

Załącznik
do Uchwały Nr IX/122/2011
Sejmiku Województwa Lubelskiego
z dnia 30 maja 2011r.

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami
w województwie lubelskim
na lata 2011 – 2014

Lublin 2011

Wstęp	3
I. Ramy prawne Programu	5
1. Uwarunkowania formalnoprawne ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w Polsce	6
2. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2020.....	9
3. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w dokumentach programowych Województwa Lubelskiego	10
a) Plan zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego.....	10
b) Zaktualizowana Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2006 – 2020.....	11
c) Program Rozwoju i Rewitalizacji Miast dla Województwa Lubelskiego	13
d) Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2006 - 2020.....	13
e) Koncepcja programowo – przestrzenna rozwoju turystyki i rekreacji w województwie lubelskim.....	15
f) Plan Marketingu Turystyki w województwie lubelskim na lata 2007-2013	15
II. Dziedzictwo kulturowe województwa lubelskiego - w zarysie	16
1. Dziedzictwo kulturowe województwa lubelskiego.....	16
a) Zabytki na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO.....	16
b) Zabytki uznane przez Prezydenta RP za pomniki Historii Państwa Polskiego.....	17
c) Parki Kulturowe.....	21
d) Rejestr Zabytków.....	21
e) Zabytki nieruchome województwa w wojewódzkich i gminnych ewidencjach zabytków	21
f) Ochrona ustalona w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego i decyzjach lokalizacyjnych.....	22
2. Zabytki będące w posiadaniu Województwa Lubelskiego lub jednostek organizacyjnych Województwa Lubelskiego	22
3. Założenia urbanistyczne	24
4. Zabytki nieruchome	27
a) Architektura sakralna	27
b) Cmentarze	46
c) Zabytki ruchome	47
d) Zabytki archeologiczne	54
5. Krajobraz kulturowy i wartości niematerialne – zróżnicowanie regionalne, kultura ludowa	63
6. Analiza mocnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń dla środowiska kulturowego województwa lubelskiego (SWOT).....	73
III. Cele Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie lubelskim na lata 2011 – 2014.....	75
IV. Finansowanie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami – w zarysie.....	101

Wstęp

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2011 – 2014 powstał w związku z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.)¹ nakładającym na samorząd województwa obowiązek posiadania wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami na okres czterech lat.

Podobny wymóg istnieje również wobec samorządów pozostałych szczebli. Programy dla jednostek terytorialnych tworzy się odpowiednio do krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Jednak do chwili obecnej nie powstał taki program, a wyznaczono tylko tezy do jego opracowania. Powstały one w wyniku prac specjalnego zespołu Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury pod przewodnictwem prof. dr hab. Bogumiły Rouby i zostały zatwierdzone przez Ministra Kultury Waldemara Dąbrowskiego.

Dodatkowo, jak wynika z danych zebranych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, niewiele jest również gminnych i powiatowych programów. Na terenie województwa lubelskiego programy obowiązują w ok. 5% gmin i powiatów. Sytuacja ta nie ułatwia tworzenia programów wojewódzkich mających być niejako stopniem pośrednim pomiędzy wspomnianymi obszarami kompetencyjnymi.

W Województwie Lubelskim w latach 2007 – 2010 obowiązywał pierwszy program na podstawie Uchwały Nr XIII/199/07 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 30 listopada 2007 r. w sprawie przyjęcia „Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2007 – 2010”.

Zgodnie z wymogami ustawy o zabytkach Zarząd Województwa Lubelskiego w dniu 21 września 2010 r. przyjął „Sprawozdanie z realizacji Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2007 – 2010” i przedstawił je Sejmikowi Województwa Lubelskiego, Generalnemu Konserwatorowi Zabytków oraz Lubelskiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków.

W Departamencie Kultury, Edukacji i Sportu zostały podjęte na przełomie lat 2010 - 2011 prace nad nowym Programem na lata 2011 - 2014. Oparto się na wskazówkach Narodowego Instytutu Dziedzictwa, informacjach uzyskanych na konferencjach z tej dziedziny oraz własnych doświadczeniach Departamentu w zakresie funkcjonowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Przygotowania polegały m.in. na zasięgnięciu uzupełniających danych od podmiotów posiadających szczegółową wiedzę związaną z przedmiotem opracowania. Głównym ich założeniem była aktualizacja danych wyjściowych, zawartych w poprzednim opracowaniu, dotyczących zabytków znajdujących się na terenie województwa oraz posiadanych przez Samorząd Województwa. Tak więc, skorzystano z konsultacji komórek organizacyjnych Urzędu takich jak: Departament Mienia Infrastruktury i Inwestycji, Departament Promocji i Turystyki, Departament Strategii i Rozwoju Regionalnego, Departament Koordynacji Projektów Europejskich, Departament Europejskiego Funduszu Społecznego, oraz jednostek organizacyjnych Województwa takich jak: Biuro Planowania Przestrzennego w Lublinie, Lubelskie Parki Krajobrazowe w Lublinie. Podjęto również znaczące merytorycznie robocze kontakty z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Lublinie. Dzięki temu możliwe było m.in. dokonanie aktualizacji opisu dziedzictwa kulturowego z terenu województwa.

Uzyskane informacje znalazły odzwierciedlenie w rozdziałach niniejszego Programu i w szczególności dotyczyły zabytkowego mienia Województwa Lubelskiego oraz planów jego ochrony, działań promocyjnych podejmowanych z wykorzystaniem szeroko pojętego dziedzictwa kulturowego przez Województwo oraz możliwości finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w ramach programów resortowych ze środków UE.

¹ W dalszej części dokumentu zwana „ustawą o zabytkach”.

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim, podobnie jak programy innych województw, jest dokumentem o charakterze uzupełniającym w stosunku do aktów planowania wojewódzkiego. Przedmiotem programu jest województwo lubelskie, jako region administracyjny oraz miejsce lokalizacji objętych programem zabytków, dziedzictwa kulturowego oraz krajobrazu kulturowego.

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2011 – 2014 ma do spełnienia rolę promującą ideę ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, która mimo wielu pozytywnych przykładów, wymaga nadal głębokiego społecznego zrozumienia i poparcia. To zaś jest nieodzownym elementem zrównoważonego rozwoju zarówno mniejszych środowisk, jak też całego województwa.

Głównym celem programu jest wyznaczenie pożądanych kierunków zmian w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami możliwych do rozpoczęcia lub osiągnięcia w perspektywie czasowej 4 lat. Zadeklarowane cele strategiczne, cele operacyjne i działania skonstruowane są w odniesieniu do województwa, jako regionu administracyjnego, będącego zbiorem jednostek samorządu terytorialnego, w tym także Samorządem Województwa, instytucji działających w tej sferze i zainteresowanych środowisk. Program służyć powinien inicjowaniu działań dotyczących wspierania i koordynowania badań, prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Program służyć też powinien jednostkom samorządu terytorialnego, środowiskom naukowym i badawczym, właścicielom i posiadaczom obiektów zabytkowych, a także osobom zainteresowanym kulturą i dziedzictwem kulturowym.

Istotnym celem programu jest dążenie do osiągnięcia odczuwalnej i akceptowanej społecznie poprawy w zakresie: stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie województwa lubelskiego, szeroko pojmowanego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz zachowania krajobrazu kulturowego. Ważne jest, aby poprawa ta dokonywała się przy udziale mieszkańców województwa, w różnych formach ich życiowej aktywności (praca zawodowa, czy działalność społeczna).

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2011 – 2014 uwzględnia uwarunkowania prawne wynikające ze zmian przepisów prawa, a szczególności ustawy o zabytkach z marca 2010 r., zmieniające się warunki społeczne, gospodarcze i kulturowe, nowe kryteria oceny i stan zachowania dziedzictwa. Konstruując program podjęto próbę odejścia od widocznego jeszcze biernego administrowania zabytkami na rzecz idei aktywnego zarządzania dziedzictwem, myślenia o kulturze, jako czynnika rozwoju, nowej filozofii ochrony dziedzictwa poprzez włączanie go w obieg społeczno - gospodarczy.

Pierwszy rozdział obejmuje charakterystykę podstawowych aktów prawa powszechnie obowiązujących na terenie kraju i województwa dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz opracowań planistycznych Województwa.

W drugim rozdziale dokonano charakterystyki dziedzictwa kulturowego znajdującego się na terenie województwa. Z uwagi na wielkość potencjału została ona przedstawiona w zarysie. Szczególną uwagę, obok dziedzictwa materialnego, położono na sferę dziedzictwa niematerialnego, coraz bardziej zauważanego w ostatnim czasie.

W rozdziale trzecim opisano dwa cele strategiczne zaprojektowane do realizacji na lata 2011 – 2014 w podziale na cele operacyjne skupiające się na: działaniach mających przynieść wzmocnienie potencjału dziedzictwa kulturowego województwa i wykorzystaniu go w działaniach promocyjnych i edukacyjnych, a także oddziaływaniu na rozwój społeczno – gospodarczy regionu. Realizację celów operacyjnych zaplanowano poprzez wytyczone priorytety i działania.

Przedstawione przykładowe źródła finansowania w rozdziale czwartym pokazują wybrany potencjał w sferze finansów publicznych.

I. Ramy prawne Programu

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2011 – 2014 został opracowany przez Departament Kultury, Edukacji i Sportu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubelskiego na polecenie Zarządu Województwa Lubelskiego z dnia 19 października 2010 r. przy współpracy z komórkami organizacyjnymi Urzędu (w szczególności Departamentem Mienia Infrastruktury i Inwestycji, Departamentem Promocji i Turystyki, Departamentem Strategii i Rozwoju Regionalnego, Departamentem Koordynacji Projektów Europejskich, Departamentem Europejskiego Funduszu Społecznego) oraz jednostkami organizacyjnymi (Biurem Planowania Przestrzennego w Lublinie i Lubelskimi Parkami Krajobrazowymi w Lublinie).

Przy jego sporządzaniu brane były pod uwagę:

- akty prawne:
 - Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162 z dnia 17 września 2003 r., poz. 1568 z późn. zm.);
 - Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 1997 r. Nr 5, poz. 24 z późn. zm.);
 - Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2001 r. Nr 142, poz. 1591 z późn. zm.);
 - Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 2001 r. Nr 142, poz. 1592 z późn. zm.);
 - Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (Dz. U. z 2001 r. Nr 142, poz. 1590 z późn. zm.);
- dokumenty programowe województwa lubelskiego:
 - Plan zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego przyjęty uchwałą Sejmiku Województwa Lubelskiego Nr XLV/597/02 z dnia 29 lipca 2002 r.;
 - Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2006 – 2020 przyjęta uchwałą Sejmiku Województwa Lubelskiego Nr XXXVI/530/05 z dnia 4 lipca 2005 r.;
 - Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2006 – 2020 – aktualizacja, przyjęta uchwałą Sejmiku Województwa Lubelskiego Nr XXXI/545/09 z dnia 27 kwietnia 2009 r.;
 - Program Rozwoju i Rewitalizacji Miast dla Województwa Lubelskiego przyjęty uchwałą Nr XLVI/715/06 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 24 kwietnia 2006 r. wraz z Prognozą Oddziaływania na Środowisko Programu Rozwoju i Rewitalizacji Miast dla Województwa Lubelskiego;
 - Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2007 – 2013 przyjęty uchwałą Zarząd Województwa Lubelskiego Nr XCVI/1023/07 z dnia 28 listopada 2007 r.;
 - Koncepcja programowo – przestrzenna rozwoju turystyki i rekreacji w Województwie Lubelskim przyjęta uchwałą Nr CLXVIII/1984/08 Zarządu Województwa Lubelskiego z dnia 7 października 2008 r.;
 - Plan marketingu turystyki w Województwie Lubelskim na lata 2007 – 2013 przyjęty uchwałą Nr CCXXX/2732/09 Zarządu Województwa Lubelskiego z dnia 19 maja 2009 r.
- dokumenty sporządzone przez Biuro Planowania Przestrzennego w Lublinie w ramach okresowego przeglądu zmian w zagospodarowaniu przestrzennym województwa:
 - Raport o Stanie Zmian w Zagospodarowaniu Przestrzennym Obszaru Województwa Lubelskiego, Lublin 2006;

- Ocena Realizacji Inwestycji Celu Publicznego o Znaczeniu Ponadlokalnym na Obszarze Województwa Lubelskiego, Lublin 2006;
- Studium Programowo – Przestrzenne Rozwoju Obszarów Nadgranicznych w Województwie Lubelskim, Lublin 2007;
- Zmiany Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego. Uwarunkowania zewnętrzne. Synteza, Lublin 2009 r. (zgodnie z Uchwałą Nr XLIX/783/06 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 28 sierpnia 2006 r. w sprawie przystąpienia do sporządzania Zmiany PZP Województwa Lubelskiego);
- dokumenty będące w opracowaniu przez Biuro Planowania Przestrzennego w Lublinie:
 - *Rekomendacje do ustaleń planu zagospodarowania przestrzennego województwa w zakresie uwarunkowań krajobrazowo – przestrzennych, kształtowania ładu przestrzennego i ochrony walorów krajobrazowych* Głównym zadaniem opracowania jest waloryzacja krajobrazów naturalnych i zurbanizowanych, podjęcie próby strefowania i zapisu najcenniejszych wartości krajobrazów Lubelszczyzny oraz identyfikacja konfliktów i kolizji przestrzennych. W dokumencie zostaną wskazane obszary o najcenniejszych walorach krajobrazowych oraz zasady dotyczące możliwości respektowania ładu przestrzennego i ochrony wartości krajobrazów. Ustalenia zawarte w sporządzanym dokumencie będą transponowane do aktualizowanego *Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego*.
 - *Koncepcja funkcjonalno - przestrzenna ochrony i zagospodarowania Doliny Wieprza;*
- oraz krajowe dokumenty programowe:
 - Tezy do opracowania krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami zatwierdzone przez Ministra Kultury Waldemara Dąbrowskiego, opracowane przez specjalny zespół Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury pod przewodnictwem prof. dr hab. Bogumiły Rouby;
 - *Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej 2007 – 2013;*
 - *Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2013 oraz Uzupelnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2020.*

1. Uwarunkowania formalnoprawne ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w Polsce

Podstawą prawną ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w Polsce jest Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. nr 162, poz. 1568 z późn. zm.), która reguluje ich zasady. W szczególności ustawa definiuje m.in. podstawowe pojęcia z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 3), określa zakres „ochrony zabytków” (art. 4) i „opieki nad zabytkami” (art. 5), ponadto jej przedmiot (art. 6), formy i sposób ich ochrony (art. 7 - 24).

W Polsce ustanowiono cztery prawne formy ochrony zabytków. Są to:

- wpis do rejestru zabytków, który dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Ustawa określa procedurę dokonywania wpisu, skreślenia zabytku z rejestru oraz skutki prawne w zakresie uprawnień i obowiązków wynikających z wpisania obiektu do rejestru zabytków. Skutki wpisania do rejestru zabytków określone są również przepisami innych ustaw, w szczególności: Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz. U. z 2000 r. Nr 23, poz. 295 z późn. zm.); Ustawa z dnia 28 lipca 1983 r. o podatkach od spadków i darowizn (Dz. U. z 2009 r. Nr 93, poz. 768); Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym (Dz. U. z 2006 r. Nr 136, poz. 969 z późn. zm.); Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych (Dz. U. z 2010 r. Nr 95, poz. 613 z późn. zm.); Ustawa z dnia

28 września 1991 r. o lasach (Dz. U. z 2011 r. Nr 12, poz. 59 z późn. zm.); Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. Nr 92, poz. 880 z późn. zm.); Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz. U. z 2010 r. Nr 243, poz. 1623); Ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych (Dz. U. z 2004 r. Nr 121, poz. 1266 z późn. zm.); Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2010 r. Nr 102, poz. 651 z późn. zm.); Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2008 r. Nr 25, poz. 150 z późn. zm.).

- uznanie za pomnik historii zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków lub parku kulturowego o szczególnej wartości dla kultury przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (po uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków);
- utworzenie parku kulturowego w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej (może być utworzony na podstawie uchwały rady gminy po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględniające w szczególności ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków i ich otoczenia; innych zabytków nieruchomych znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków; parków kulturowych.

Ustawa określa również organy administracji powołane do ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz wskazuje ich kompetencje. Organami administracji rządowej są: minister właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje Generalny Konserwator Zabytków oraz wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje wojewódzki konserwator zabytków (art. 89). Zadania Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wymienione są w art. 91 ust. 4 ustawy. Dopuszcza się również istnienie ciał opiniodawczo – doradczych (art. 97 - 99).

Na mocy omawianej ustawy również na administracji samorządowej ciąży obowiązek w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, różne w zależności od jej szczebla. Jednak dla wszystkich samorządów ustawodawca wprowadził obowiązek posiadania przez jednostki samorządu terytorialnego 4-letniego programu opieki nad zabytkami (art. 87), który ma na celu:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;

- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Zgodnie z wymogami ustawy w przypadku, gdy samorząd jest właścicielem lub posiadaczem zabytku ciężą na nim takie same obowiązki jak na każdym innym posiadaczu zabytku (art. 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36). Ponadto, na mocy art. 71 i 72, „Sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny posiada jednostka samorządu terytorialnego, jest zadaniem własnym tej jednostki.”. Jednostka samorządu terytorialnego ma obowiązek finansowania tych prac z dochodów własnych jednostki.

Podobnie jest w przypadku prowadzenia prace przy zabytkach będących w posiadaniu jednostek organizacyjnych jednostek samorządu terytorialnego, które również są finansowane ze środków finansowych przyznanych przez jednostki samorządu terytorialnego, którym podlegają te jednostki.

Ustawodawca w obu wskazanych wyżej przypadkach dopuszcza możliwość ubiegania się o udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie ww. prac przy zabytku wpisanym do rejestru.

Na mocy art. 12 ustawy o zabytkach starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek podlega ochronie.

Starosta również ustanawia, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, społecznego opiekuna zabytków, któremu wydaje legitymację (art. 103 i 105).

Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie kart adresowych (art. 22 ust. 4).

Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Wójt (burmistrz, prezydent miasta), w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, sporządza plan ochrony parku kulturowego, który wymaga zatwierdzenia przez radę gminy. (art. 16).

Uznając ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami jako wspólne dobro ogółu społeczeństwa nałożono również dodatkowe obowiązki na jednostki samorządu terytorialnego ustawami określającymi reguły ich funkcjonowania.

Samorząd województwa w strategii rozwoju województwa do swoich celów włącza, w szczególności: „pielęgnowanie polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej mieszkańców” (art. 11 ust. 1, pkt. 1 ustawy o samorządzie województwa); „zachowanie wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń” (art. 11 ust. 1, pkt. 4 ustawy o samorządzie województwa); „kształtowanie i utrzymanie ładu przestrzennego” (art. 11 ust. 1, pkt. 5 ustawy o samorządzie województwa). W konsekwencji na politykę rozwoju województwa składa się m.in. wspieranie rozwoju kultury oraz ochrona i racjonalne wykorzystywanie dziedzictwa kulturowego (art. 11 ust. 2, pkt. 7 ustawy o samorządzie województwa). W związku z tym samorząd województwa wykonuje zadania o charakterze wojewódzkim, określone ustawami, m.in. w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 14 ust. 1, pkt. 3 ustawy o samorządzie województwa) oraz zagospodarowania przestrzennego (art. 14 ust. 1, pkt. 7 ustawy o samorządzie województwa).

Samorząd powiatowy wykonuje określone ustawami zadania publiczne o charakterze ponadgminnym w zakresie m.in. kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 4 ust. 7 ustawy o samorządzie powiatowym).

Podobnie samorząd gminny wykonuje obowiązkowe działania o znaczeniu lokalnym, nie zastrzeżone ustawami dla innych podmiotów. Do takich zadań własnych gminy, służących zaspokajaniu zbiorowych potrzeb wspólnoty, należą m.in. sprawy kultury, w tym ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 6 i 7 ustawy o samorządzie gminnym).

2. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2020

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2013 przyjęta przez Radę Ministrów 21 września 2004 r. oraz jej uzupełnienie do roku 2020 jest rządowym dokumentem stanowiącym podstawę dla nowoczesnego mecenatu państwa w sferze kultury, a przede wszystkim dla nowocześnie pojmowanej polityki kulturalnej państwa, funkcjonującej w warunkach rynkowych, a także dla wspólnoty Polski z Unią Europejską. W ramach strategii określono misję, którą jest: Zrównoważony rozwój kultury jako najwyższej wartości przenoszonej ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów.

Na podstawie diagnozy w Strategii wyodrębniono pięć strategicznych obszarów kultury, dla których sformułowano Narodowe Programy Kultury, będące podstawowymi narzędziami wdrażania strategii. W odniesieniu do ochrony zabytków i opieki nad zabytkami określono Narodowy Program Kultury Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego. W jego ramach przyjęto następujące priorytety:

1. Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe. W ramach niniejszego priorytetu przyjęte zostały działania mające na celu materialną poprawę stanu zabytków, ich adaptację i rewitalizację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców, turystów i inwestorów. Realizacja działań pozwoli na zwiększenie atrakcyjności regionów, a także wykorzystanie przez nie potencjału związanego z posiadanym dziedzictwem kulturowym.
2. Edukacja i administracja na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego.

Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2020 z 2005 r. wprowadza programy operacyjne służące realizacji strategii. Jednym z nich jest PO „Dziedzictwo kulturowe” (punkt 10.2.). W programie wyróżnione zostały dwa komplementarne priorytety: rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych oraz rozwój kolekcji muzealnych.

Podstawowym celem priorytetu nr 1 jest poprawa stanu zachowania zabytków, zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego, kompleksowa rewaloryzacja zabytków, zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę.

Priorytet nr 2 dotyczy przede wszystkim zadań związanych z zakupami dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji muzealnych, zakupami starodruków i archiwaliów, konserwacji i digitalizacji muzealiów, archiwaliów, starodruków, księgozbiorów oraz zbiorów filmowych, wspieraniu rozwoju muzealnych pracowni konserwatorskich oraz nowych technik konserwacji zabytków ruchomych.

3. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w dokumentach programowych Województwa Lubelskiego

Realizacji wymienionych powyżej narodowych celów strategicznych oraz programów operacyjnych w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami służą dokumenty programowe województwa lubelskiego.

a) Plan zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego

Plan Zagospodarowania Przestrzennego województwa lubelskiego został opracowany przez Biuro Planowania Przestrzennego w Lublinie – jednostkę organizacyjną Województwa Lubelskiego i przyjęty przez Sejmik Województwa Lubelskiego w lipcu 2002 roku. Od sierpnia roku 2006 trwają przygotowywania do jego zmiany. Kierunki oraz zakres zmian omawia szczegółowo Raport o Stanie Zmian w Zagospodarowaniu Przestrzennym Obszaru Województwa Lubelskiego opracowany w 2006 r. W 2009 r. powstał dokument Zmiany Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego. Uwarunkowania zewnętrzne. Synteza, Lublin 2009 r.

Obowiązujący Plan był opiniowany, z punktu widzenia ochrony dziedzictwa kulturowego, w różnych jej aspektach, przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie. Jego autorzy szczególnie mocno artykułują wartości dziedzictwa kulturowego i konieczność ich ochrony, jako przesłankę do aktywizacji społecznej i gospodarczej województwa lubelskiego, a także jako istotny czynnik zachowania kulturowej odrębności i tożsamości regionu, stanowiącego fragment wschodniej granicy Unii Europejskiej z wynikającymi z tego statusu konsekwencjami transgraniczności.

W Planie sformułowano tezę, iż ten obszar administracyjny państwa posiada liczne, zróżnicowane pod względem genezy pochodzenia, form funkcjonalnych, przestrzennych, strukturalnych, budowlanych i architektonicznych zespoły i obiekty zabytkowe. Wyróżniono obszary, zespoły urbanistyczno – ruralistyczne i pojedyncze obiekty zabytkowe objęte (lub wskazane do objęcia) ochroną planistyczną i konserwatorską.

Kierunki polityki przestrzennej zawarte w Planie zostały powiązane z określonymi w strategii rozwoju województwa celami strategicznymi.

Z definicji Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami wynika, że za najważniejsze uznać należy zapisy Planu Zagospodarowania Przestrzennego zawarte w t. I., rozdz. IX, p. 9. „Kultura”, w którym scharakteryzowano w ujęciu syntetycznym wszystkie istotne kulturowe składniki przestrzeni podlegające ochronie, badaniom, waloryzacji, ocenie zagrożeń oraz programom rozwoju (w tym rewitalizacji, rekonstrukcji i rewaloryzacji), a także reaktywacji turystycznej w odniesieniu do dawnych (historycznych) szlaków handlowych, powiązanych z siecią osadniczą. Za wyjątkowo istotny uznać należy podpunkt rozdziału dotyczący miejsc pamięci związanych z ważnymi dla narodu i państwa wydarzeniami, w tym szczególnie z historią walki o niepodległość w czasach porzbiorowych, II Rzeczypospolitej, II wojny światowej (ze szczególnym uwzględnieniem Holocaustu), a także, co w historii „Lubelszczyzny” równie ważne, z historią najnowszą.

W Planie kierunki polityki przestrzennej powiązane zostały (zgodnie ze strategią rozwoju województwa) z działaniami na rzecz rozwoju kultury i ochrony walorów przyrodniczo – krajobrazowych regionu, co ma bezpośredni związek z kreowaniem konkurencyjności – tzw. produktu turystycznego (istotnego z punktu widzenia polityki ekonomicznej województwa).

Jednym z celów strategicznych jest kreowanie nowych produktów turystycznych, ostatecznie opartych na unikatowych wartościach dziedzictwa kulturowego – unikatowych w skali ogólnokrajowej wartościach zagregowanych środowiska przyrodniczego i krajobrazu oraz etnograficznych (etnologicznych) potencjałach twórczości ludowej, przesądzających o możliwości kreowania „produktów regionalnych” w wielu sferach wytwórczych.

Ważne dla ochrony dziedzictwa kulturowego są przyjęte w Planie zasady, wśród których istotne znaczenie dla ochrony zabytków i opieki nad zabytkami mają przede wszystkim:

- ochrona zasobów kultury materialnej i niematerialnej oraz utrzymanie ładu przestrzennego w obrębie dawnych układów urbanistycznych i obszarów proponowanych do ochrony krajobrazu kulturowego (w tym parków kulturowych),
- przeznaczanie obszarów predestynowanych do ochrony przyrodniczej i krajobrazowej oraz obiektów stanowiących dziedzictwo kulturowe o różnym reżimie ochronnym, oparte o dokładne rozpoznanie zasobów, waloryzację terenu i określenie odporności środowiska na antropopresję,
- tworzenie spójnego systemu ekologicznego poprzez rozwój wieloprzestrzennych obszarów ochrony środowiska naturalnego i kulturowego,
- promocja obszarów koncentracji walorów turystycznych, zespołów i obiektów zabytkowych w celu ich gospodarczego wykorzystania,
- zasada maksymalnej integracji działań na rzecz ochrony środowiska, w szczególności walorów krajobrazowych, przyrody, ochrony bioróżnorodności przyrody i krajobrazu kulturowego w sferze badawczej, społeczno – gospodarczej i ekonomicznej oraz w wojewódzkich programach sektorowych, na obszarach transgranicznych i na obszarach stykowych z sąsiednimi województwami,
- ograniczanie negatywnych skutków działalności urządzeń infrastruktury technicznej, społecznej i gospodarczej oraz różnych form aktywności społecznej i gospodarczej na środowisko naturalne i kulturowe.

Plan wskazuje także na konieczność wykonania studiów programowo – przestrzennych dla: wskazanych stref koncentracji walorów turystycznych, ochrony zabytkowej architektury drewnianej terenów pogranicza, projektowanych parków i rezerwatów kulturowych, projektowanych szlaków kulturowych, stref uzdrowiskowych. Opracowanie ww. studiów określone zostało jako zadanie władz województwa. Uznano także za konieczne sporządzenie przez inne jednostki samorządowe miejscowych planów rewitalizacji, rewitalizacji i zagospodarowania przestrzennego wybranych zabytkowych centrów miast historycznych.

W Planie zawarto także wykaz działań i zadań, w ujęciu przedmiotowym i podmiotowym (między innymi w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego), których realizacja jest niezbędna dla osiągnięcia założonych w Planie celów.

Należy podkreślić, iż omawiany Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa, zgodnie ze współczesnymi założeniami polityki przestrzennej państwa, wiąże sferę ochrony dziedzictwa kulturowego ze sferą ochrony środowiska przyrodniczego w zakresach krajowego systemu obszarów chronionych, obszarów o kluczowym znaczeniu dla dziedzictwa przyrodniczego Europy i kraju, a także w zakresie wyznaczenia stref koncentracji walorów turystyczno – wypoczynkowych i stref ochrony obszarów o walorach specjalnych, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów uzdrowiskowych, obszarów ochrony krajobrazu wizualnego oraz obszarów dolin rzecznych i pobrażęży zbiorników wodnych.

b) Zaktualizowana Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2006 – 2020

Strategia przyjęta została uchwałą Sejmiku Województwa Lubelskiego w dniu 4 lipca 2005 r. i obowiązuje jako dokument programowy od dnia 1 stycznia 2006 r.

Zgodnie z metodologią zawiera Uwarunkowania i Diagnozę Stanu Wyjściowego, określa założone Cele i wytyczne, Priorytety oraz precyzuje system ich wdrażania.

Strategia wymienia szeroko rozumiane dziedzictwo kulturowe jako jeden z ważniejszych potencjałów rozwojowych województwa lubelskiego obok środowiska naturalnego. Cechy charakterystyczne związane z różnorodnością środowiska kulturowego

i naturalnego Lubelszczyzny, z dużą powierzchnią obszarów chronionych, stanowią przesłankę do dynamicznego rozwoju turystyki.

Strategia jako jeden z priorytetów wymienia Rozwój kultury wskazując w tym zakresie na trzy podstawowe kierunki działania:

1. Zwiększenie możliwości dostępu do kultury.
2. Kształtowanie kulturowej tożsamości regionalnej.
3. Poprawa jakości środowiska kulturowego.

Wskazane w tym priorytecie kierunki działań oraz konkretne zadania odnoszą się w znacznym stopniu do problematyki ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Za istotne działanie uznaje się zachowanie i odbudowę dziedzictwa kulturowego, wspieranie twórczości artystycznej oraz ochronę krajobrazu kulturowo – przyrodniczego wsi i miast jako czynniki służące budowaniu – wokół istniejącego tutaj dziedzictwa kulturowego i tradycji – świadomości regionalnej. Zwrócono także uwagę na historyczne uwarunkowania regionu i występującą niegdyś różnorodność etniczną, narodowościową, wyznaniową i kulturową. Jako jeden z celów strategicznych uznano ochronę zarówno dóbr kultury rodzimej, jak i dorobku obecnych historycznie na tej ziemi mniejszości narodowych. Wskazano na konieczność ochrony dóbr kultury materialnej (w szczególności zabytków nieruchomych, tak architektury miejskiej jak wiejskiej oraz zabytków ruchomych – wytworów sztuki czy rzemiosła).

Odnosnie współpracy międzynarodowej w ramach celu strategicznego: Wspieranie rozwoju gospodarczego regionu, wykorzystanie potencjału turystycznego i dziedzictwa kulturowego oraz ochrona wartości przyrodniczo – krajobrazowych strategia za jeden z priorytetów uznaje: Współpracę na rzecz rozwoju turystyki, ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego i wymienia trzy podstawowe kierunki działania:

1. Współpraca w zakresie informacji i promocji turystyczno – kulturalnej.
2. Podejmowanie działań w zakresie ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego.
3. Podejmowanie działań na rzecz rozwoju turystyki.

Wskazano tu na istotne zadania dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego: realizacja programu ochrony drewnianej architektury sakralnej pogranicza polsko – ukraińskiego, program ochrony zabytkowych cmentarzy, zabytków ruchomych znajdujących się w zbiorach muzealnych, ochronę zabytkowego krajobrazu ze szczególnym uwzględnieniem parków rezydencjonalnych, działania służące ochronie najcenniejszych obiektów cerkiewnej architektury drewnianej oraz zespołów fortecznych, wspieranie projektów badawczych i edukacyjnych dotyczących dziedzictwa kulturowego, wspieranie folkloru i zanikających zawodów oraz działania popularyzatorskie i promocyjne obiektów zabytkowych.

W obszarze: Kultura, turystyka i ochrona przyrody jako priorytet Strategia wymienia: Rozwój kultury i ochronę walorów przyrodniczych i krajobrazowych regionu jako warunek podniesienia konkurencyjności produktu turystycznego. W jego ramach mieszczą się m.in. następujące cele strategiczne:

1. Cel strategiczny: Wzbogacenie istniejących i kreowanie nowych produktów turystycznych opartych na dziedzictwie kulturowym i unikatowych wartościach przyrodniczo – krajoznawczych, wyznaczający m.in.:
 - Kierunek działania: Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego, wartości krajobrazowych i przyrodniczych oraz rozwój działalności kulturalnej jako podstawa tworzenia produktu turystycznego regionu.
2. Cel strategiczny: Wzmocnienie tożsamości i integracji społeczeństwa i uzyskanie tą drogą korzystnej zmiany wizerunku regionu, wyznaczający m.in.:

- Kierunek działania: Wzmocnienie procesów integracyjnych w społeczności regionalnej poprzez wzrost znaczenia kultury;
- Kierunek działania: Działania na rzecz regionalnej edukacji kulturalnej.
- Kierunek działania: Propagowanie w społeczności lokalnej idei zrównoważonego rozwoju województwa (istotny z punktu widzenia niniejszego programu z uwagi na kwestie ochrony krajobrazu i racjonalne wykorzystanie zasobów przyrodniczo – kulturowych).

c) Program Rozwoju i Rewitalizacji Miast dla Województwa Lubelskiego

Program Rozwoju i Rewitalizacji Miast dla Województwa Lubelskiego realizujący jeden z priorytetowych celów strategicznych jakim jest radykalna poprawa kondycji ośrodków miejskich na Lubelszczyźnie, ich ładu przestrzennego i zasobów kulturowych.

d) Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2006 - 2020

W okresie od 2007 do 2010 roku podstawowym dokumentem planistycznym wynikającym bezpośrednio ze Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2006 – 2020 i obejmującym m.in. ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, jest „Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2007 – 2013” przyjęty przez Komisję Europejską w dniu 2 października 2007 r.

Jest to dokument planistyczny o szczególnym znaczeniu dla województwa lubelskiego, gdyż, w odróżnieniu od innych tego typu instrumentów, jest on nie tylko wdrażany, ale również został przygotowany i jest obecnie zarządzany przez Samorząd Województwa.

Został opracowany w oparciu o diagnozę społeczno – gospodarczą województwa lubelskiego z uwzględnieniem mocnych i słabych stron, a także szans i zagrożeń dla rozwoju regionu. Na jej podstawie opracowano strategię realizacji celów tego programu operacyjnego, zdefiniowano osie priorytetowe i alokowano na ich realizację określone środki pochodzące z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego.

Dokument jest komplementarny z innymi programami operacyjnymi, w szczególności z Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich współfinansowanym z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz z Programem Operacyjnym Kapitał Ludzki współfinansowanym przez Europejski Fundusz Społeczny.

Mając na uwadze charakter Województwa Lubelskiego uwzględniono w programie, ideę by wraz ze zwiększaniem konkurencyjności gospodarki następowało równoczesne podnoszenie jakości życia społeczności regionu oraz ulepszanie stanu środowiska naturalnego.

Działania związane z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami w sposób bezpośredni zaprogramowano w Osi Priorytetowej VII Kultura, turystyka i współpraca międzyregionalna prowadzącej do zwiększenia udziału sektorów kultury i turystyki w gospodarce województwa lubelskiego oraz wzmocnienia powiązań międzynarodowych regionu.

Ich realizacja ma wpłynąć na osiągnięcie celu szczegółowego 3: zwiększenie atrakcyjności Lubelszczyzny jako miejsca do zamieszkania, pracy i wypoczynku.

Z wyżej wspomnianych analiz wiadomo, że Województwo Lubelskie charakteryzuje się znacznym i ciągle rosnącym odpływem mieszkańców. Jak stwierdzono istotny wpływ na ten stan rzeczy ma zarówno sytuacja gospodarcza regionu, jak i warunki życia. Znaczne zróżnicowanie wewnątrzregionalne w dostępie do infrastruktury technicznej (edukacyjnej, kulturalnej, społecznej) oraz usług, powoduje stopniowe wyludnianie niektórych obszarów. Niski poziom wykształcenia mieszkańców obszarów wiejskich oraz zły stan zdrowia ludności regionu mają swoje źródło w zaniedbaniach infrastruktury tych sfer.

Jak wynika z doświadczenia konkurencyjną gospodarkę tworzyć może wykształcone i aktywne społeczeństwo o wysokim kapitale społecznym. Dlatego ważne jest, aby poza

wspomaganiem sfery gospodarczej kierować wysiłki na rozwój wybranych sfer infrastruktury społecznej zapobiegając tym samym niekorzystnym procesom demograficznym.

W związku z powyższym cel ukierunkowano na podnoszenie warunków życia mieszkańców w zakresie poprawy dostępu do wybranych sfer infrastruktury społecznej. Dotyczy to infrastruktury edukacyjnej wszystkich szczebli nauczania, infrastruktury opieki medycznej, opieki społecznej, a także infrastruktury kulturalnej i turystycznej (tych form, które nie wpływają w sposób zasadniczy na tworzenie wartości dodanej). Cel odnosi się również do aktywizacji społeczności lokalnych poprzez wsparcie ich działań prowadzących do podnoszenia jakości życia, tworzenia usług i miejsc pracy. Realizacja celu poprzez wyposażenie regionu w odpowiednią infrastrukturę społeczną przyczyni się do podniesienia atrakcyjności Lubelszczyzny zarówno jako miejsca zamieszkania i pracy, jak również obszaru interesującego pod względem turystycznym.

Pośrednio, interesujące nas zagadnienia, zostały również uwzględnione w Osi Priorytetowej III: Atrakcyjność obszarów miejskich i tereny inwestycyjne, której celem jest wzrost atrakcyjności inwestycyjnej regionu poprzez wsparcie dla obszarów rewitalizowanych i terenów inwestycyjnych. Wynikające z niej działania mają wpłynąć na realizację celu szczegółowego 2: „Poprawa warunków inwestowania w województwie z poszanowaniem zasady zrównoważonego rozwoju”.

Wszystkie opisane w dokumencie zamierzenia mają wypełnić cel główny: podniesienie konkurencyjności Lubelszczyzny prowadzące do szybszego wzrostu gospodarczego oraz zwiększenia zatrudnienia z uwzględnieniem walorów naturalnych i kulturowych regionu, który wynika bezpośrednio z celu nadrzędnego Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2006 - 2020 i jest zorientowany na przełamanie występujących barier rozwojowych i stanowi podstawę modernizacji struktury gospodarczej oraz wzmocnienia spójności społecznej, gospodarczej i terytorialnej regionu z uwzględnieniem zasady zrównoważonego rozwoju.

Jak zauważono w RPO, stan techniczny wielu zabytków oraz innych obiektów kultury ulega stałemu pogorszeniu, co utrudnia lub wręcz uniemożliwia ich właściwe wykorzystanie oraz promocję walorów historycznych i estetycznych. Wielu podmiotów nie stać na gruntowną renowację i modernizację posiadanej infrastruktury. Wiadomo również, że bez poprawy jakości bazy oraz rozwinięcia istniejącej oferty nie ma też możliwości pozyskania turystów zagranicznych. Dlatego w ramach Osi Priorytetowej VII RPO WL zaprogramowano m.in. formy wsparcia związane z ochroną zabytków:

- dofinansowanie projektów poprawiających dostępność do obiektów i dóbr kultury oraz miejsc atrakcyjnych turystycznie, a także służących rozwojowi aktywnych form turystyki;
- dotacje na przystosowanie zabytków do potrzeb turystyki i kultury oraz rozwijanie i wspieranie infrastruktury kultury o znaczeniu lokalnym, regionalnym i ponadregionalnym;
- wsparcie finansowe projektów polegających na łączeniu funkcji turystycznych z rekreacyjnymi, edukacyjnymi, ekologicznymi i kulturalnymi;
- finansowanie tworzenia i rozwijania kompleksowego systemu informacji i promocji turystycznej i kulturalnej.
- Przedmiotem projektów realizowanych w ramach wsparcia sektora kultury i turystyki są obiekty przeznaczone na cele publiczne, związane wyłącznie z funkcją kulturalną lub turystyczną. W ramach Osi Priorytetowej wspierane są przedsięwzięcia zmierzające do poprawy stanu dzieł sztuki oraz obiektów nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków.

Komplementarnym dla RPO jest Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007 – 2013. W ramach jego Osi 3: Jakość Życia na obszarach wiejskich i różnicowanie

gospodarki wiejskiej, Działania 4: Odnowa i rozwój wsi dofinansowane dofinansowane mogą być zadania:

- budowa, przebudowa, remont lub wyposażenie obiektów: pełniących funkcje publiczne, społeczno - kulturalne, rekreacyjne i sportowe oraz służących promocji obszarów wiejskich, w tym propagowaniu i zachowaniu dziedzictwa historycznego, tradycji, sztuki oraz kultury;
- kształtowanie obszaru przestrzeni publicznej;
- zakup obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa w danym regionie, w tym budynków będących zabytkami, z przeznaczeniem na cele publiczne;
- odnawianie, eksponowanie lub konserwacja lokalnych pomników historycznych, budynków będących zabytkami lub miejsc pamięci.

e) Koncepcja programowo – przestrzenna rozwoju turystyki i rekreacji w województwie lubelskim

Koncepcję programowo – przestrzenną rozwoju turystyki i rekreacji w województwie lubelskim Zarząd Województwa Lubelskiego przyjął uchwałą Nr CLXVIII/1984/08 z dnia 7 października 2008 r.

Podstawą prawną dla opracowania Koncepcji jest art. 38 ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. W myśl tego artykułu organy samorządu województwa są upoważnione do sporządzania analiz na potrzeby planu zagospodarowania przestrzennego województwa, zawierających ocenę obecnego stanu oraz propozycje rozwiązań umożliwiających rozwój danej sfery.

Dokument powstał w Biurze Planowania Przestrzennego w Lublinie. Celem opracowania jest sporządzenie rekomendacji do Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego, a także koordynacja w zakresie sporządzania programów i projektów dotyczących turystyki i rekreacji w regionie. Określa możliwości zrównoważonego rozwoju gospodarki turystycznej poprzez propagowanie rozwoju różnorodnych form turystyki i rekreacji, racjonalne i efektywne wykorzystanie bazy turystycznej, zasobów ludzkich, przyrodniczych, kulturowych, materialnych i finansowych. Uwzględnia wnioski i informacje zgłoszone przez urzędy i instytucje w trakcie jego powstawania oraz sugestie samorządów lokalnych dotyczące aktywizacji gmin w zakresie gospodarki turystycznej. Powyższy dokument zawiera cele, priorytety i kierunki rozwoju sektora turystyczno - rekreacyjnego, pokazuje również działania o znaczeniu strategicznym adresowane do podmiotów kształtujących politykę gospodarczą i społeczną regionu, która powinna wpływać znacząco na ogólną poprawę sytuacji gospodarczej województwa i przyczyniać się do jego promocji.

Powyższy dokument zawiera: cele główne i kierunki rozwoju sektora turystyki i rekreacji syntezę diagnozy uwarunkowań rozwoju turystyki, identyfikacje głównych rodzajów produktu turystycznego, waloryzacje przestrzeni turystycznej województwa oraz źródła finansowania rozwoju turystyki. Wskazuje na rolę administracji publicznej oraz innych podmiotów w zakresie wsparcia rozwoju produktów turystycznych. Pokazuje główne potrzeby inwestycyjne na rzecz poprawy jakości przestrzeni turystycznej, zalecenia do planów zagospodarowania przestrzennego i wskaźniki monitorowania realizacji programu.

Dokonyuje też oceny oddziaływania na środowisko koncepcji programowo przestrzennej rozwoju turystyki i rekreacji i związanych z nią problemów ochrony środowiska.

f) Plan Marketingu Turystyki w województwie lubelskim na lata 2007-2013

Plan Marketingu Turystyki na lata 2007 – 2013 został przyjęty przez Zarząd Województwa Lubelskiego uchwałą Nr CCXXX/2732/09 z dnia 19 maja 2009 r. Dokument ten opracowany został w oparciu o „Koncepcję programowo - przestrzenną rozwoju turystyki

i rekreacji w województwie lubelskim”, sporządzoną przez Zarząd Województwa Lubelskiego.

W części dotyczącej Uwarunkowań i diagnozy stanu wyjściowego rozwoju turystyki, rozpoznano stan istniejący, zidentyfikowano problemy rozwoju sektora turystycznego wynikające ze stanu zagospodarowania, przeprowadzono waloryzację przestrzeni turystycznej z punktu widzenia atrakcyjności przyrodniczej i kulturowej Regionu i dokonano jej oceny. Strategia rozwoju turystyki wpisuje się w cele określone w Strategii rozwoju województwa lubelskiego na lata 2006-2020, a mianowicie: utrzymanie gospodarki na poziomie wysokiego wzrostu gospodarczego, wzmocnienie konkurencyjności regionów i przedsiębiorstw oraz wzrost zatrudnienia.

Celem Planu Marketingu Turystyki jest określenie racjonalnego i efektywnego wykorzystania bazy turystycznej, zasobów ludzkich, przyrodniczych, kulturowych, materialnych i finansowych poprzez propagowanie rozwoju różnorodnych form turystyki i rekreacji.

Dokument Planu Marketingu Turystyki w Województwie Lubelskim rozpoznaje i charakteryzuje możliwości wykorzystania potencjału naturalnego i dziedzictwa kulturowego dla poprawy rozwoju gospodarczego i społeczno – ekonomicznego naszego regionu w poszczególnych rozdziałach, na które składają się: charakterystyka stanu zagospodarowania turystyczno – rekreacyjnego, główne kierunki rozwoju sektora turystycznego, atrakcyjne obszary turystyczno – rekreacyjne objęte preferencją, promowane formy rozwoju turystyki i infrastruktury turystycznej, promocja produktów turystycznych, źródła finansowania projektów turystycznych.

II. Dziedzictwo kulturowe województwa lubelskiego - w zarysie

1. Dziedzictwo kulturowe województwa lubelskiego

a) Zabytki na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO

Na terenie województwa lubelskiego jeden obiekt został uzyskał w 1992 r. wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Jest nim Stare Miasto w Zamościu.

Miasto położone jest na pd. – wsch. skraju Wyżyny Lubelskiej, w obrębie Padołu Zamojskiego, zajmując płaskie wyniesienie nad doliną rozlewisk rzek Łabuńki i Topornicy. Zespół zabytkowy obejmuje układ miasta wraz z fortyfikacjami ukształtowanymi od XVI do XIX w. Idealne pod względem struktury przestrzennej i organizacyjnej, wielofunkcyjne miasto – twierdza, założył w 1580 r. kanclerz wielki koronny hetman Jan Zamoyski, wg proj. włoskiego architekta Bernarda Morando. Nawiązywało do wzorów włoskich z poł. XVI w. tj. działalności Pietro Cataneo i Sanmichele. Stało się jedną z najwybitniejszych realizacji europejskiej późnorenesansowej myśli urbanistycznej. Jego plan uwzględniał dwa sprzężone elementy – rezydencję i miasto, ujęte wspólnym obwodem obronnym o 7 bastionach połączonych kurtynami. Zaplanowana fuzja dwóch różnych zespołów – szachownicowego miasta oraz rezydencji z własnym wewnętrznym obwarowaniem bastejowym, na równi z warunkami terenowymi zdecydowały o odstąpieniu od ścisłej geometrii. Oś podłużną wyprowadzono z zamku, podkreślając ją arterią komunikacyjną przecinającą pośrodku Rynek Wielki. Północ miasta z południem spięto osiami poprzecznymi, łącząc w części zachodniej – gmach Akademii z zespołem kolegiaty, w centrum – Rynek Solny z Rynkiem Wodnym. Do najważniejszych akcentów architektonicznych należały: zamek, Akademia, kolegiata i ratusz. Zabudowa mieszkalna na regularnych działkach, uzyskała reprezentacyjną formę architektoniczną, zwłaszcza w podcieniowych ciągach pierzei rynkowych. Wzory włoskie nabrały tu cech lokalnych, np. w postaci rozpowszechnionych w Polsce attyk, czerpiących z motywów architektonicznych pochodzenia niderlandzkiego. W rezultacie polityki hetmana Zamoyskiego sprowadzania do miasta wielonarodowościowej grupy kupców i rzemieślników,

zgodnie koegzystowały kościoły różnych wyznań – prawosławny, grecki i ormiański oraz bożnica. Pojawiały się kolejne katolickie zespoły sakralne, o imponująco bogatej szacie architektonicznej, przeznaczone dla zgromadzeń franciszkanów, bonifratrów, reformatów i klarysek. Masywne bastionowe umocnienia miasta otwierały się ku głównym szlakom komunikacyjnym trzema bramami o funkcjach reprezentacyjno – obronnych: Lubelską, Lwowską i Szczembrzeszyńską. Całość otoczono fosą oraz zalewą wodną od zachodu i południa. Późnorennesansowa twierdza bastionowa stanowiła na gruncie polskim całkowitą nowość techniczną, rozpowszechnioną dopiero w następnym stuleciu. Twierdza Zamość przez wieki unowocześniana, w 1821 r. została odsprzedana przez Zamoyskich rządowi Królestwa Polskiego. Otrzymała wówczas status „twierdzy krajowej”, a konsekwencją tej decyzji była jej generalna modernizacja przeprowadzona w latach 1821 – 1831 pod kierunkiem wybitnego fortyfikatora gen. Jana Mallet – Malletskiego. Historyczne budowle utraciły wówczas w znacznym stopniu cechy pierwotne, m.in. usunięto wspaniałe attyki. Rozbudowa umocnień zewnętrznych twierdzy spowodowała konieczność wprowadzenia dodatkowych wjazdów do miasta. Zatem obok starych Bram – Lubelskiej i Lwowskiej, pojawiła się Brama Lubelska Nowa oraz Lwowska Nowa, otrzymując cechy stylowe tzw. militarnego empiru. Wysiedlona z centrum miasta ludność cywilna osiadła na dawnym Przedmieściu Lwowskim, gdzie utworzono Nową Osadę, późniejsze Nowe Miasto. Pomimo kontynuowania modernizacji twierdzy w l. 30, 40. XIX w., dosyć niespodziewanie, w 2 poł. stulecia oceniono ją jako przestarzałą i zdecydowano o skasowaniu (1866 r.). Z miejsca rozpoczął się proces likwidacji elementów obwodu fortyfikacyjnego. Tak zakończyła się bojowa rola Twierdzy, która kilkakrotnie dzielnie stawiała czoła nieprzyjaciółom, jak choćby w 1648 r., podczas oblężenia przez wojska kozackie i tatarskie pod wodzą B. Chmielnickiego, w 1656 r. w czasie oblegania przez Szwedów pod dowództwem Karola X Gustawa, czy podczas Powstania Listopadowego, jako ostatni w kraju punkt oporu, dowodzony przez gen. Jana Krysińskiego. Po ustąpieniu ograniczeń wojskowych, pod k. XIX w. nastąpiło ożywienie Zamościa jako miejskiego ośrodka administracyjno – gospodarczego.

Świadomość wyjątkowej wartości zabytkowej miasta – twierdzy spowodowała, że już w okresie międzywojennym zapoczątkowano proces odbudowy niszczonej fortyfikacji. Na przełomie l. 20. i 30. XX w. przeprowadzono pierwsze prace restauracyjne przy obydwóch Bramach Lwowskich (T. Zaremba i M. Wtorzecki). W 1936 r. renesansowy zespół miasta – twierdzy Zamość uznano oficjalnie za zabytek i objęto ścisłą ochroną konserwatorską. Kolejnymi pracami konserwatorskimi przy Bramie Lwowskiej Starej kierował w latach 1938 – 39 profesor Politechniki Warszawskiej arch. J. Zachwatowicz. Po II wojnie światowej, w latach 70 – 80 przeprowadzono kompleksową restaurację, w związku z zamierzonym wpisaniem Zamościa na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO. Podjęto wówczas rewaloryzację założenia architektoniczno – przestrzennego, łącznie z fortyfikacjami. Główne prace badawcze, projektowe i wykonawcze realizowano w ramach oddziałów: warszawskiego, lubelskiego i zamojskiego P.P. Pracowni Konserwacji Zabytków oraz Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Budownictwa Komunalnego, potem Kombinat Budownictwa Komunalnego. Chroniona substancja zespołu urbanistyczno – obronnego jest pielęgnowana pod nadzorem konserwatorskim i podlega permanentnej restauracji. Stan zespołu należy ocenić jako dobry.

b) Zabytki uznane przez Prezydenta RP za pomniki Historii Państwa Polskiego

Na terenie województwa lubelskiego znajdują się cztery Pomniki Historii: „Zamość”. Historyczny zespół miasta w zasięgu obwarowań XIX w. Uznany za Pomnik Historii dnia 8 września 1994 r. (MP Nr 50, poz. 426). Zespół uznany za Pomnik obejmuje układ miasta wraz z fortyfikacjami ukształtowanymi od XVI do XIX w. Granica przebiega od ul. Piłsudskiego, wzdłuż Parku Miejskiego (wyłączając Urząd Wojewódzki), następnie ulicami Okopową i Krysińskiego, aż do rzeki Łabuńki, ujmując Rotundę wraz

z drogą dojazdową na grobli, dalej przecina ul. Szczepreską, włączając się w ul. Podgroble, przecina ul. Królowej Jadwigi, a następnie kontynuowana jest z biegiem ulic Sadowej i Studziennej (uzasadnienie merytoryczne, por. poz. 1.1.).

„Kazimierz Dolny”. Uznany za Pomnik Historii dnia 8 września 1994 r. (MP Nr 50, poz. 417). Zespół uznany za Pomnik obejmuje miasto Kazimierz Dolny wraz z Mięćmierzem, Albrechtówką, Za Dębem, Lasem Miejskim i Jeziorszczyzną. Cały obszar zawiera się w trójkącie zamkniętym od północnego zachodu. brzegiem Wisły i wchodzi w skład Kazimierskiego Parku Krajobrazowego.

Miasto wyjątkowo malowniczo usytuowane jest przy przełomie Wisły, pośród kredowych porośniętych wzgórz, poprzecinanych głębokimi wąwozami, wyżłobionymi w grubej warstwie zalegającego dolne partie lessu. Pierwotna osada, wzmiankowana już przed poł. XIII w., powstała przy przeprawie wiślanej obsługującej szlaki handlowe kooperujące z Rusią, Zachodem i państwem krzyżackim. Dla jej bezpieczeństwa Władysław Łokietek wznosił tu kamienną wieżę obronną tzw. basztę, stanowiącą dzisiaj malowniczy akcent w piętrzącej się sylwecie Kazimierza. Murowany kasztel, usytuowany poniżej, zbudował Kazimierz Wielki, przekształcając zarazem osadę grodową w miasto królewskie, lokowane na prawie polskim. Prawo magdeburskie i nowy kształt urbanistyczny miasto otrzymało w 1406 roku od Władysława Jagiełły. Niezwykle korzystna koniunktura, zwłaszcza dla handlu zbożem, przyniosła Kazimierzowi na przełomie XVI i XVII w. bogactwo, które przełożyło się na wzmożony ruch budowlany. Powstała wówczas słynna zabudowa wokół rynku i przy ulicach bocznych, w postaci manierystycznych kamienic z attykami. Do najznakomitszych należą usytuowane w rynku kamienice Przybyłowskie, Pod św. Krzysztofem i Pod św. Mikołajem – z wyjątkowo bujną dekoracją sztukateryjną, operującą motywami pochodzenia niderlandzkiego w interpretacji lokalnej. Cenny zabytek stanowi również fara p.w. św. św. Jana Chrzciciela i Bartłomieja Apostoła, usytuowana na wyniesieniu znajdującym się na pn. – zach. od wydłużonego prostokątnego rynku. Istniejącą wcześniej świątynię gotycką przebudował na przeł. XVI/XVII w. znany murator lubelski, spolonizowany Włoch, Jakub Balin. W ciągu dziejów remontowana i rozbudowywana, znakomicie przechowała cechy tzw. renesansu lubelskiego, m.in. w postaci zachwycających sztukaterii sklepiennych we wnętrzu. Cenny zabytek architektoniczny stanowi zespół klasztorny oo. franciszkanów reformatów, o genezie sięgającej XVI w., usytuowany na Wietrznej Górze na zachód od rynku, a także manierystyczny zespół siedemnastowiecznego kościoła szpitalnego p.w. św. Ducha i św. Anny. Wizytówkę Kazimierza stanowią też słynne spichlerze, z których pozostała już tylko część, a wśród nich znany Spichlerz Ulanowskich, tzw. Wysoki, mieszczący warte odwiedzenia Muzeum Przyrodnicze. Kazimierz – to poza wymienionymi zabytkami, wyjątkowe nagromadzenie dobrej architektury z różnych epok, w tym okresu międzywojennego, jak np. sławna willa artysty malarza Tadeusza Pruszkowskiego, rektora Warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych, zbudowana w l. 1936 – 1939 wg proj. arch. Lecha Niemojewskiego, usytuowana w wysokiej partii ul. Zamkowej, charakterystycznie dominująca na tle wzgórza po pn. stronie miasta. Kazimierz znany jest z licznych galerii sztuki i profesjonalnych ekspozycji muzealnych Muzeum Nadwiślańskiego. Zabytkowa substancja Kazimierza znacznie ucierpiała w wyniku obydwóch wojen światowych, ale kontynuowanie świetności miasta zapewniła restauracja przeprowadzona po II wojnie światowej wg projektu i pod nadzorem wybitnego architekta i konserwatora Karola Sicińskiego.

„Kozłówka – zespół pałacowo – parkowy”. Uznany za Pomnik Historii dnia 25 kwietnia 2007 r. (Dz. U. Nr 86, poz. 573). Celem tej ochrony jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, przestrzenne, architektoniczne i artystyczne, zespołu, który od powstania w XVIII wieku przetrwał z kolejnymi nawarstwieniami stylowymi i wyposażeniem wnętrz i jest obecnie jedną z najlepiej zachowanych rezydencji arystokratycznych w Polsce.

Granica zespołu zabytkowego obejmuje pałac wraz z towarzyszącymi budynkami i otoczeniem parkowym i przebiega na północy wzdłuż szosy wiodącej z Lubartowa i zgodnie z jej trasą załamuje się od strony północno-zachodniej w kierunku Kamionki. Dalej, po stronie południowo-zachodniej i południowej, przebiega brzegiem szosy prowadzącej do wsi Kozłówka. Za ogrodzeniem pałacu przecina i włącza odcinek drogi gruntowej. Następnie, od wschodu, okalając dawny folwark, pokrywa się z krawędzią lasu przylegającego do parku.

Wyjątkową pozycję zarówno ze względu na siedzibę, jak i ekspozycję historycznych wnętrz zajmuje Muzeum Zamoyskich w Kozłowie. Jest to jedyne muzeum – rezydencja na terenie województwa lubelskiego. Mieści się w dawnym zespole pałacowo – parkowym wzniesionym w latach 1735 – 1742, przebudowanym w latach 1897 – 1914, ufundowanym przez rodzinę Bielińskich, a od 1799 roku należącym do Zamoyskich. Główną ekspozycją muzeum są wnętrza, urządzone w stylu II Cesarstwa, z zachowaniem autentycznego wystroju z przełomu XIX i XX wieku w znacznej części, autentycznego wyposażenia, zgromadzonego przez Konstantego Zamoyskiego od lat 70. XIX w. do 1 ćw. XX w. Osobną ekspozycją jest Galeria Socrealizmu, prezentująca sztukę z lat 1948 – 1956 w odpowiedniej scenograficznej i muzycznej oprawie. Ponadto w jednym z budynków zespołu pałacowego mieści się Powozownia, w innym – sala wystaw czasowych.

Zespół pałacowo – parkowy w Kozłowie położony jest 35 km od Lublina. Historia obiektu wiąże się z dwoma znakomitymi polskimi rodami – Bielińskich i Zamoyskich. Ich siedziba w harmonijny sposób łączy cechy XVIII –wiecznego barokowego założenia ze zmianami wprowadzonymi w wyniku przebudowy na przełomie XIX i XX stulecia.

Wnętrza pałacu zachowane w pierwotnym układzie, zachwycają bogatą kolekcją malarstwa, rzeźby i rzemiosła artystycznego z XVIII, XIX i pocz. XX wieku. Wyjątkowy wystrój pomieszczeń przywołuje atmosferę dawnej siedziby magnackiej z czasów jej największej świetności za I ordynata Konstantego Zamoyskiego (1846 – 1923).

Ta najlepiej zachowana w Polsce rezydencja arystokratyczna, obecnie Muzeum Zamoyskich, wyróżnia się autentycznością i wiernością w utrzymaniu dawnego wyglądu zarówno zabytkowych wnętrz, jak i otoczenia. Sąsiedztwo Kozłowieckiego Parku Krajobrazowego podkreśla związki architektury z walorami przyrodniczymi okolicy.

Doskonały stan zespołu pałacowo – parkowego oraz stała dbałość o budynki i ogród zostały docenione i uhonorowane licznymi nagrodami i wyróżnieniami krajowymi i międzynarodowymi.

Park o szczególnych walorach kompozycyjnych i przyrodniczych, nawiązuje do historycznej koncepcji z XVIII stulecia. W części centralnej odtworzony został barokowy ogród francuski z setkami karminowych róż, otoczonych bukszpanowymi opaskami. Od północy ujęty jest romantyczną częścią leśną a od południa – trawiastymi kwaterami.

„Historyczny zespół architektoniczno – urbanistyczny miasta Lublina” uznany za Pomnik Historii dnia 25 kwietnia 2007 r. (Dz. U. Nr 86, poz. 574). Celem tej ochrony jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, artystyczne, wartości materialne i niematerialne, zespołu urbanistyczno-architektonicznego, nierozzerwalnie związanego z wieloma najważniejszymi wydarzeniami w historii Państwa Polskiego.

W skład Historycznego Zespołu Architektoniczno - Urbanistycznego m. Lublina wchodzi, jako elementy o zasadniczym znaczeniu strukturalnym i przestrzennym: Wzgórze Zamkowe z historyczną zabudową zamku, Stare Miasto w granicach dawnych (nieistniejących) murów miejskich, staropolski odcinek Krakowskiego Przedmieścia wraz z blokami zabudowy otaczającej, Plac Litewski, zespół dawnego klasztoru św. Brygidy wraz z kościołem pw. Wniebowzięcia NMP Zwycięskiej w granicach murów klasztornych, zespół dawnego klasztoru i kościoła Bernardynów pw. Nawrócenia św. Pawła oraz zespół archikatedry i południowy blok zabudowy ul. Królewskiej.

Najstarsze, wczesnośredniowieczne osiedla lubelskie powstały w VI wieku n.e. na wzgórzach – Czwartek, Grodzisko, Staromiejskie i Zamkowe. W VIII w. właśnie na wzgórzu Zamkowym powstał pierwszy gród, który z czasem powiększył się o podgrodzie rozlokowane na sąsiednim Wzgórzu Staromiejskim. Na przełomie XII/XIII w. wspomniane podgrodzie przekształciło się w osiedle o miejskim charakterze, liczące ok. 2 – 3 tysięcy mieszkańców.

15 sierpnia 1317 r. Władysław Łokietek, tworząc ośrodki równoważące wpływy dużych i zbuntowanych miast, nadał mieszkańcom Lublina przywilej lokacyjny oparty na prawie magdeburskim. Zamysły polityczne Łokietka kontynuował Kazimierz Wielki, z inicjatywy którego wybudowano w 1342 r. mury miejskie. Wzrost znaczenia miasta wynikający zarówno z dogodnego położenia handlowego, jak i licznych królewskich przywilejów spowodował, iż w mieście chętnie osiedlali się obcy kupcy i rzemieślnicy: Ormianie, Rusini, Tatarzy i Żydzi, czyniąc zeń ważny wielokulturowy ośrodek. Splendor miasta umacniali Jagiellonowie nie tylko nadając mu kolejne przywileje, ale także fundując wielkie budowle. Z ich inicjatywy wzniesiono kościół NMP Zwycięskiej i klasztor brygidek (wotum Jagiełły po bitwie pod Grunwaldem), rozbudowano zamek i kaplicę św. Trójcy.

Lublin w XVI w. był kilkakrotnie miejscem obrad sejmowych i zjazdów szlachty. Z nich niewątpliwie najważniejszy był sejm lubelski z 1569 r., który trwał od stycznia do lipca i zakończył się podpisaniem unii polsko – litewskiej (nabożeństwo z tej okazji odbyło się w kościele dominikanów). Potwierdzeniem istotnej roli jaką pełniło miasto w ówczesnej Rzeczypospolitej było ustanowienie tu Trybunału Koronnego w 1578 r., niezwykle ważnej instytucji sądowniczej szlachty. Działalność Trybunału i związane z tym wielomiesięczne pobyty szlachty, miały niebagatelny wpływ na rozwój ekonomiczny miasta, pozwalając mieszkańcom w przyszłości łagodzić skutki kryzysów gospodarczych. Kryzysy te pojawiające się od połowy XVII w. i trwające do początku XIX w. spowodowały spadek znaczenia Lublina, który w tym okresie stał się drugorzędnym ośrodkiem miejskim. Po rozbiorach miasto podniosło się z upadku, jakkolwiek już nigdy nie odzyskało statusu wiodącego centrum wymiany handlowej.

Zalążkiem układu urbanistycznego Lublina było wspomniane podgrodzie usytuowane w północno – wschodniej części Wzgórza Staromiejskiego, stopniowo przekształcane w ośrodek miejski. W XIII stuleciu uformował się jego zasadniczy, gruszkowaty kształt, z granicami wyznaczonymi przez krawędzie skarpy, spięte od zachodu wałami. Główną oś komunikacyjną układu stanowiła ul. Grodzka, z której wyprowadzono ulice (obecnie zanikłe) o wachlarzowatym układzie nawiązującym do ukształtowania terenu. Po uzyskaniu praw miejskich obszar miasta powiększono ku zachodowi; wytyczono trapezowaty Rynek, wyprowadzono z jego naroży pary prostopadłych ulic oraz rozmierzono szachownicowy układ bloków i regularne działki. Jednakże charakterystyczne ukształtowanie terenu i półkolisty narys miasta od zachodu spowodowały, że nie uzyskano prostopadłościennego sieci ulic, a dukt nowo wytyczonych ulic nawiązywał do przedlokacyjnego, rozmierzenia miasta oraz warunków terenowych.

W obrębie tego obszaru powstało szereg istotnych dla tożsamości miasta obiektów (m.in. nieistniejący kościół św. Michała, budynek Trybunału Koronnego, zespół klasztorny dominikanów, kościół i klasztor jezuitów – obecnie archikatedra).

Dynamiczny rozwój miasta w XV i XVI w. wymusił wyjście z zabudową poza mury miejskie. Kierunki rozprzestrzeniania się Lublina wyznaczały wybudowane w XV w. dwa duże zespoły klasztorne - wizytkowski i brygidkowski oraz przedmieścia Krakowskie i Korce. Obszar ten zamknięto ok. 1570 r. linią obwałowań. Poza nią znajdował się plac zwany później litewskim, która to nazwa wywodziła się od Litwinów obozujących na nim w czasie zawierzywania unii pomiędzy Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim. Nie tylko nazwa placu upamiętnia to wydarzenie, ale także znajdujący się na nim żeliwny obelisk wystawiony w 1826 r. w miejscu pierwotnego XVI-wiecznego.

c) Parki Kulturowe

Dla terenu województwa lubelskiego zbadano i określono obszary o potencjale kulturowo – przyrodniczym pozwalającym na utworzenie parków kulturowych. Delimitacja Parków Kulturowych uwzględniona jest w obowiązującym Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego i obejmuje 57 takich propozycji. Charakteryzuje je zróżnicowanie zarówno pod względem rozległości, jak i nasycenia zabytkami oraz walorów krajobrazu naturalnego. Ich utworzenie byłoby szansą na wykorzystanie szczególnie cennych kulturowo oraz przyrodniczo terenów do potrzeb lokalnej, a także ponadlokalnej szeroko rozumianej aktywizacji i rewitalizacji.

d) Rejestr Zabytków

Ogółem w województwie lubelskim wpisane są do rejestru zabytków, wg stanu na dzień 31 grudnia 2009 r.: 3.739 obiektów.

Należy zaznaczyć, że podane w tabeli dane odnoszące się do kategorii zabytków, nie są jednoznaczne, ze względu na złożoność problematyki. Dane statystyczne wraz z przytoczonym zastrzeżeniem pochodzą od Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie.

historyczne układy przestrzenne	historyczne układy ruralistyczne	świątynie różnych wyznań	klasztory	inne obiekty sakralne	budowle użyteczności publicznej	pałace i wille	dwory	domy mieszkalne	budynki przemysłowe	parki	grodziska	cmentarze
36 ²	2	387	40	320	150	145	147	226	88	267	3	185

W okresie od 1 stycznia 2007 r. do 31 grudnia 2009 r. wpisano do rejestru zabytków: 16 świątyń, 8 innych obiektów sakralnych, 1 budowlę użyteczności publicznej, 2 pałace lub wille, 1 dwór, 197 domów mieszkalnych, 82 budynki przemysłowe, 201 parków i 101 cmentarzy.

e) Zabytki nieruchomości województwa w wojewódzkich i gminnych ewidencjach zabytków

Wojewódzką ewidencję zabytków prowadzi wojewódzki konserwator zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa (art. 22 ust. 2). Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego nie wpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku (art. 22 ust. 3).

Gminną ewidencję zabytków prowadzi wójt (burmistrz, prezydent miasta) w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy, objętych wojewódzką ewidencją zabytków (art. 22 ust. 4). Ewidencja jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy (art. 21).

Wpis zabytków nieruchomości do gminnej ewidencji zabytków nie stanowi prawnej formy ich ochrony, natomiast – obok wpisanych do rejestru: zabytków nieruchomości, otoczenia zabytków oraz parków kulturowych – stanowi podstawę do objęcia obiektów ujętych w ewidencji zabytków ochroną na podstawie zapisu w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (art. 19 ust 1).

Na terenie województwa lubelskiego gminne ewidencje zabytków znajdują się dopiero we wstępnej fazie opracowywania. Nowelizacja ustawy o zabytkach z 2010 r. określiła termin sporządzenia gminnych ewidencji zabytków w ciągu trzech lat od momentu uzyskania

² Podana liczba zawiera 29 historycznych układów urbanistycznych

wykazów od wojewódzkiego konserwatora zabytków, który miał 6 miesięcy od momentu wejścia w życie nowelizacji na przekazanie takich wykazów gminom. Wykazy takie w województwie lubelskim zostały przekazane gminom w grudniu 2010 r.

f) Ochrona ustalona w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego i decyzjach lokalizacyjnych

Zasady ochrony zabytków poprzez odpowiednie ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego regulują ustawy: Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym określa tryb i zakres ingerencji wojewódzkiego konserwatora zabytków na każdym etapie sporządzania i uzgadniania miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (rozdz. II art. 15 pkt. 3 i 4 oraz art. 17 pkt. 7b). Miejscowy plan po uchwaleniu jest prawem miejscowym. W oparciu o zapisy ustawy, wojewódzki konserwator zabytków powiadomiony o przystąpieniu do sporządzania miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, formułuje wytyczne w zakresie ochrony krajobrazu kulturowego: określa strefy ochrony konserwatorskiej, podaje spis obiektów w rejestrze zabytków oraz ewidencji (prowadzonej przez gminy). Na etapie uzgodnień plan podlega uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Oddział Nadzoru Urbanistycznego Urzędu Wojewódzkiego jest ostatecznym organem sprawdzającym prawidłowość przeprowadzonego toku formalnoprawnego przy sporządzaniu planu. Forma ochrony zagwarantowana w planie zagospodarowania przestrzennego posiada pierwszorzędne znaczenie dla ochrony krajobrazu kulturowego.

W odróżnieniu od większości województw, województwo lubelskie wyróżnia się pod względem ilości uchwalonych gminnych planów zagospodarowania przestrzennego.

2. Zabytki będące w posiadaniu Województwa Lubelskiego lub jednostek organizacyjnych Województwa Lubelskiego

Województwo Lubelskie posiada mienie, w zasobie którego znajdują się obiekty wpisane do rejestru zabytków województwa lubelskiego. Poniżej przedstawiono ich zestawienie wraz z planowanymi pracami mającymi na celu poprawę stanu ich zachowania.

We władaniu jednostek edukacyjnych pozostają:

- Zespół pałacowo – parkowy w Radzynie Podlaskim przy ul. Sitkowskiego 1. Planowany jest remont w zakresie wymiany dachu, stropów, wykonanie izolacji fundamentów i odgrzybienie ścian.
- Budynek przy ul. Partyzantów w Puławach. Planowany jest remont w zakresie wykonania izolacji przeciwwilgociowej pionowej ścian piwnic i fundamentów budynku, wykonanie chodników i opaski budynku, wykonanie tynków elewacyjnych, wykonanie pochylni dla niepełnosprawnych.
- Kamienica przy ul. Dominikańskiej 5 w Lublinie. Planowane jest odnowienie elewacji i wykonanie instalacji klimatyzacyjnej.
- Budynek przy ul. Lwowskiej 19 w Zamościu.

Obiekty użytkowane przez wojewódzkie samorządowe instytucje kultury:

1. Budynek teatru przy ul. G. Narutowicza 17 w Lublinie użytkowany przez Teatr im. Juliusza Osterwy w Lublinie.
2. Pałac Tarłów przy ul. Dolnej Panny Marii 3 w Lublinie użytkowany przez Wojewódzki Ośrodek Kultury w Lublinie. Planowany remont dachu i elewacji.
3. Zespół pałacowo – parkowy w Gardzienicach I użytkowany przez Ośrodek Praktyk Teatralnych „Gardzienice”.

4. użytkowane przez Wojewódzką Bibliotekę Publiczną im. H. Łopacińskiego w Lublinie:
 - Budynek przy ul. G. Narutowicza 4 w Lublinie. Planowany remont galerii i oficyny A i B
 - Zespół dworsko – parkowy w Bronicach.
5. użytkowane przez Muzeum Lubelskie w Lublinie:
 - Brama Krakowska przy ul. Bramowej 1 w Lublinie. Remont przewidziany jest na 2012 r.
 - Zamek przy ul. Zamkowej 9 w Lublinie.
 - Bożnica przy ul. Bożniczej 19 w Łęcznej.
 - Willa przy ul. S. Żeromskiego 8 w Nałęczowie.
 - Dworek Wincentego Pola przy ul. Kalinowszczyzna 13 w Lublinie.
6. Nieruchomość przy Al. Warszawskiej 96 w Lublinie użytkowana przez Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie.
7. użytkowane przez Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym:
 - Zamek w Janowcu – Oblasy,
 - Dwór z Moniak w Janowcu,
 - Kamienica przy ul. Plebanka 17 a w Kazimierzu Dolnym, Palowana jest sprzedaż przedmiotowej nieruchomości.
 - Willa przy ul. Krzywe Koło 4 w Kazimierzu Dolnym.
 - Willa przy ul. Małachowskiego 19 w Kazimierzu Dolnym. Planowany remont dachu i elewacji.
 - Kamienica ul. Senatorskiej 11/13 w Kazimierzu Dolnym.
 - Spichlerz Ulanowskich przy ul. Puławskiej 54 w Kazimierzu Dolnym.
 - Spichlerz Feiersteina przy ul. Puławskiej 60 w Kazimierzu Dolnym.
 - Dwór z Gościeradowa przy ul. Podzamcze 20 w Kazimierzu Dolnym. Planowana jest adaptacja strychu na pomieszczenia administracyjne.
8. Zespół pałacowo – parkowy w Kozłówce użytkowany przez Muzeum Zamoyskich w Kozłówce. Planowana jest zmiana dachu na pałacu oraz remont stajni.

Obiekt użytkowany przez Zarząd Nieruchomości Wojewódzkich:

- Zespół dworsko – parkowy w Świerżach – Zamieściu – (brak dworu). Planuje się remont we wnętrzu budynku.

Obiekt użytkowany przez Wojewódzkie Biuro Geodezji w Lublinie:

- Budynek przy ul. Zamenhofa 2 w Zamościu.

Obiekty użytkowane przez jednostki ochrony zdrowia:

1. Zespół dworsko – parkowy w Suchowoli użytkowany przez Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychiczenie Chorych w Suchowoli. W 2011 r. kontynuowany będzie drugi etap adaptacji budynku dawnej oficyny na oddział uzależnień ze środków Samorządu Województwa Lubelskiego. W następnych latach planowana jest wykonanie planu przestrzennego zagospodarowania parku w 2012 r.; realizacja planu przestrzennego zagospodarowania parku w 2013 r.; przebudowa konstrukcji dachu z zagospodarowaniem poddasza na budynku głównym w 2014 – 2015; wykonanie elewacji szpital w 2016 r.; wykonania ogrodzenia wokół szpitala w 2017 r.
2. Zespół pałacowo – parkowy w Celejowie użytkowany przez Samodzielny Publiczny Zakład Opiekuńczo – Lecznicy dla Psychiczenie i Nerwowo Chorych w Celejowie. Planowany jest remont elewacji Willi Tolin w 2011 r. ze środków własnych szpitala.

3. Zespół kościelno – klasztorny w Radecznicy użytkowany przez Samodzielny Publiczny Wojewódzki Szpital Psychiatryczny w Radecznicy. Planowany jest remont Pawilonu Głównego, w tym izolacje fundamentów, elewacje, dach, schody zewnętrzne i terenowe.
4. Zespół kościelno – klasztorny przy ul. Biernackiego 5/9 w Lublinie użytkowany przez Samodzielny Publiczny Szpital Wojewódzki im. Jana Bożego w Lublinie. Remont pomieszczeń Bloku Operacyjnego i Chirurgii ze środków Samorządu Województwa Lubelskiego w roku 2011.
5. Zespół pałacowo – parkowy w Adampolu użytkowany przez Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Gruźlicy i Chorób Płuc w Adampolu. Planowane jest malowanie dachu i renowacja elementów murowanych na wysokości dachu oraz wymiana rynien i rur spustowych. Wykonanie pracowni brochofiberoskopowej, windy i pojazdów dla osób niepełnosprawnych, remont zabytkowych schodów wejściowych.
6. Zespół dworsko – parkowy przy ul. Abramowickiej 2 w Lublinie użytkowany przez Szpital Neuropsychiatryczny im. prof. M. Kaczyńskiego SP ZOZ w Lublinie. Planowane są zabiegi pielęgnacyjne drzewostanu parkowego oraz modernizacja obiektu zabytkowego.
7. Zespół pałacowo – parkowy w Łysołajach.

3. Założenia urbanistyczne

Na terenie województwa lubelskiego zachowała się znaczna ilość zabytkowych układów urbanistycznych, będących zarówno funkcjonującymi organizmami miejskimi o charakterze śródmiejskich centrów historycznych jak też, w większości, relikdami dotkniętych regresem dawnych miast, które z czasem utraciły prawa miejskie. W obu tych przypadkach mamy do czynienia z niekorzystnymi zjawiskami zacierania lub zaburzania pierwotnych układów poprzez wymianę historycznej zabudowy oraz przesuwanie historycznych linii zabudowy i realizacje w formie rozluźnionej zabudowy przyrynkowej, nawet jeżeli historyczna zabudowa była pierzejowa. Po latach dążenia do forsownej modernizacji zabudowy, skutkującej m.in. wprowadzaniem w granice historycznych układów urbanistycznych modernistycznej zabudowy blokowej, głównie na przejętych przez Skarb Państwa lub gminy działkach pożydowskich, nastąpiło widoczne spowolnienie tych, niekorzystnych z punktu widzenia ochrony dóbr kultury, procesów. Głównym czynnikiem hamującym było z jednej strony, przywrócenie pełni praw właścicielom działek, z drugiej zaś wzmocnienie roli lokalnych samorządów. To z ich woli podejmowano w wielu przypadkach próby porządkowania przestrzeni rynkowych, będących niekiedy jedynym materialnym świadectwem pierwotnej lokacji na prawie magdeburskim, a w przypadku miejscowości, które dawno już utraciły prawa miejskie – dobitnym znakiem ich niegdyśszego znaczenia.

Początki większości miast i miasteczek Lubelszczyzny sięgają zaledwie XVI – XVII w. Do nielicznych starszych, zakładanych jeszcze w okresie średniowiecza miast królewskich należą: Lublin (pierwsza lokacja 2 poł. XIII w., prawo magdeburskie 1317), Stężyca (1330), Kazimierz Dolny (pierwsza lokacja ok. poł. XIV w., 1406 – prawo magdeburskie), Wąwolnica (1346, powt. 1448), Grabowiec (1366, powt. 1447), Opole (1368, powt. 1478), Chełm (1392), Krasnystaw (1394). W 1368 r. powstało także pierwsze na tych ziemiach miasto prywatne – Wysokie (zał. przez Górków), a w 1377 r. Kraśnik, założony przez Dymitra z Goraja i Goraj (1398). W znacznie większej liczbie powstawały ośrodki miejskie w następnym stuleciu, zakładane zarówno z woli króla, jak i coraz liczniejszych właścicieli prywatnych – świeckich i kościelnych. Do pierwszej grupy należą dawne miasta: Parczew (1401), Łuków (1403), Urzędów (1405), Tuchowicz (XV w.), Hrubieszów (1440), Wojsławice (ok. 1440), Horodło (1454), Tyszowce (1453), Radzyń Podlaski (1465), Dzierzkowice (1405), Bełżyce (1417), Turobin (1402), Międzyrzec (zał. po 1434 r.), Świerże (1443), Kamionka (1450), Szczebrzeszyn i Piaski (poł. XV w.), Kurów (1452), Łęczna (1467), Uchanie (1484), Rachanie (1496), Łysobyki (ob. Jeziorzany – 1498, powt. 1533),

Rawa i Rossosz (k. XV w.), do drugiej zaś miasta biskupie – Pawłów (1419), Kock (1437), Sawin (1456), Janów Podlaski (1465). Szczytowy okres urbanizacji ziem obecnej Lubelszczyzny przypadł dopiero na wiek XVI. Powstawały wówczas liczne prywatne ośrodki miejskie, do których należały: Różanka (1506), Orchówek (1506), Kodeń (1511), Biała Podlaska (1514), Łańcuchów (1519), Kryłów (1523), Puchaczów (1527), Końskowola (1532), Włodawa (1534), Serokomla (1537), Lubartów (1543), Hanna (1546), Rejowiec (1547), Tarnogóra (1548), Baranów n. Wieprzem i Łaszczów (1549), Wisznice (ok. poł. XVI w.), Markuszów (1560), Tarnogród (1567), Biłgoraj (1578), Zamość (1580), Tomaszów (1590) i Zaklików (k. XVI w.). Natomiast nielicznymi miastami królewskimi, powstałymi w tym stuleciu były: Wołyń (1511), Piszczac (ok. 1530), Izbica (1540), Ostrów Lubelski i Gozdów (1548), Łomazy (1568). Nie wszystkie lokacje spełniły nadzieje założycieli; miastem – efemerydą okazał się np. Serock (1545) i Bełzec (1607), który był pierwszym miastem założonym w XVII w. Kolejnymi lokacjami miast, już nie tak licznymi jak w poprzednim stuleciu, były: Żółkiewka (pocz. XVII w.), Wrzeliw (przed 1626), podlubelska Wieniawa (1 poł. XVII w.), Janów Lubelski (1640), Modliborzyce (1642), Komarówka (1672), Józefów n. Wisłą (1687), Gorzków (1689), Terespol (1697), Sosnowica (k. XVII w.). Nieudaną lokacją okazało się natomiast Prawno (1675) i Leśna Podlaska (1697, powt. 1723).

Podobnie nieliczne były przypadki lokowania nowych miast w XVIII w.: Józefów Ordyn. (1725), Boża Wola (1731), Frampol (1736), Lubartów – Nowe Miasto (1744), Konstantynów (1748), Głusk (2 poł. XVIII w.), Jarczów (1755), Lubycza Królewska (1759), Siedliszcze (ok. 1760), Annopol (1761), Ryki (1782), z których tylko nieliczne rozwinęły się w pełne organizmy miejskie, zaś trzy inne: Pratulim (1732), Krasienin (1779) i Garbów (1785) okazały się efemerydami pozbawionymi typowych cech historycznego układu urbanistycznego z rynkiem. Właśnie obecność placu rynkowego jest przeważnie jedynym świadectwem dawnego znaczenia miejscowości, bowiem w okresie XIX stulecia większość z tych ośrodków utraciła status miasta. Wśród przyczyn hamujących rozwój miasteczek Lubelszczyzny, prowadzących w konsekwencji do ich upadku wymienia się cykliczne zniszczenia wojenne (począwszy od tzw. potopu szwedzkiego) pożary oraz regres gospodarczy, spowodowany m.in. zmianami politycznymi i makroekonomicznymi. Następstwem tego już w latach 20. XIX w. były pierwsze decyzje ówczesnych władz Królestwa Polskiego odbierające prawa miejskie upadłym ośrodkom z braku perspektyw ich rozwoju, zaś po 1868³ r. wiele miast przekształcono w osady z uwagi na ich zacofanie i zaniedbanie, rażąco niski poziom cywilizacyjny (sanitarny i komunikacyjny w pierwszej kolejności). Powszechny jest również pogląd, że władze carskie po 1864 r. jako restrykcje popowstaniowe przeprowadziły kompleksową akcję likwidacji miast prywatnych. Jedynie kilkanaście większych miast z ogólnej liczby 119 funkcjonujących wcześniej ośrodków miejskich uniknęło degradacji, stając się siedzibami nowej administracji państwowej (Biała Podlaska, Chełm, Hrubieszów, Kazimierz, Kraśnik, Lubartów, Janów Podlaski, Janów Lubelski, Krasnystaw, Łuków, Opole, Parczew, Radzyń, Włodawa, Szczebrzeszyn, Tomaszów, Zamość). Dwa z nich: Lublin (od 1869) i Chełm (od 1912) stały się stolicami guberni. W 1906 prawa miejskie otrzymały Puławy (Nowa Aleksandria), od 1867 będące już siedzibą powiatu.

Mimo to, niemal wszystkie dawne miasta zachowały do dziś charakter układów miejskich z prostokątnym (najczęściej zbliżonym do kwadratu) placem po rynku w centrum i powiązaną z nim podstawową osnową ulic, co stanowi o ich aktualnej wartości zarówno w wymiarze materialnym (przestrzennym), jak i niematerialnym (tradycji historycznej).

³ 28.10/9.11.1866 ogłoszono ukaz o zniesieniu stosunków dominalnych w miastach Królestwa Polskiego. 11 lipca 1867 powołano Specjalny Komitet do Reorganizacji Zarządu Miast i Gospodarki Miejskiej. W sierpniu 1868 r. komitet złożył sprawozdanie statystyczne z działalności i zaproponował przekwalifikowanie na osady: miast liczących mniej niż 3000 mieszkańców; miast, w których liczba rolników przekracza 50% właścicieli nieruchomości; miast, w których dochód roczny był niższy niż 1500 rb.

Większość tych układów charakteryzuje niewielka skala z jednym rynkiem w centrum układu, jakkolwiek istniały też nieliczne większe założenia o kilku rynkach (Zamość) lub rozwinięte w drodze ewolucji z placami (rynkami) pomocniczymi (Nowe Miasto w Lubartowie, Radzyniu, Łęcznej, Opolu). Ewenementem w skali światowej jest Zamość. Wybitne wartości zabytkowe i krajobrazowe reprezentuje również Kazimierz Dolny oraz Lublin. Rejestr zabytków obejmuje ponadto kilkanaście innych wartościowych układów miejskich tj.: Biała Podlaska, Chełm, Czemierniki, Frampol, Hrubieszów, Janowiec, Janów Podlaski, Jeziorzany [d. Łysobyki], Kock, Krasnystaw, Kraśnik, Lubartów, cz. Lublina zw. Górą Białkowską, Łęczna, Międzyrzec Podlaski, Modliborzyce, Opole, cz. hist. Radzynia Podlaskiego, Szczepreszyn, Tomaszów Lubelski, Urzędów, Włodawa i Zwierzyniec. Ponadto do rejestru wpisano osiedle fabryczne w Woźuczynie, cz. cmentarza w Zwierzyncu i dwa układy ruralistyczne: Pańków i cz. wsi Górecko Kościelne (osada przyklasztorna) oraz układ osadniczy Łuszków.

Oprócz miast historycznych o wyraźnie zdefiniowanej urbanistyce występują tu również dwie miejscowości (obecnie miasta), które rozwinęły się przy dominujących niegdyś ośrodkach dworskich – Puławy i Nałęczów, których rdzeniem są dawne założenia pałacowo – parkowe z alejami dojazdowymi, przy czym zabudowa Nałęczowa ma dodatkowo specyficzny dla uzdrowisk z k. XIX w. pensjonatowo – willowy charakter, ściśle powiązany z warunkami fizjograficznymi terenu, podobnie jak najstarsza zabudowa Puław została ukształtowana w powiązaniu z wysoką skarpą Wisły i przeprawą rzeczną. Historyczne części obu tych miast objęte są wpisem do rejestru zabytków.

Również wiek XX przyniósł kilka przykładów przedsięwzięć urbanistycznych o znacznej skali. Najwybitniejszymi były dwie próby rozbudowy Chełma; pierwsza, częściowo tylko zrealizowana budowa centrum administracyjnego nowo utworzonej guberni chełmskiej w Chełmie (od 1912 r. do 1914 r.) i druga – wzniesienie w l. 1928 – 1939 dzielnicy wschodniej Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowej – DOKP (objęta wpisem do rej. zab.). Przed wojną też rozpoczęto wznoszenie osiedla robotniczego przy fabryce zbrojeniowej w Kraśniku Fabrycznym i Poniatowej (w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego – COP), ostatecznie ukończone i przekształcone w duchu socrealizmu w okresie powojennym, jednakże pozbawione większych walorów architektoniczno – urbanistycznych. Bardziej ambitną próbą było rozwiązanie urbanistyczne Placu Zamkowego w Lublinie w miejscu zniszczonej przez okupanta ulicy Szerokiej (wpisany w ramach zabytkowego układu śródmieścia Lublina). Do większych realizacji z l. 50. XX w. należy budowa I etapu miasteczka uniwersyteckiego UMCS w Lublinie.

Stan zachowania: Obecna liczba miast Lubelszczyzny (42) stanowi jedynie ok. 1/3 miast i miasteczek istniejących jeszcze w k. XVIII w. (120). Tak drastyczna redukcja ośrodków miejskich nastąpiła zaledwie w ciągu jednego stulecia i była zarówno skutkiem ewidentnego niedorozwoju znacznej ich części, jak również spowodowana restrykcyjnymi, uwarunkowanymi politycznie decyzjami carskiej administracji. Niezależnie jednak od ich obecnego statusu, większość historycznych ośrodków miejskich zachowała podstawowe cechy historycznego układu, które – ciągle jeszcze czytelne w specyficznej zabudowie przyrynkowej - świadczą o ich tożsamości, tradycji i historii, stanowiąc o ich aktualnej wartości zarówno w wymiarze materialnym (przestrzennym), jak i niematerialnym (tradycji historycznej).

Nielicznymi przykładami całkowitego zaniku rozwiniętego układu miasteczka są Dokudów i Wieniawa, zaś całkowity lub częściowy brak takich cech obserwuje się m.in. w dzisiejszych wsiach: Bełżcu, Czuczycach, Drażgowie, Garbowie, Krasieninie, Leśnej Podlaskiej, Łańcuchowie, Łyniewie, Pawłowie, Potokach, Pratulinie, Prawnie i Rawie oraz w nowych miastach powstałych w XX w. Paradoksalnie bieda i niedorozwój w większości przypadków stały się czynnikami sprzyjającymi zachowaniu zasięgu i skali zabudowy, wewnętrznych dominant i związków z krajobrazem, natomiast zachowane relacje

z okolicznymi wsiami sprawiły, iż w znacznej części stały się one również siedzibami władz gminnych. Obecny kształt większości dawnych miasteczek jest wypadkową dość chaotycznej powojennej zabudowy, nałożonej na czytelny jeszcze historyczny układ przestrzenny rynku i przyległych doń uliczek. Szczególnie szkodliwe okazały się próby podkreślenia awansu tych miejscowości w l. 1960 – 80 poprzez wznoszenie przeskalowanych obiektów handlowych w okolicach rynku (m.in. Baranów, Janowiec, Janów Lubelski, Kock, Kurów, Lubartów, Markuszów, Ryki), częściowa zabudowa płyty rynku (Kraśniczyn, Modliborzyce), przekształcanie samej płyty w skwer bądź wyodrębnianie z niej osobnej jezdni dla tranzytowych dróg.

4. Zabytki nieruchome

a) Architektura sakralna

Wśród zabytków województwa lubelskiego dominująca rola, zarówno w aspekcie ilościowym jak i jakościowym, przypada budowlom sakralnym. Świątynie rzymskokatolickie, greckokatolickie, prawosławne i synagogi są materialnymi oznakami wielokulturowości tego regionu. Ze względu na szczególny charakter ich funkcjonowania w ścisłym powiązaniu z miejscową ludnością, a zarazem ze względu na ukształtowaną w ciągu wieków specyficzną formę, budowle te zachowały w znacznym stopniu swe cechy, i to pomimo stosunkowo częstych przebudów lub zmiany konfesji, reprezentując niemal wszystkie epoki i style historyczne od wczesnego gotyku po okres międzywojenny. Wobec istotnych zmian demograficznych, jakie dotknęły w czasie ostatniej wojny i w okresie powojennym populację regionu, zabytki te stanowią niekiedy jedyne świadectwo wielokulturowości i wielowyznaniowości dawnych mieszkańców Lubelszczyzny, w szczególności jej wschodniej części.

– Kościoły rzymskokatolickie

Kościół murowane: Wśród świątyń katolickich Lubelszczyzny nie odnotowuje się zabytków romańskich. Architektura murowana zawitała na teren Lubelszczyzny dość późno, bo dopiero pod k. XIII w. Stosunkowo niewielką grupę reprezentują obecnie kościoły gotyckie, spośród których wymienić należy kaplicę zamkową w Lublinie (ok. poł. XIV w.), kościoły w Janowcu (poł. XIV w., rozbudowany w 1 poł. XVI w.), brygidek w Lublinie (1 poł. XV w.), Stężycy (1434), Potoku Wielkim (4 ćw. XV w.), Kraśniku (ok. poł. XV w, 1526 – 41), kościół parafialny w Piotrawinie n. Wisłą (1440 – 41) oraz gotycko – renesansowy kościół w Chodlu (1541 – 84). Do grupy kościołów wzniesionych w okresie gotyku należy także znaczna ilość obiektów dziś zaliczanych do późniejszych formacji stylowych – głównie tzw. „renesansu lubelskiego”. Zjawisko to jest owocem niezwykle silnego ruchu budowlanego, jaki miał miejsce na tym terenie w 1 poł. XVII w., obejmującego swym zasięgiem większą część gotyckich świątyń zarówno w samym Lublinie, jak i na prowincji. W okresie tym przebudowano zarówno większe dwu – i trójnawowe lubelskie kościoły klasztorne (brygidek – z 1 poł. XV w., dominikanów – z k. XIII w., i bernardynów – 1473– 96), jak i parafialny kościół w Końskowoli (ok. 1560). Przeważały jednak modernizacje kościołów jednonawowych, z których jedną z pierwszych była dwuetapowa przebudowa fary w Kazimierzu Dolnym (1586 – 89 i 1610 – 13). Nowa forma fary o charakterystycznej bezwieżowej fasadzie stała się prototypem szeregu świątyń wznoszonych w 1 poł. XVII w., konstytuując swoisty „typ lubelski”, zwany również „lubelskim renesansem”. Do tej grupy należą m.in. (przebudowany z gotyckiego) kościółek św. Mikołaja na Czwartku, nowe kościoły szpitalne w Markuszowie (1610), Końskowoli (1613), św. Wojciecha w Lublinie (1610 – 35) oraz klasztorny kościół karmelitanek bosych. Bardziej rozwinięty typ z parą kaplic „transeptowych” reprezentuje kościół w Radzynie

Podlaskim, a w wersji z wieżami – inne kościoły związane z J. Wolffem: w Czemiernikach, Łęcznej, Turobinie, Uchaniach (1 poł. XVII w.) oraz pokrewny im kościół w Gołębiu (bez kaplic). Wybitniejszymi przykładami tej fazy architektury są również dwa dzieła: kościół św. Anny w Kodniu i kopia kaplica Tyszkiewiczów w zamknięciu prezbiterium kościoła dominikańskiego w Lublinie oraz budowany niemal do końca wieku augustiański kościół na Kalinowszczyźnie (1646 – 93). Jednakże najwybitniejszymi i zarazem prekursorskimi świątyniami tego okresu są wielkie bazyliki trójnawowe: renesansowo – manierystyczna kolegiata w Zamościu (1587 – 1600) i budowany w tym samym czasie kościół jezuitów w Lublinie (1586 – 1604, 1609 – 15), noszący już cechy wczesnobarokowe. Ze względu na całkowitą dominację lokalnej odmiany renesansu. W pełni barokowe kościoły pojawiły się dopiero w drugiej połowie i pod koniec wieku XVII. Wczesną fazę reprezentuje m.in. (restytuowany obecnie) trójnawowy kościół franciszkanów w Zamościu (od 1638 – J. Jaroszewicz), drugi kościół karmelitanek bosych w Lublinie (zacz. w 1645 r., ukończ. w pocz. XVIII w.), dwa pokrewne kościoły parafialne w Markuszowie i w Opolu, fazę rozwiniętą – grupa kościołów związanych z architektem zamojskim J. M. Linkiem: reformatów i klarysek w Zamościu (z l. 1660 – 96), dominikanów w Krasnobrodzie – Podklasztorze (1690 – 98), bernardynów w Radecznicy (1684 – 95), dominikanów w Janowie Lubelskim (od 1694 – ukończ. 1720) i par. w Wojsławicach (przed 1684) oraz najbardziej ambitna ówczesna realizacja – kościół jezuitów w Krasnymstawie (1697 – 1715 – Jan Delamars). Pierwszy rzut architektury późnobarokowej tworzą kościoły w Biskupicach (1712 – 27), Janowie Podlaskim (1714 – 35), Włostowicach – Puławach (1725 – 28), kapucynów w Lublinie (1725 – 33) i paulinów w Leśnej Podlaskiej (1731 – 1752), a także kościoły klasztorne: w Józefowie n. Wisłą (bernardynów) i Lublinie (wizytek). Do wybitniejszych przykładów kościołów zbudowanych ok. połowy wieku XVIII należą także: kościół pijarski w Łukowie (1733 – 62), poddominikański w Horodle (1739 – 58), karmelitów trzewickowych w Woli Gułowskiej oraz fary w Tarnogrodzie (1750 – 77), Urzędowie (1777 – 80) i Sernikach (1759 – 70). Najważniejszą grupę późnobarokowych świątyń tworzą kościoły tzw. Grupy Fontanowskiej (Paweł A. Fontana), budowane w l. 1733 – 80; (Lubartów – farna, Lublin – karmelitów trzewickowych, Włodawa – paulinów, Chełm – pijarów, ob. fara), stanowiące unikatowe zjawisko w sakralnej architekturze tego regionu. Do dzieł Fontany zalicza się ponadto kościoły w Chełmie (reformatów), Lubartowie (kapucynów), Ostrowie Lubelskim i Jeleńcu. Zwartą stylistycznie grupę tworzą również kościoły Józefa Horsa (Puchaczów, Baranów, Ulan – Majorat i kaplica w Stróży k. Kraśnika – na rzucie trójkąta!). Osobną kategorię stanowią kościoły starsze, przebudowane w poł. XVIII w. Zalicza się do nich m.in.: kościół jezuitów w Lublinie (katedra) i fara w Międzyrzeczu Podlaskim (z XVI w.). Formy przejściowe reprezentuje kościół w Fajslawicach (1791 – 95), Sosnowicy (1797 – 1804) i dwa kościoły ewangelickie w Piaskach (ruina) i Lublinie, zaś klasycyzm – powstające od k. XVIII kościoły we Wrzelowcu (oktogonalny – 1777 – 84), Kocku, Niedrzwicy Kościelnej, oraz kościoły Chr. Piotra Aignera: w Puławach i Żyrzynie (proj. pierwotny), Opolu Podedwórz (filialny), – dwa pierwsze oraz późniejsza kaplica w Polanówce i w Romanowie to rotundy z portykami. Do tej formacji zaliczyć należy kościoły w Adamowie (1796 – 1858), Łańcuchowie (1812 – 17), Surhowie (1820 – 24), Kumowie Plebańskim (1821 – 26), Wohyniu (1837 – 40), Pratulinie (1838), Gródku (1840 – 46), Karczmiskach (1842 – 48), Tyszowcach (proj. 1850), Zakrzówku (1851 – 53), Grabowcu (1854 – 55), Milanowie (1856 – 61), kaplicę dworską w Komarnie – Kolonii (1858) oraz kościoły w Dubience (1863 – 66?), Tyszowcach (1865 – 70).

Znaczącą grupę tworzą kościoły neogotyckie, które niemal zdominowały architekturę sakralną tych terenów po koniec XIX w. i w pierwszej dekadzie wieku następnego. Do najstarszych świątyń tego typu zaliczyć należy kaplicę Podczaszyńskiego przy kościele oo. kapucynów w Lublinie (1857 – 60), kościoły w Wielączy (1822 – 29), Siennicy Różanej (1840 – 44, cz. przebud. 1910), Kryłowie (1852 – 60), kaplice grobowe w Neplach

(oktogonalna, 1829), Malicach (1841), Sernikach (1855), Kamionce (1890 – 93). Najokazalszymi kościołami w owym czasie były kościoły we Frampolu (1873 – 78), Kamieniu (ewangelicki, 1881), Sobieszynie (1883 – 86) i Wojcieszkwie (1897 – 99). Szczytowy okres budowy tych kościołów przypadł jednak na lata 1906 – 14, tj. tuż po ukazie tolerancyjnym (1906). Wznoszono wówczas kościoły duże: trójnawowe, bazylikowe lub halowe, z jedną lub dwiema wieżami. Najbardziej wziętym ich projektantem był *Józef P. Dziekoński*, autor kościołów w Konstantynowie, Malowej Górze, Wysokiem, Ratoszynie (najskromniejszy), Świerżach, Mokrymlipiu, Garbowie, Łopienniku i Rykach. Równolegle wznoszono podobne świątynie innych architektów: w Dorohusku i Pawłowie – S. Diehla, w Mełgwi, Gościeradowie i Wąwolnicy – K. D. Drozdowskiego, w Bobach i Klementowicach – W. Łaskiewicz, w Wisznicach, Komarówce, Jabłoni i Gęsi – J. Olearskiego, w Parczewie i Łomazach – W. Wołodki, w Rejowcu i Trzeszczanach – St. Szyllera. Znaczniejsze realizacje powstały również w Dołhobyczowie, Różance, Kolanie, Zemborzycach, Opolu – Podedwórz, Komarowie – Osadzie i Niemcach. Intensywny wysiłek budowlany, konieczność odbudowy gospodarczej regionu po zniszczeniach wojennych oraz wykorzystanie na kościoły nieczynnych już lub kasowanych cerkwi prawosławnych spowodowały ograniczenie ilości budowy nowych kościołów w okresie międzywojennym. Wzniesiono wówczas kościoły w Biłgoraju – Puszczy Solskiej (1921 – 28), Ostrówku – Kolonii (1921), Lublinie (akademicki KUL, 1921 – 1930 – M. Lalewicz), Orłowie Murowanym (1923 – 29), Rudzie – Hucie (1923), Zagłobie (1928 – 38), Majdanie Leśniowskim (polskokatolicki, 1928), Grabówce (1928), Polichnie Trzeciej (1929 – 31), Lublinie (św. Michała, 1930 – 38), Staroście (1930 – 38), Starej Wsi Drugiej (1934), Brzeźnicy Książęcej (1935 – 40), Tomaszowie Lubelskim (1935 – 49), Anopolu (1936 – 38), Zamościu (św. Krzyża, 1938 – 40), Lubieniu (1938), Huszczy (1938 – 49). Mimo zróżnicowania rzutów i brył, reprezentują tradycyjne formy w zmodernizowanej wersji.

Kościoły drewniane: Będące obecnie w mniejszości kościoły drewniane stanowiły do połowy XVI w. niemal wyłączny rodzaj budownictwa sakralnego poza nielicznymi wówczas miastami. Dopiero „akcja” urbanizacyjna na Lubelszczyźnie, której apogeum przypada na przełom XVI i XVII w., zapoczątkowała trwałe zmiany w obrazie budownictwa sakralnego tego obszaru.

Najstarsze zachowane kościoły (XVII – XIX w.) o prostej, jednonawowej strukturze stanowią wśród świątyń drewnianych grupę dominującą. Wywodzą się jeszcze z typu murowanych średniowiecznych kościołów jednonawowych, wznoszonych głównie na prowincji. Podobnie jak tamte, są najczęściej bezwieżowe, jednonawowe z węższym i niższym prezbiterium. Należą do nich kościoły (w tym kościoły przekształcone w kaplice cmentarne) w: Tarnogrodzie (k. fil., ok. 1600), Borowie (ok. 1660), Bukowinie (1674 – 75), Stoczku Łukowskim (1724), Wojciechowie (1725), Anopolu (1740), kościoły tzw. grupy kraśnickiej: w Książmierzy (1783), Rzeczycy Ziemiańskiej (1722), Dzierzkowicach (1730 – 48), Rzeczycy Księżej (1742), Żabiance (1745), a także w Staninie (1756), Czulczycach (1764), Trzebieszowie (2 poł. XVIII w.), Dubie (1778 – 79) i Zagórze (k. XVIII w.). Typ ten w różnych wersjach kontynuowany jest także w XIX i w XX w. przez budowniczych świątyń w Ulan Majoracie (1810), Turobinie (1832), Łomazach (1 poł. XIX w.), Łukowie (1838), Zofiborze (1854), Czernięcinie (1858), Wojcieszkwie (1854), Kołczynie (poł. XIX w.), Huszczy (1856), Nieliszu (1859), Zabłociu (2 poł. XIX w.), Hannie (kaplica cmentarna 1880), Firleju (1879 – 80), Piszczacu (k. XIX w.), Malowej Górze (k. XIX w.), Czeberakach (k. XIX w.), Żeliźnie (pocz. XX), Nałęczowie (kapl.– styl zakopiański, 1917), Hutkowie (1923), Woli Gałęzowskiej, 1926), Zaborku – przeniesiony z Choroszczyńki (1923 – 26), Dobryniu Dużym (1924 – 25), Kłodnicy Dolnej (1926), Gilowie (1929 – 32), Maciejowie Starym (pol.kat., 1932), Jastkowie (1933), Aleksandrowie (1934), Bondyrzu („neozakopiański” – 1949), Podhorcach (1953), Honiatyczach (1956), Giełczwi (1956), Wirkowicach (1972).

Bardziej zróżnicowane formy reprezentują kościoły drewniane doby baroku, z których najwybitniejsze naśladują architekturę murowaną, zarówno w bryle jak i w rozwiązaniach wewnątrz (sklepienia pozorne) np. dwuwieżowy, trójnawowy halowy kościół z rzędami bocznych nisz kaplicznych w Tomaszowie Lubelskim (1727), dwuwieżowy kościół w Ostrówkach (1743), trójnawowy, halowy kościół w Chłaniowie (1742 – 48), jednowieżowy, pseudobazylikowy w Targowisku (1746 – 48) i Górecku Kościelnym (1768 – franciszkański). Uproszczoną wersję ze stropami reprezentują kościoły w Wereszczynie (1631 – 34 i 1783), Olchowcu (1788 – 91), Płonce (1793). Typ ten kontynuują również kościoły z XIX i XX w., m.in. w Bożej Woli (1834), Kawęczynie (1907 – 08), Rossoszu (1908), Sworach (1907 – 08), Kraczewicach (1920), Krynicach (1920), Polubiczach (1922), Wólce Dobryńskiej (1932 – 33), Tworyczowie, (1933), Chrzanowie (1932), Kolembrodach (1935), Pilaszkowicach (przeniesiony z Lublina – 1933), Bukowej (1957), Tuczepach (1959), Różańcu (1961). Unikatowy typ centralny na rzucie krzyżowo – ośmiobocznym prezentuje klasycystyczny kościół w Borowicy (1797 – 99) lub skromniejszy, „neogotycki” kościół w Moniatyczach (1870), zaś współcześnie – pseudocentralny: współczesny kościół w Żernikach (1981 – filialny).

– *Cerkwie*

Teren Lubelszczyzny w dzisiejszych granicach obejmuje kilka historycznych regionów o odmiennej niegdyś przynależności państwowej, administracyjnej i religijnej, stanowiąc do ostatniej wojny konglomerat przenikających się kultur, typowych dla pogranicza. Dotyczyło to w szczególności terenów między Wieprzem i Bugiem (dzisiejszych powiatów białkopodlaskiego, włodawskiego, chełmskiego, hrubieszowskiego, zamojskiego i tomaszowskiego), zasiedlonych w znacznej części przez ludność ruską wyznania prawosławnego. Trwający ok. 100 lat proces przejścia tej ludności z prawosławia na wyznanie greckokatolickie, jaki miał miejsce w XVII w., odbił się w architekturze cerkiewnej, głównie murowanej, choć widoczny jest także w cerkiewnej architekturze drewnianej, z natury bardziej zachowawczej. Skutki polityczne dwóch ostatnich wojen, szczególnie ustanowienie granicy państwowej na linii Bugu i związana z nim dwustronna „akcja repatriacyjna”, widoczne są w znacznej liczbie dawnych cerkwi, przejętych i użytkowanych przez kościół rzymskokatolicki. Proces ten miał dwojakie konsekwencje – z zasady niemal nastąpiły różnorakie przekształcenia przejętych świątyń w celu dostosowania ich do wymogów nowej liturgii, z drugiej jednak strony uchroniło je to przed fizycznym zniszczeniem.

Cerkwie murowane: Proces latynizacji (okcydentalizacji) cerkwi murowanych widoczny jest już w najstarszych zachowanych cerkwiach murowanych: w Podgórzu (XIII w., 1440), gotyckiej cerkwi zamkowej w Kodniu (ok. 1530) i Szczebrzeszynie (1560), w późnorenesansowych cerkwiach w Lublinie (ob. katedralna – 1607 – 33) i Zamościu (św. Mikołaja – 1618 – 31). Proces ten osiągnął apogeum w XVIII w. w wielkich barokowych świątyniach: bazylikańskiej w Białej Podlaskiej i w chełmskiej katedrze unickiej – o pełnym programie architektonicznym – (P.A. Fontana), a także w mniejszych cerkwiach z tego okresu: wzdłużnych św. Mikołaja (1711 – 30) w Chełmie i Klesztowie (1772), dwóch barokowo – klasycystycznych cerkwiach w Międzyrzeczu Podlaskim (2 poł. XVIII), Hrubieszowie (1795 – 28) i jednokopułowej, centralizującej cerkwi w Modryniu (1740). Cechy klasycystyczne widoczne są natomiast w cerkwiach unickich w Rejowcu (w ruinie), Motwicy (1796 – 98), Terespolu (k. XVIII), Żdżannem (1804 – 06), Starym Brusie (1805 – 07), Perespie (1807 – 27), Mirczu (1814), Turowcu (1832), Luchowie (1848), Biłgoraju (1790 – 93), Kraśniczynie (1840 – 57), Cycowie (centralizująca, 1863 – 67), a nawet w cerkwiach prawosławnych 1 poł. XIX w.: w Jabłecznej (1838 – 40), Chełmie (1846 – 50), Nosowie (1870) i Hańsku (1882). Po 1875 r. rozwinęła się też sterowana przez państwo akcja budowy cerkwi w typie „urzędowym”. – np. w Gnojnie (1875). Czołowym twórcą tego nurtu był

architekt – akademik Wiktor Syczugow, stosujący złagodzoną wersję rosyjskiej architektury cerkiewnej w połączeniu z trójdzielnym schematem znanym ze świątyń unickich (prezbiterium, kubiczny korpus z kopułą i babińcem z wieżą). Jego cerkwie są w istocie wariantami tego właśnie typu. Należą do nich cerkwie w Dratowie (1888 – 89), trzy budowane wg identycznego planu w Chłopkowie, Hostynnem i Kosyniu (1889 – 90) oraz w Kobylanach (1889 – 90), Radczu (1890 – 92), Sosnowicy (1891 – 94), Szóstce (1889 – 90), Tarnawatce (1889 – 90) i Włodawie (1893 – 95). W podobnym typie utrzymane są cerkwie w Tarnogrodzie (1870 – 75), Hrubieszowie (1873), Dubience (1886 – 1905), Grodysławicach (1909), Dołhobyczowie (1910), zaś pięciopółowe znajdują się w Tomaszowie Lub. (1890) oraz cerkiew w Zabłociu (1904 – 07) w typie cerkwi drewnianych.

Z przełomu wieków pochodzi kilka większych cerkwi garnizonowych, które, jak większość pozostałych, przekształcono po 1919 r. na kościoły katolickie. Są to dawne cerkwie w: Chełmie (1880), Hrubieszowie (1905), Lublinie (1906) i Puławach (1909), z których dwie: w Puławach i Lublinie uległy najdalej posuniętej przebudowie.

Cerkwie drewniane: Obok tradycyjnej konstrukcji zrębowej w cerkwiach na terenie dzisiejszej Lubelszczyzny niemal wyłącznym, w przeciwieństwie do świątyń murowanych, układem przestrzennym jest trójpodział: sanktuarium – nawa – babiniec, będący znacznym uproszczeniem układu krzyżowo – kopułowego charakterystycznego dla architektury bizantyńskiej. Znaczna część owych cerkwi wykazuje przy tym różny stopień latynizacji układu przez rezygnację z kopuł, babińca lub wydłużanie i podział wzdłużny nawy, upodabniających je do świątyń katolickich. Zachowane cerkwie prezentują też różny stopień przekształceń – w przypadku świątyń unickich – najczęściej dwukrotnych. W okresie po likwidacji struktur kościoła unickiego w 1875 r., ale także tuż przed, w związku z reformą mającą na celu przygotowanie gruntu do włączenia d. unitów do kościoła prawosławnego poprzez rozbudzanie świadomości narodowej, podobnie jak znaczna część kościołów poklasztornych, poddane zostały zmianom w wyglądzie zewnętrznym (dodanie charakterystycznych cebulastych hełmów). Są to świątynie użytkowane przez kościół rzymskokatolicki, w różnym stopniu przebudowane, z wyposażeniem dostosowanym do nowej konfesji. Rekoncyliacyjne przekształcenia dotyczyły najbardziej charakterystycznych zewnętrznych elementów cerkwi – kopuł oraz wyposażenia – ikonostasów. Stosunkowo często powiększono też babińce, łącząc je z nawą. Mimo to, znaczna część dawnych cerkwi zachowała swoje zasadnicze kształty. Do dziś daje się wyodrębnić kilka typów. Najcenniejsze z nich to unickie cerkwie trójkopułowe: w Hrebennem (1687, 1797), Tarnoszynie (1759, ob. w Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie), Zubowicach (1777), Liskach (1872 – 75), Chłopiatynie (1863), Dłużniowie (1882), Budyninie (1887), Wierzbicy (1887), Siedliskach (1831, 1902). Prostsza, zlatynizowaną odmianę cerkwi kopułowej prezentują świątynie jednokopułowe: w Korczminie (1659, 1772), Terebiniu (1779), Szpikołosach (1801), Mycowie (1865), Sulimowie (1867), Starym Bublku (1740, 1840) i klasycystyczna w Rokitnie (1852 – 59). Jeszcze bardziej uproszczoną postać nadano cerkwiom w Bełżcu (1756) – z namiotowym dachem ośmiokątnym i w Kniazjach – czworokątnym.

Najbardziej uproszczony, a zarazem zokcydentalizowany typ świątyni unickiej reprezentują cerkwie bezkopułowe, o przewadze układu jednonawowego, z mniej lub bardziej wyodrębnionym prezbiterium. Należą do nich cerkwie (ob. kościoł) w Ciciborze Dużym (1655, 1740), w Horostycie (ok. 1702 i k. XIX w), Witorożu (1739), Żeszczynce (1 poł. XVIII w.), Witulinie (1741), Żmudzi (1753), Depułtyczach (1774), Pniównie (1779– 88), Łosińcu (1797), Świerszczowie (1795), Strzyżowie (1817), Śniatyczach (1838), cerkwie „grupy radzyńskiej”: w Bezwoli (1740), Białce (z Horodyszczka – 1760), Rudnie (1817 – 18), Przegalinach Dużych (1817, zrekonstruowana w 2000 r.), Łukowcach (ob. Zakępiu) oraz Holi (1846 – 47), Dokudowie (neounicka – 1928), a także w wariacie z trzema wieżyczkami

na kalenicy – w Hannie (1739 – 42). Innym, rzadszym wariantem są cerkwie dwuwieżowe jak np. w Kodeńcu (1791).

Bardziej ortodoksyjną odmianę z dzwonnica nad babińcem prezentują cerkwie (kościóły) w: Kościeniewiczach (1673–82), Jarczowie (1755), Ortelu Królewskim (1706), Kostomłotach, Paszenkach, Bukowicach (1896), Hrudzie (k. XIX w.) i Turkowicach.

Analogicznie do architektury murowanej całkowicie odmienny typ cerkwi (bizantyjsko – rosyjskiej) wprowadziły władze carskie w ramach zaostrożenia popowstaniowej akcji rusyfikacyjnej (od ok. 1875 r.). Mimo późniejszych przeróbek (po 1918) część takich cerkwi (w tym kościołów) zachowała się min. w: Wiszniowie (1850, 1875), Lipinach Górnych (1896), Werbkowicach (1864), Potoczku (1870), Niewirkowie (1882), Gdeszynie (1896), Szewni Dolnej (1905), Majdanie Starym (1903–06), Dobratyczach (1900), Jabłecznej (2 kaplice, 1908) i Horbowie (typu urzędowego, 1905).

– Synagogi

Na terenie województwa lubelskiego przetrwało do naszych czasów 20 obiektów pełniących pierwotnie funkcje świątyn żydowskich. Znajdują się one w: Bychawie, Gorzkowie, Chełmie, Józefowie (Biłgorajskim), Kazimierzu Dolnym, Krasnymstawie, Kraśniku (2), Łaszczowie, Łęcznej (2), Modliborzycach, Parczewie, Szczebrzeszynie, Tarnogrodzie, Włodawie (2), Wojsławicach i Zamościu (2).

Budowle te powstawały w różnych epokach stylowych, poczynając od pocz. XVII w., a kończąc na latach 30. XX wieku. Ich obecna szata architektoniczna jest zróżnicowana. Cechy renesansu lubelskiego prezentuje synagoga w Zamościu, cechy baroku – synagogi w Szczebrzeszynie i Włodawie, zaś elementy klasycyzmu widoczne są w budynkach synagog w Tarnogrodzie i Wojsławicach. Wszystkie pełniły funkcje sakralne do wybuchu II wojny światowej. W większym lub mniejszym stopniu zostały zniszczone podczas okupacji niemieckiej oraz ulegały dalszej dewastacji po jej zakończeniu. Następnie były odbudowywane i adaptowane do nowych celów, głównie na biblioteki, domy kultury, muzea, przedszkola, magazyny, co zwykle pociągało za sobą gruntowne przebudowy, skutkujące najczęściej zniszczeniem dawnego wystroju i wyposażenia.

Przykładem może być historia dawnej synagogi w Zamościu. Budynek wzniesiony został w stylu renesansu lubelskiego, między 1610 a 1618 r. Jego wygląd obecny jest wynikiem licznych przebudów i rekonstrukcji. W latach 1951 – 54 przystosowano budynek dla potrzeb magazynowych, a w 1958 r. nastąpiła adaptacja dla potrzeb biblioteki. Z bogatej dekoracji wnętrza zachowane zostały, pozostałości sztukaterii oraz ślady polichromii. Na szczególną uwagę zasługuje renesansowy portal oraz kamienny aron ha-kodesz, czyli szafa do przechowywania rodaków. Na mocy ugody zawartej w 1999 r. miasto Zamość przekazało budynek na własność Gminie Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie. Staraniem Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego w Warszawie wykonany został generalny remont obiektu z adaptacją na cele kultury.

Ważne miejsce na mapie dawnych synagog na Lubelszczyźnie zajmuje Łęczna. Zachowaną świątynię wybudowano tu po 1648 r. Prawdopodobnie uległa zniszczeniu wraz z całym miastem w 1670 r. Została odbudowana, ale w 1846 r. spłonęła w pożarze Łęcznej. Ponownie odrestaurowana pełniła funkcje sakralne do 1939 r. W czasie II wojny światowej Niemcy utworzyli w synagodze magazyn zbożowy. Od tego momentu rozpoczął się długoletni proces dewastacji obiektu, kontynuowany w latach powojennych przez miejscową ludność. W 1953 roku podjęto decyzję o odbudowie zabytkowej świątyni zniszczonej wówczas w 80%. Remont trwał do 1964 roku. Obiekt został uratowany i zaadaptowany na potrzeby muzeum, funkcjonującego do dnia dzisiejszego. We wnętrzu synagogi znajduje się, niezwykle rzadko zachowana, murowana wielokondygnacyjna bima oraz bogato dekorowana szafa na rodaki.

Synagogę w Tarnogrodzie wybudowano po 1686 roku. Pierwotnie był to obiekt składający się z sali modlitw oraz przedsionka zlokalizowanego od zach. Prawdopodobnie został

rozbudowany na pocz. XIX w. Wzniesiono wówczas piętrową część frontową mieszczącą przedsionek z klatką schodową. Kompozycja fasady oparta została na elementach klasycystycznych. We wnętrzu zastosowano układ dziewięciopolowy charakterystyczny dla murowanych synagog siedemnastowiecznych. Ścianę wschodnią zdobi polichromowany aron ha-kodesz. W latach 1986 – 1990 budynek został odrestaurowany i zaadaptowany na potrzeby biblioteki. Tę funkcję pełni do dnia dzisiejszego.

W Łaszczowie pozostały tylko szczątki niezwykle oryginalnej synagogi. Jej ciekawa historia sięga 1782 roku, kiedy to gmina żydowska zakupiła dwa budynki, będące pozostałością po zniszczonym w 1702 roku przez Szwedów szesnastowiecznym zamku. Dawną zbrojownię przystosowano do potrzeb kultowych. W czasie II wojny światowej Niemcy zniszczyli część budynku. Po 1945 roku był on w posiadaniu Gminnej Spółdzielni i pełnił funkcję magazynu. W latach 70. zniszczony został namiotowy dach, kryty gontem. Był to początek powolnego, trwającego do dziś, procesu ruiny budynku.

Na wyróżnienie zasługuje późnobarokowy obiekt, należący do najlepiej zachowanego na Lubelszczyźnie zespołu synagogałnego we Włodawie. Powstał w latach 1764 – 1774, częściowo z fundacji rodziny Czartoryskich. Cechą charakterystyczną zabytku jest rozwiązanie fasady, przypominającej elewację pałacu oraz zachowana, pomimo zniszczeń i remontów sala modlitw o układzie dziewięciopolowym, a także bogata dekoracja wnętrza z neobarokowym aron ha-kodeszem wykonanym w stiuku i polichromowanym. W czasie II wojny światowej Niemcy zdewastowali świątynię i przekształcili na magazyn wojskowy. W 1986 r. po gruntownej restauracji obiekt stał się siedzibą Muzeum Pojezierza Łęczyńsko – Włodawskiego i pełni tę rolę do dziś.

Najmłodsza z grupy świątyń żydowskich Lubelszczyzny jest dawna synagoga w Gorzkowie Osadzie. Wybudowana została tuż przed wybuchem II wojny światowej. Był to obiekt założony na rzucie prostokąta z przylegającym od wschodu ryzalitem mieszczącym klatkę schodową, o dwukondygnacyjnej bryle nakrytej płaskim dachem. W latach powojennych budynek zaadaptowano na potrzeby szkoły. Wskutek przeprowadzonych prac zatarty został całkowicie układ wnętrza. Kolejne rozbudowy obiektu spowodowały wchłonięcie bryły dawnej świątyni w nową strukturę. Obecnie budynek pozostaje własnością Gminy Gorzków i nadal pełni funkcję szkoły podstawowej.

Stan zachowania obiektów sakralnych: Obserwowane w ostatnich dekadach znaczne ożywienie w budownictwie sakralnym na Lubelszczyźnie, będące odbiciem analogicznego zjawiska w skali kraju, niesie ze sobą dwojakie skutki dla zabytków sakralnych całego regionu. Z jednej bowiem strony uruchomienie dodatkowych mechanizmów, wspomagających finansowanie przedsięwzięć remontowo – konserwatorskich, odnosi widoczny skutek w postaci znacznej liczby poddanych kompleksowej konserwacji i aktualnie remontowanych obiektów sakralnych. Z drugiej natomiast – stosunkowa łatwość w pozyskiwaniu funduszy na budowę nowych kościołów, stwarza pokusę zastępowania uciążliwych i skomplikowanych remontów w zabytkowych obiektach budową nowych, większych świątyń i plebanii. Wg danych WUOZ w Lublinie obecnie większego remontu wymaga zaledwie kilkanaście czynnych świątyń: kaplica grobowa w Urzędowie, drewniany kościół mariawitów w Łanach k. Markuszowa, kościoły w Skierbieszowie, Uchaniach, Krasnobrodzie, drewniany kościół w Dubie i Czułczycach, kościoły (d. cerkwie) w Chłopiatynie, Hrebennem /gm. Lubicza Królewska/, Kościaszynie, Sulimowie, cerkiew prawosławna w Dubience i drewniane dzwonnice przy kościołach w Kodeńcu i Czułczycach oraz plebanie przy kościołach w Uhrusku i Wojsławicach.

Nieco gorzej, a czasem dramatycznie źle, rysuje się sytuacja świątyń wyłączonych z użytkowania (głównie drewnianych) w związku z wybudowaniem nowych, odpowiadających większym aspiracjom lokalnej społeczności wiernych. Sam proces wymiany drewnianych kościołów na murowane, jakkolwiek naturalny i nienowoczesny, gdyż towarzyszący rozwojowi budownictwa sakralnego niemal od jego początków, stwarza istotne

problemy natury społecznej i konserwatorskiej. Zazwyczaj w takich przypadkach stary kościół bywał translokowany, służąc jako kaplica cmentarna lub kościół filialny miejscowej parafii bądź też przenoszono go w miejsce tworzenia nowej, będącej „na dorobku” parafii w innej miejscowości. To pozytywne w zasadzie zjawisko swoistego „recyklingu” obiektów zabytkowych, obserwowane jeszcze i dzisiaj, powoli wyczerpuje swój potencjał wobec nasycenia sieci parafialnej w świetle widocznego zahamowania rozwoju populacji w tym regionie Polski. Znamioną ilustracją tego zjawiska są przypadki przenoszenia takich obiektów do skansenów, również prywatnych (kościół z Matczyna, cerkiew z Tarnoszyna w Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, kościół z Choroszczyńki w skansenie w Zaborku), jakkolwiek działania te z natury rzeczy pozostaną jednostkowe lub adaptowanie do innych celów, np. muzealnych. XVIII – wieczny kościół ze Stanina, którego stan techniczny kwalifikował go do interwencyjnego remontu konserwatorskiego, został translokowany do Pratulina z przeinaczeniem na Muzeum Południowego Podlasia. Znacznie większy problem stwarza proceder praktycznego „porzucania” starych kościołów, po wybudowaniu obok nowych, większych świątyń. Pozostają one najczęściej *in situ* jedynie ze względu na konserwatorskie weto i jako zbędne pozbawione są właściwej opieki (Werbkowice, Tworyczów, Abramów, Kłodnica Dolna, Wólka Dobryńska). Chlubnym wyjątkiem jest tu niedawno wyremontowany kościół w Annopolu. W przypadku pozostałych obiektów, stosunkowo niedawno opuszczonych, należy się spodziewać gwałtownego pogorszenia ich kondycji. W złym i bardzo złym stanie znajduje się również kilka nieużytkowanych murowanych świątyń – stary kościółek w Wielączy, cerkwie w Dołhobyczowie, Wyżłowiu i Wojsławicach, secesyjna kaplica na cmentarzu w Mycowie oraz mansjonaria w Czemiernikach, a także opuszczony przez szkołę d. budynek pocerkiewny w Kurmanowie. Odrębnym, oczekującym na rychłe rozwiązanie, zadaniem konserwatorskim jest znalezienie właściwej metody i formy trwałego zabezpieczenia ruin pięciu świątyń, np.: pojezuickich kościołów w Chodlu (Loretu) i Łaszczowie (reliktów), nawy d. kościoła parafialnego w Garbowie (w ewidencji), zboru protestanckiego w Piaskach. Okoliczność ta nabiera dodatkowego znaczenia, wobec faktu, że niemal wszystkie obiekty są własnością gmin i Skarbu Państwa. Równie istotnym wyzwaniem, warunkującym pomyślny finał dla częściowo lub całkowicie wyremontowanych świątyń – d. cerkwi w Bełzcu i aktualnie remontowanej w Mycowie – jawi się kwestia znalezienia dla nich odpowiedniej funkcji, możliwej do pogodzenia z ich wcześniejszym – sakralnym charakterem.

Odmienny i zarazem godny wsparcia sposób rozwiązywania takich problemów podsuwa szczególnie akt świadomej rezygnacji z nowobogackich aspiracji na rzecz podtrzymywania tradycji architektonicznej, kulturowej i historycznej miejsca – odbudowa, podjęta z woli parafian, spalonego drewnianego kościoła w Przegalinach Dużych. Bowiem najbardziej właściwą drogą ochrony tych szczególnego rodzaju dóbr kultury winna być dążność do utrzymania ciągłości użytkowania owych obiektów, zarówno w odniesieniu do samych świątyń, jak też dawnych plebanii, organistówek, budynków poklasztornych czy domów parafialnych. W przeciwnym razie będzie to równoznaczne z pogodzeniem się z ich utratą.

Stan zachowania stosunkowo nielicznej grupy obiektów architektury związanych z religią i kulturą żydowską jest bardzo zróżnicowany. Większość z nich uległa bezpowrotnemu zniszczeniu, a te które przetrwały użytkowane były w sposób niekiedy daleko odbiegający od pierwotnej funkcji (pomieszczenia magazynowe itp.), co spowodowało ich daleko idącą dewastację. Najlepiej zachowane są synagogi we Włodawie i Łęcznej, pełniące funkcje muzealne. Generalnego remontu wymagają bóżnice w Bychawie i Kraśniku (dwa obiekty), natomiast ratowanie zrujnowanej synagogi w Łaszczowie wymaga podjęcia prac rekonstrukcyjnych.

– Architektura rezydencjonalna

Na terenie województwa lubelskiego zachowało się ok. 330 zabytków architektury rezydencjonalnej – pałaców i dworów. Do rejestru zabytków woj. lubelskiego wpisanych jest 145 pałaców i willi oraz 147 dworów (wg aktualnych danych WUOZ w Lublinie). Istnieją ponadto dawne zespoły dworskie i pałacowo – parkowe, w których nie zachowała się już siedziba mieszkalna, a jedynie zabudowa folwarczna lub park.

Ze względu na historyczną strukturę własności ziemskiej zdecydowanie przeważają niewielkie dwory szlacheckie, a stosunkowo nieliczną grupę stanowią magnackie założenia pałacowe.

Najstarsze, nieliczne, przykłady nowożytnej architektury rezydencjonalnej pochodzą z XVI i XVII wieku. Obiekty te w swojej pierwotnej formie miały charakter siedzib obronnych (por. architektura obronna). Należy do nich m.in. pałac w Czemiernikach (1617 – 1624, przebud. w poł. XIX w.), dwory w Żabikowie (XVI/XVII w., przebud. w XIX w.) i Jakubowicach Konińskich (XVI w., przebud. w XVIII i XIX w., współcześnie poddany gruntownej rewaloryzacji), a także dwór obronny w Końskowoli – przebudowany na plebanię. Nie zachowały się, niegdyś liczne na omawianym terenie, XVII – wieczne drewniane dwory, które zostały zastąpione w XVIII i XIX w. nowymi obiektami.

Wiele XVII – wiecznych siedzib magnackich, zniszczonych podczas działań wojennych, zostało odbudowanych i przekształconych w reprezentacyjne założenia, pozbawione cech obronnych. Część z nich natomiast uległa bezpowrotnej zagładzie.

W XVIII w. powstała ważna grupa późnobarokowych założeń pałacowych. Prezentujących typ rezydencji o proveniencji francuskiej *entre cour et jardin* (pomiędzy dziedzińcem a ogrodem) o osiowej i symetrycznej kompozycji, gdzie położony centralnie pałac poprzedzony jest dziedzińcem, z usytuowaną po obu stronach pomocniczą zabudową, a po przeciwnej stronie znajduje się park. Do najbardziej interesujących założeń tego typu należą: pałac w Kozłowie wzniesiony ok. 1742 r. (następnie gruntownie przebudowany na przełomie XIX i XX w.). Obecnie jest to jedna z najlepiej zachowanych w Polsce rezydencja – muzeum; pałac w Radzynie Podlaskim rozbudowany w l. 1750 – 59 wg proj. J. Fontany; pałac w Puławach wzniesiony na miejscu zniszczonej XVII – wiecznej siedziby w 2 ćw. XVIII w. wg proj. F. Mayera i J. Deybla (następnie przebudowany na przełomie XVIII/XIX w.); pałac w Lubartowie – powstały również w wyniku przebudowy XVII – wiecznej rezydencji w l. 1722 – 41 wg proj. P. A. Fontany; pałac w Zamościu rozbudowany w l. 1744 – 45 wg proj. J. de Kawe i A. Bema (przebudowany w XIX w.); pałac w Łabuniach wzniesiony ok. 1750 wg proj. B. Meretyna; pałac w Klemensowie zbudowany w l. 1744 – 46 wg proj. J.A. Bema; pałac w Serebryszczu (poł. XVIII w.), Nałęczowie (przed. 1772, proj. F. Naxa). W XVIII w. powstały również pałace w Dęblinie, Opolu Lubelskim, Podzamczu (gm. Mełgiew), które zostały gruntownie przebudowane XIX i XX w.

Stosunkowo nielicznie zachowały się XVIII – wieczne dwory. Do grupy tej należą: murowane dwory w Hrubieszowie, Oszczowie, Krupem, Żulicach oraz drewniane w Jagodnem, Siedliszczu, Gałęzowie i dwór z Żyrzyna (przeniesiony do Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie), dworki (muzeum) Wincentego Pola w Lublinie.

W końcu XVIII i na pocz. XIX w. powstało szereg rezydencji klasycystycznych, wśród których najbardziej znaczącą realizacją była przeprowadzona przez Czartoryskich przebudowa założenia pałacowego w Puławach (1788 – 1801, wg proj. Chr. P. Aignera) wraz z przekomponowaniem parku w duchu krajobrazowym i wzniesieniem na jego terenie wielu nowych budowli – m.in. pałacu „Marynki”, Domku Żółtego, Gotyckiego, Świątyni Sybilli i in. Oprócz Puław drugim ważnym ośrodkiem kultury był wówczas Kock, gdzie XVII – wieczną rezydencję przebudowano najpierw ok. 1780 r. wg proj. Sz. B. Zuga, a następnie rozbudowano w 1825 r. przez H. Marconiego.

Do interesujących realizacji powstałych w tym okresie należą także pałace w Bronicach (1790 – 1820), Łabuńkach (pocz. XIX w.) i Sobieszynie (1790 – 1825) –

autorstwa Ch. P. Aignera; pałac w Niezdowie (1785 – 1787, proj. D. Merliniego); pałace, których budowa lub rozbudowa jest wiązana z arch. A. Corazzim – w Horodyszczu (1818 – 1828), Cieleńnicy (po 1830), Dołhobyczowie (pocz. XIX w., 1837). Ponadto w k. XVIII i 1 poł. XIX w. na terenie całego woj. lubelskiego wzniesiono wiele siedzib mieszczących się w nurcie architektury klasycystycznej – m.in. w: Gościeradowie (1781 – 90), Ratoszynie, Trzeszczanach, Romanowie, Ułężu (pocz. XIX, proj. J. Kubicki), Surhowie, Orłowie Murowanym, Roskoszy (z elementami neogotyckimi, proj. F. Jaszczołda), Bystrzycy (k. Lublina), Białce (radzyńskiej), Rejowcu (2 ćw. XIX, rozbud. w k. XIX w.), Rykach (przebud. po 1836), Krasieninie, Jarczewie, Klonownicy Placu, Krzesimowie Drugim, Suchodołach, Osmolicach, Chojeńcu, Tarnogórze (z elementami neogotyckimi), Dobużku, Średniej Wsi, Bończy, Wierzchowiskach Pierwszych, Kłodnicy Dolnej, Bełżycach, Żyrzynie.

Najliczniej zachowały się dwory i pałace wzniesione w 2 poł. XIX i na pocz. XX w. Są to zarówno dwory o cechach późnoklasycystycznych, zwykle z nieodłącznym portykiem kolumnowym lub filarowym w fasadzie, jak również siedziby nawiązujące do różnych stylów historycznych, o malowniczej, wieloczęłkowej bryle, często powstałe w wyniku rozbudowy wcześniejszych obiektów, poprzez dodanie jednego lub dwóch skrzydeł. Należą do nich m.in. pałace i dwory w: Konstantinowie (pocz. XIX, przebud. w k. XIX w.), Garbowie (1853, proj. J. Dietricha), Żabiej Woli (1852, k. XIX w.), Kolanie (ok. poł. XIX w.), Stryjowie (rozbud. XIX/XX), Nosowie (ok. 1880), Ujazdowie (ok. 1880), Szystowicach (1872), Grabanowie (ok. 1860, proj. F. Jaszczołda), Milanowie (rozbud. 1872–4, proj. F. M. Lanciego), Branicy Radzyńskiej (1884), Samoklęskach (1800, proj. Ch. P. Aignera, rozbud. po 1883), Łopienniku (1880), Krzywdzie (ok. 1880), Borkach (przebud. ok. 1884), Dzierążni (ok. 1890), Celejowie (przebud. 4 ćw. XIX w.), Struży (ok. 1870, 1905), Jastkowie (1894, proj. A. Zwierzchowskiego), Kuliku (1884–90), Kijanach (przebud. ok. 1880, proj. A. P. Nieniewskiego), Strynie (XVIII w. z dobud. ok. 1880 r. neobarokowym skrzydłem), Karczmiskach Drugich (rozbud. 1860–1870), Kluczkowicach (przebud. w k. XIX, proj. K. Wojciechowskiego), Snopkowie, Uchaniach, Matczynie, Czesławicach (przebud. 1886, proj. L. Marconiego), Werbkowicach (1 poł. XIX, przebud. k. XIX w.), Wierzchowiskach Pierwszych, Wygnanowicach, Strzyżewicach, Piotrowicach.

Na pocz. XX w. powstało okazałe założenie rezydencjonalne w Jabłoniu z neogotyckim pałacem (proj. F. Fellnera), zespołem folwarcznym i osadą folwarczną.

Przed I wojną światową wzniesiono także pałace i dwory w Motyczu, Palikijach, Chylinie Wielkim (1904, proj. J. Heuricha mł.), Gołębiach, (1902, proj. H. Marconiego), Ruskich Piaskach, Boduszynie, Dysie, Babinie, Łysołajach, Jabłonnej, Łańcuchowie (w stylu zakopiańskim, proj. S. Witkiewicza), Kraczewicach Prywatnych (rzadki przykład siedziby secesyjnej).

W dwudziestoleciu międzywojennym powstało już niewiele siedzib, należą do nich: pałac w Adampolu (proj. J. Koszczyc – Witkiewicza), Międzyrzeczu Podlaskim, pałac w Józefowie n. Wisłą i dwór w Woli Gałęzowskiej (obydwa proj. A.P. Nieniewskiego), dwory w Ciechankach Łańcuchowskich (proj. B. Lacherta), Maszowie Górnym, Kopinie.

Przy większości dawnych założeń rezydencjonalnych zachowały się zespoły zabudowań folwarcznych. Pochodzą one w większości z 2 poł. XIX i 1 ćw. XX w. i przetrwały w znacznie uszczuplonym stanie. Wśród zachowanych budynków folwarcznych przeważają różnego typu obiekty gospodarcze takie jak obory, stodoły, spichlerze i stajnie. W części założeń zachowały się gorzelnie oraz budynki mieszkalne należące do służby folwarcznej. Najlepiej zachowane (pod względem ilości budynków) zespoły folwarczne znajdują się m.in. w: Kocku, Jabłoni, Różance, Rybczewicach, Woli Gałęzowskiej, Siedliskach Pierwszych, Suchodołach, Jastkowie, Snopkowie, Żukowie, Podzamczu (Łęczna), Łańcuchowie, Brzezicach, Pilaszkowicach Pierwszych, Sobieszynie, Adamowie (zamojskim), Tarzymiechach, Rachaniach, Chojnie Nowym, Roskoszy, Cieleńnicy,

Jagodnem, Milanowie, Jarczewie, Borkach, Dołhobyczowie, Raciborowicach, Samoklęskach, Babinie.

W części zespołów zachowały się szczególnie interesujące przykłady budownictwa folwarcznego, do których należą m.in. obiekty klasycystyczne powstałe w 1 poł. XIX w. – m.in. lamus w Bronicach, spichlerze z wgłębnyimi portykami w Żwiartowie, Pilaszowicach Pierwszych, Bychawie; stajnie w Starym Zadybiu i Staninie oraz budowle o cechach neogotyckich – zabudowania gospodarcze w Tarzymiechach, stajnia z powozownią w Dołhobyczowie, stajnie w Roskoszy, spichlerz w Zagrodach, gorzelnia w Wierzchowinach.

Stan zachowania: Dość znaczny zasób zabytków architektury rezydencjonalnej jest bardzo zróżnicowany pod względem stanu zachowania, co wynika przede wszystkim ze sposobu użytkowania w ponad 60. letnim okresie powojennym. Niewłaściwe użytkowanie lub całkowite opuszczenie i rozgrabienie tych obiektów spowodowało zniknięcie ok. 40% – w stosunku do stanu z 1945 r. – dawnych siedzib szlacheckich. Znaczna część dworów i pałaców zaadaptowana została na różnorodne cele społeczne (w większości szkoły, domy opieki itp.), co zwykle pociągało za sobą gruntowne przebudowy, skutkujące najczęściej zniszczeniem dawnego wystroju i wyposażenia.

Największą i najbardziej zróżnicowaną grupą (ponad 35%) są obiekty, których stan zachowania można określić jako dość dobry czy średni. Są one zwykle użytkowane lub w trakcie zmiany użytkownika. Istnienie ich nie jest bezpośrednio zagrożone, jednak wymagają one także podjęcia poważnych prac remontowych i rewaloryzacyjnych (m.in. założenie pałacowe w Radzynie Podlaskim, Klemensowie, Trzeszczanach, dwory w Piotrowicach Wielkich, Garbowie, Jarczewie, Kuliku, Ciechankach Łańcuchowskich Skomorochach, Udryczach, Krzyczewie, Woli Osowińskiej, Siedliskach i wiele innych).

Stan zachowania ok. 25% zabytków architektury rezydencjonalnej jest zły, wymagający natychmiastowego przeprowadzenia gruntownych remontów i prac rewaloryzacyjnych (m.in. Kłodnica Dolna, Osmolice, Gardzienice Pierwsze, Moszna, Kurów, Drzewce, Sobieszyn, Struża, Podlodów, Glinny Stok, Żuków, Sobianowice, Świdnik Duży, Wierzchowiska II, Kraśnik (dworek modrzewiowy), Białowody, Krasne, Uchanie, Fajslawice, Bychawa, Józów, Łopiennik Dolny, Dąbie, Ratoszyn, Suchodoły, Łączna, Wola Żółkiewska, Krupe, Jaszczów, Strzelce, Żwiartów, Woroblin, Wilczyńska, Międzyrzec, Stare Zadybie).

Stan ok. 14% dawnych pałaców i dworów należy określić jako katastrofalny, często są to obiekty w ruinie, prawdopodobnie wiele z nich zniknie bezpowrotnie (m.in. Łopiennik, Pilaszowice Pierwsze, Stanin, Bojanówka, Moroczyn, Stryjów, Krynice, Gardzienice Drugie, Dys, Janowice, Siedlisko, Iłowiec, Bychawa (ruina pałacu), Zawieprzyce (ruina pałacu), dwór przy ul. Kraśnickiej w Lublinie, Jakubowice Murowane (ob. Lublin, ul. Zabytkowa).

W ostatnich latach część obiektów (głównie tych, które znalazły się w rękach prywatnych) poddano gruntownym remontom, w kilku innych trwają remonty i prace konserwatorskie. Jednak ogólnie należy stwierdzić, iż potrzeby w tym zakresie są nadal ogromne. Wiele dworów i pałaców pozostaje opuszczonych, nie są w nich prowadzone prace konserwatorskie oraz brak koncepcji ich użytkowania.

Jeszcze bardziej zagrożoną grupą zabytków jest podworska zabudowa folwarczna. Wiele obiektów uległo ruinie i zostało rozebranych po II wojnie światowej. Proces ten nieustannie postępuje. Niemal w każdym zespole znajdują się budynki w bardzo złym stanie technicznym, wymagające podjęcia natychmiastowych prac ratowniczych i konserwatorskich. Jedynie znalezienie odpowiedniego użytkownika może uchronić tę grupę zabytków od całkowitej zagłady.

W zdecydowanej większości w złym stanie zachowania znajdują się, towarzyszące dawnym rezydencjom, zabytkowe parki. W czasie okupacji i po wojnie uległy one znacznej dewastacji, polegającej na wycinaniu drzewostanu. Brak konserwacji spowodował ich

zdziczenie i zatarcie pierwotnej kompozycji. W części założeń rezydencjonalnych nastąpiła daleko idąca degradacja przestrzenna, spowodowana nie tylko ubytkiem pierwotnej substancji architektonicznej, ale także wzniesieniem na ich terenie szeregu nowych obiektów kubaturowych, zarówno mieszkalnych domów wielorodzinnych, jak i budynków gospodarczych (szczególnie w miejscach, których użytkownikami były państwowe gospodarstwa rolne).

Sprawowanie skutecznej ochrony i rewaloryzacji w odniesieniu do tej grupy zabytków utrudnia często brak uregulowania sytuacji własnościowej, roszczenia byłych właścicieli itp.

– *Architektura obronna*

Wg danych WUOZ w Lublinie, w rejestrze zabytków (łącznie z obiektami archeologicznymi), znajduje się ok. 95 obiektów o charakterze obronnym, co stanowi ok. 2,5% wszystkich obiektów wpisanych do rejestru. Ze względu na złożoność problematyki, nie jest możliwa ścisła kategoryzacja zasobu i ujęcie statystyczne.

Województwo lubelskie w znacznym stopniu nasycone jest zabytkami i zespołami obiektów obronnych, podobnie jak inne regiony kraju, posiadając zarazem wyraźne cechy własnej odrębności, charakterystycznej dla pogranicza wschodniego. Do najstarszych zachowanych obiektów o cechach obronności należą wieże w Stołpiu (X/XI w.), Bieławinie (XIII w.), Kazimierzu Dln. (XIII w.), Lublinie (XIII w. lub wcześniej). Wieża w Bieławinie oraz wieża w Stołpiu były częściami średniowiecznego systemu obronnego Chełma jako stolicy Księstwa Halicko-Wołyńskiego. Daniel Halicki, książę halicko-wołyński, osiadłszy w Chełmie, chcąc umocnić miasto i uczynić je bardziej obronnym, zbudował niedaleko niego wieżę, z której widać było okolice Chełma. Cechy obronności w sposób oczywisty nadawano średniowiecznym grodziskom, a następnie licznie występującym na całym terenie województwa późnośredniowieczno – nowożytnym „fortalitiom” (XV – XVII w.). Jest to obszerna grupa cennych zabytków, nie posiadających dotąd syntetycznego opracowania, które uwzględniłoby nieodzowną chronotypologię. Najczęściej dysponujemy przekazami historycznymi i tylko pozostałościami wcześniejszych form terenowych. Do tej obszernej i zróżnicowanej grupy zabytków należą np. fortalitia w Końskowoli – własność Konińskich (pocz. XVI w.), czy w Gardzienicach – własności Krzysztofa Spinki (XV – XVII w.).

Częstym zjawiskiem było reużycie pierwotnych, licznie występujących grodzisk, np. na obozy wojsk szwedzkich w okresie „Potopu”, stacjonujących nieraz przez długi okres w tzw. leżach zimowych. Zjawisko to zadokumentowano na historycznej kartografii i w archiwalnych dokumentach pisanych, z określeniem: „Okopy” (Dołhołęka, gm. Międzyrzec Podlaski, pow. bialski), „Szwedzkie Okopy” (Kłodnica, gm. Wilków, pow. opolski), „Mogiła Szwedzka” (Rejowiec Kolonia, gm. Rejowiec, pow. krasnostawski), „Wały Szwedzkie” (Leszczyna, gm. Urzędów, pow. kraśnicki), czy też „Okopek” (Zalesie, gm. Wilkołaz, pow. kraśnicki).

W wielu przypadkach brak jednoznacznej identyfikacji formalnej dla obiektów odnotowanych w przekazach źródłowych jako „zamki”. Do grupy tej należy zarówno „zamek” w Kraśniku XIV w. zachowany w formie relikwów obwałowań drewnianej, pozostałości ziemne „zamku” w Chełmie (XV w.) ale też nie zachowany „zamek” w Stężycy, „zamek” w Orłowie Murowanym (gm. Izbica), pozostałości ziemne z XVI w. w Łaszczowie, w Rachaniach, w Szczebreszynie (pozostałości ziemne – murowe założenia o genezie XVI w.), w Kodniu (pozostałości z XVI – XVII w.), czy grodzisko „Zamczysko” w Bończy (gm. Kraśniczyn, pow. chełmski).

Osobną grupę stanowią zachowane w formie dobrze czytelnej ruiny murowane zamki w Kazimierzu Dln. (o początkach sięgających poł. XIV w.) oraz Janowcu (wznoszonym od k. XV w.), funkcjonujące w symptomatycznej „parze” – na dwóch brzegach uczęszczanej przeprawy przez Wisłę. Nie można również pominąć skromniej już dzisiaj zachowanych ruin zamku w Bochothnicy z XV–XVI w.

Zamek lubelski o genezie z poł. XIV w. (donżon XIII w.) zachował się do naszych czasów – poza donżonem – w eklektycznym kostiumie stylowym z l. 1823–1826; 1854 r. (arch. Jan Stompf i arch. Jakub Hempel) oraz z XX w. nadbudową skrzydła pn. z ok. 1957 r. Jego wyeksponowane usytuowanie od strony frontowej jest rezultatem powojennej aranżacji Placu Zamkowego w miejscu zniszczonego w czasie działań II wojny światowej miasta żydowskiego.

Do szczególnie cennych zespołów obronnych należą ufortyfikowane miasta. Obwarowania Lublina sięgają l. 40. XIV w., permanentnie modernizowane w ciągu następnych stuleci. Reprezentacyjne i symboliczne dla miasta bramy miejskie Krakowska i Grodzka (obie po 1342 r.) noszą dziś cechy kolejnych nawarstwień stylowych. Jako jedyny poza nimi zachowany niemal w całości element obwodu obronnego, nie wchłonięty przez późniejszą zabudowę Starego Miasta, przetrwała odrestaurowana gotycka Baszta Półokrągła, o proveniencji z przełomu XV/XVI w.

W rezultacie rozwoju sztuki wojennej powstawały w Lublinie kolejne, zewnętrzne linie obronne, oparte o doliny rzek Czechówki oraz Bystrzycy i przesuwane w kierunku zachodnim, jedynie możliwym do urbanizacji, ze względu na warunki topograficzne. Zatem cennym, wręcz unikalnym zabytkiem z dziedziny *ars militaris* są aż cztery czytelne na mapie miasta linie miejskich umocnień, z których zewnętrzna, datowana na l. 70. XVII w. przebiegała w linii obecnej ul. Lipowej.

Wśród nowożytnych fortyfikacji miejskich szczególnie zabytek stanowi miasto idealne Zamość – powstałe z inicjatywy hetmana Jana Zamoyskiego (1580 r., arch. Bernardo Morando), opasane obwodem bastionowym przerywanym bramami i furtami, pierwotnie otoczone zalewą wodną.

Szereg mniejszych miasteczek Lubelszczyzny przechowało relikty, bądź już tylko tradycję pisaną odnośnie pierwotnych obwarowań. Do zespołów umocnień miejskich zachowanych należą fortyfikacje np. Kraśnika (relikty XVI w. wałów ziemnych, a także tkwiące w warstwie podziemnej pozostałości murowanej baszty „Baby”), czy Urzędowa (pozostałości XVI w. wałów oraz wielkiego szańca z XVII w.).

Znaczącą pod względem ilości grupę stanowią ufortyfikowane nowożytne siedziby możnowładcze i szlacheckie. Jednym z najstarszych jest założenie obronne w Wojciechowie z l. poł. XVI w., obejmujące: tzw. Wieżę Ariańską (ok. 1520 – 1540; przebudowaną w XVII w.), mur obronny ze strzelnicami oraz pozostałości wałów i fosy. Do zachowanych cennych zespołów należą pochodzące z XVII w. bastionowe obwarowania Czemiernik w posiadaniu bp Henryka Firleja, jak również bastionowy obwód w Białej Podlaskiej z XVII w. własności Radziwiłłów (zachowane relikty), a także mniejsze założenia bastionowe z k. XVI w., np. w Sielcu (gm. Leśniowice, pow. chełmski) należącym do Uhrowieckich oraz Krupem (gm. Krasnystaw) z k. XVI w. – własność Pawła Orzechowskiego. Pozostałości ufortyfikowanej siedziby magnackiej z przełomu XVI i XVII w. zachowały się też w Kryłowie (gm. Mircze, pow. hrubieszowski).

Kategorię ufortyfikowanych kaszteli reprezentuje m.in. siedemnastowieczne firlejowskie założenie w Dąbrowicy, przebudowane wspólnie z zachowaniem jednej wieży obronnej, wzniesionej, jak się wydaje przez muratora Jana Wolffa. Większość siedzib magnackich posiadała elementy obronności, w różnym stopniu już dzisiaj czytelne, jak np. w relikty ziemnych umocnień wokół pałacu Sanguszków w Lubartowie (2 poł. XVII w., arch. Tylman van Gameren), czy też pałacu Szczuków w Radzynie Podlaskim (l. 80. XVII w.).

Nie brak nowożytnych siedzib obronnych również w zabudowie miejskiej. Tu można wymienić lubelski dwór Leszczyńskich wzniesiony w l. 1619 – 1623 przez muratora Jakuba Balina, w l. 30/40 XVII w. zaadaptowany na klasztor karmelitanek bosych, którego alkierze – pierwotnie ze strzelnicami nadal wyodrębniają się w bryle założenia kościelno – klasztorne.

Cechy obronne posiadają również historyczne obiekty sakralne. Spektakularny przykład stanowi unikalny manierystyczno – barokowy zespół w Gołębiu (gm. Puławy),

obejmujący kościół (l. 1628 – 1636, murator Jan Wolff), Domek Loretański (l. 1636 – 1638, murator Piotr Lykiel) oraz ogrodzenie ze strzelnicami. Elementy obronne w formie tzw. galerii strzelniczych posiadają też inne kościoły Lubelszczyzny, jak np. sławna fara w Kazimierzu Dln. – dzieło wybitnego muratora lubelskiego Jakuba Balina, powstałe w latach 1610 – 1613. W samym Lublinie znakomicie zachował się mur ze strzelnicami kluczowymi otaczający zespół klasztorny ss. brygidek (XVI/XVII w.).

Wiek XIX stanowiący przełom w wielu dziedzinach, wobec ówczesnie złożonej sytuacji politycznej kraju, stał się znaczącym etapem w rozwoju techniki budownictwa obronnego. W granicach obecnej Lubelszczyzny – pod zaborem rosyjskim – zbudowano rozległą nadwiślańską Twierdzę Dęblin (Iwangorod), przy której prace rozpoczęto w 1838 r. i kontynuowano je do I wojny światowej włącznie (w woj. lubelskim położona jest część prawobrzeżna, w tym najstarsza cytadela). W granicach ob. województwa znajduje się również rozlokowana na lewym brzegu Bugu połowa wielkoprzestrzennej Twierdzy Brześć, z cytadelą znajdującą się wprawdzie na terenie Białorusi (budowaną od 1832 r.), ale część polska obejmuje ok. 50 elementów zespołu (różnego typu fortów, baterii artyleryjskich, prochowni, magazynów, punktów obserwacyjnych, wałów i kanałów) oraz system dróg bojowych, wiadukty, zespoły zieleni maskującej (część prawobrzeżna ukształtowana została od l. 40. XIX w do 1915 r.). Zmodernizowano również w l. 20. – 40. XIX w. Twierdzę Zamość, wznosząc nowe elementy rozbudowanego układu obronnego oraz „militaryzując” dotychczasową architekturę świecką centrum miasta. Redukcję nawarstwień z tego etapu przyniosła restauracja renesansowego Zamościa, rozpoczęta już przed II wojną światową, a kontynuowana ze szczególnym nasileniem w l. 70. –80. XX w., w związku z zamierzonym wpisaniem Zamościa na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO, jak również w związku ze zmianą granic administracyjnych w kraju oraz uroczystościami związanymi z 400–setną rocznicą powstania miasta.

Spektakularną spuścizną po II wojnie światowej w zakresie systemów obronnych są na terenach pd. – wsch. Lubelszczyzny zachowane pozostałości tzw. „Linii Mołotowa”. Pas umocnień wzdłuż zachodniej granicy ZSRR, ustalonej na mocy układu Ribbentrop – Mołotow z 23.VIII.1939 r. oraz traktatu z 28.IX.1939 r., wznoszono już od października 1939 r. Część zachowana na Lubelszczyźnie to fragment tzw. Rawsko – Ruskiego Rejonu Umocnionego, obejmującego pozycję wysuniętą i główny pas obrony składający się z punktów oporu. Linia obejmowała zasieki, rowy przeciwczołgowe i zespoły schronów bojowych wyposażonych w wieże pancerne. Na terenie Lubelszczyzny pozostałości punktów oporu znajdują się na pd. – wsch. od Lubyczy Królewskiej, w okolicach miejscowości Teniatyska – Kornie – Dęby. Składa się na nie ok. 50 żelbetowych schronów oraz odcinki rowów przeciwpancernych.

Zachowały się również pozostałości umocnień niemieckiej linii Wisła – San, wzniesionej w 1940 r. (nie ukończona wskutek przerwania prac). Betonowe schrony występują w miejscowościach: Gościeradów – zachowany dobrze (Przedmoście Annopol), Końskowola – pozostałości po wysadzeniu (Przedmoście Dęblin – Puławy), Moszczanka pozostałości po wysadzeniu (Przedmoście Dęblin – Puławy), Parafianka (przy szosie bocznej na Baranów) – pozostałości po wysadzeniu (Przedmoście Dęblin – Puławy).

Pozostałości umocnień niemieckich na linii Bugu, rozpoczętych w l. 1943 – 44 (jako przeciwpartyzanckie), rozbudowanych w r. 1944 wobec spodziewanej ofensywy ZSRR. Obejmują formy ziemne: okopy, stanowiska. Występują w miejscowościach: Strzyżów k. Hrubieszowa. W Zbereżu k. Włodawy zachowały się dwa schrony betonowe („riksztand”), na miejscu pozycji z czasu I wojny światowej.

Stan zachowania: Wielość aspektów oceny stopnia zachowania architektury obronnej, wynika z powszechności występowania, ich znacznego zróżnicowania w zakresie kategorii, czasu powstania, jak również materiału. Toteż ocenę stopnia zachowania podajemy

dla wybranych grup zabytków, szczególnie wymagających szybkiego podjęcia działań dokumentacyjnych i zabezpieczających. Należą do nich:

Nowożytnie magnackie założenia obronno – rezydencjonalne w Krupem i Sielcu. Są to zespoły przestrzenne z elementami fortyfikacji bastionowych (ziemno – murowych) zachowane reliktoowo, ale nadal stwarzające możliwość odtworzenia stanu pierwotnego, po badaniach specjalistycznych i opracowaniu konserwatorskiej dokumentacji projektowej. Nie poddane szybkiemu zabezpieczeniu, ulegną nieodwracalnemu procesowi pełnego zniszczenia.

XIX – wieczne twierdze Dęblin i Brześć (w Polsce – Przedmoście Terespolskie) wymagają podjęcia działań zabezpieczających wobec niszczących elementów murowych oraz niwelujących się z czasem elementów ziemnych. Znaczne szkody czyni tu niekontrolowane zarastanie zielenią szeroko rozsianych w terenie dzieł obronnych, jak również niekontrolowana modernizacja d. dróg wojskowych tworzących specyficzny system. Bogate pod względem form architektonicznych, dobrze jeszcze zachowane wieloprzestrzenne zespoły stanowią zabytki o klasie europejskiej, nieprzerwanie budząc zainteresowanie badaczy i turystów z całego świata. Polska niegdyś pod zaborami obcych mocarstw, dziś stanowi rodzaj skansenu trzech systemów fortyfikacji. Permanentnie modernizowane wraz z rozwojem techniki w XIX i pocz. XX w., stanowią szkolny wykład rozwoju *ars militaris*.

Pozostałości fortyfikacji z czasu II wojny światowej, zwłaszcza odcinki tzw. Linii Mołotowa wymagają restauracji polegającej na przeciwdziałaniu intensywnemu zarastaniu oraz stworzeniu systemu ściślejszego nadzoru, przeciwdziałającemu rozbiórkom licznie jeszcze zachowanych schronów, często wyposażonych jeszcze w elementy stalowe (tzw. kopuły); nadal zachowane są inne elementy infrastruktury „Linii”, jak np. rowy przeciwczołgowe.

Na terenie województwa nadal liczną grupę stanowią zespoły XIX – wiecznych koszar wojskowych. Dobrze zachowane, adaptowane są do współczesnych funkcji; często proces ten odbywa się z niszczeniem cennej substancji zabytkowej, czemu należy przeciwdziałać. Zabytki tej kategorii ze względu na interesującą formę architektoniczną i typowość rozwiązań, współstanowią o tożsamości kulturowej miejsc na mapie województwa.

Wyjątkowa pozycja Twierdzy Zamość na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO (Stare Miasto w Zamościu) wymaga szczególnej ochrony i opieki konserwatorskiej oraz ustawowego monitoringu, co jest realizowane. Ogólny stan zachowania zespołu ocenia się jako dobry. W najgorszej kondycji pozostają umocnienia pd. części zespołu Twierdzy: Bastion III oraz ziemne elementy zewnętrznego zespołu fortyfikacji 2 raweliny i 2 słończoła. Przy pełnym odtworzeniu założenia Twierdzy Zamość nieodzowna jest restauracja tych obiektów. Od 2008 r. w ramach restauracji zamojskiego miasta – twierdzy realizowane są konkretne zadania i programy.

– Budowle użyteczności publicznej

Na terenie województwa lubelskiego zachowało się ok. 800 zabytkowych obiektów użyteczności publicznej, w tym 150 wpisanych do rejestru zabytków i 461 objętych ewidencją. Budynki te stanowią stosunkowo liczny, ale zróżnicowany pod wieloma względami zespół, gdyż w jego skład wchodzi zarówno ratusze, sądy, szkoły, urzędy gminne, zajazdy oraz szpitale, jak i niewielkie budynki (np. areszt w Łukowej – wpisany do rejestru zabytków). Najbardziej reprezentacyjną podgrupę tworzą ratusze, wśród których należy odnotować kilka obiektów wyróżniających się wybitnymi walorami zabytkowymi: Lublin – Stary Ratusz (Trybunał, 4 ćw. XIV w. – 1781) i Nowy Ratusz (1613 – 1828) oraz Zamość (k. XVI – XVIII w.). Mniej okazałe były ratusze w Głusku (XVIII w.), Końskowoli (1775 r.), Opolu (k. XVIII w.), Szczepieszynie (1830 r.) czy Żelechowie (k. XVIII w.), jakkolwiek należy podkreślić, iż obecnie w zasadzie nie pełnią swej pierwotnej funkcji. Poza

wymienionymi obiektami nielicznie zachowane ratusze są bardzo skromne lub przebudowane w stopniu nie pozwalającym na uznanie ich za zabytkowe. Zważywszy, iż na Lubelszczyźnie było ok. 100 miast, liczba zachowanych siedzib władz municypalnych jest skromna, co zapewne wynika z faktu, iż zdecydowana większość z nich posiadała drewnianą konstrukcję i stosunkowo niewielkie gabaryty, sprzyjające ich destrukcji i degradacji. Ponadto wpływ na spadek ilości ratuszy miały wydarzenia dziejowe – utrata praw miejskich, wojny i pożary. Kolejna, równie niewielka grupa budynków użyteczności publicznej to sądy, z dwoma lubelskimi gmachami – rejonowym i okręgowym z 2 poł. XIX w. wyróżniającymi się bryłami i detalem. Pozostałe, skromne budynki np. w Białej Podlaskiej, Hrubieszowie i Parczewie, przebudowano po II wojnie światowej na domy mieszkalne.

Interesujący zespół stanowią murowane zajazdy z najstarszym puławskim (zw. Pielgrzymem) wybudowanym w XVIII w., pozostałe w: Kraśniczynie, Siennicy Różanej, Nowosiólkach, Wólce Leszczyńskiej i Zagrodach wybudowano na przełomie XVIII/XIX w.

Najliczniejszą podgrupę w omawianej kategorii obiektów stanowią szkoły, zróżnicowane pod względem czasu powstania, wielkości oraz wartości architektonicznej. Niewątpliwie najstarszy i najciekawszy jest gmach Akademii Zamojskiej (projekt B. Morando) powstały w 1593 r., sukcesywnie rozbudowywany w następnych stuleciach. W Opolu zachował się budynek szkoły rzemieślniczej wybudowany przez pijarów w l. 1752–59, obecnie przebudowany, ze zmienioną funkcją. Wielkością założenia przestrzennego wyróżniają się: zespół szkół rolniczych w Sobieszynie – Brzozowej (k. XIX w.), Szkoła Wojewódzka Zamojskich w Szczepleszynie (1819–22) oraz Ludowa Szkoła Rolnicza w Zamościu (1923–27) połączone z dużymi parkami krajobrazowymi. Atrybutem szkół rzemieślniczych w Kazimierzu Dolnym i Nałęczowie, wybudowanych na początku XX w. jest autor ich projektów, wybitny architekt J. Koszyc – Witkiewicz. Z tego też okresu pochodzi najwięcej zachowanych budynków szkolnych, jednak w zdecydowanej większości są to skromne drewniane budynki, obecnie w niewielkim stopniu wykorzystywane zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem.

W l. 70. XIX w. wraz z wytyczeniem linii kolejowej Warszawa – Kowel, zwanej Koleją Nadwiślańską, pojawiły się w krajobrazie Lubelszczyzny dworce, których niepozorne gabaryty odzwierciedlają status regionu. Niewątpliwie najbardziej okazały z nich to dworzec w Lublinie zaprojektowany przez W. Lanciego, wielokrotnie w późniejszych latach rozbudowywany i przekształcany. Pozostałe tego typu budowle są znacznie skromniejsze, tu jednak należy wyróżnić kompletnie zachowany zespół budynków dworcowych w Sadurkach, wybudowany w l. 70. XIX w. Ewenementem w tej podgrupie, zarówno na skalę regionalną jak i krajową jest powstały w l. 1928 – 1933 zespół Okręgowej Dyrekcji Kolei w Chełmie, której siedzibę zamierzano przenieść z Radomia. Według planów zespół miał stanowić rozległe założenie urbanistyczne z dworcem, kościołem, biurem i domami dla pracowników. Z zamiarów tych wycofano się, jednak zrealizowano okazały gmach Dyrekcji i domy mieszkalne (112). Osobny rozdział stanowią trakcje wąskotorowe: Hrubieszowska Kolej Dojazdowa i Nałęczowska Kolej Dojazdowa, sukcesywnie rozbudowywane od k. XIX w. Dworzec NKD w Karczmiskach zachował swą pełną infrastrukturę, łącznie ze wszystkimi urządzeniami pomocniczymi.

Zmiany, które w 2 połowie XIX w. nastąpiły w podejściu do problemów ochrony zdrowia, spowodowały powstanie nowej kategorii budynków publicznych czyli szpitali. Tu należy nadmienić, iż szpitale pierwotnie funkcjonowały przy kościołach, co dobrze obrazują zachowane wyróżniające się obiekty w: Kazimierzu Dolnym "manierystyczny" XVI-wieczny, Zamościu szpital kolegiacki (ob. poczta), Białej Podlaskiej barokowy szpital św. Karola Boromeusza. Przeobrażenia zachodzące w tej dziedzinie doprowadziły do powstania dużych kompleksów budynków szpitalnych usytuowanych na ówczesnych obrzeżach miast.

Wśród nich najciekawsze, pochodzące z końca XIX w., zachowały się w Lublinie, Chełmie, Zamościu, Bychawie, Lubartowie i Puławach.

Stan zachowania: Ogólny stan zachowania zabytkowych budynków użyteczności publicznej, będących jednorodnym funkcjonalnie zasobem, należy określić jako średni, z uwagą, iż odsetek obiektów w złym stanie jest stosunkowo niewielki, podobnie jak nie budzących zastrzeżeń. Niewątpliwie wynika to z faktu znajdowania się większości tych budynków we własności jednostek samorządowych lub Skarbu Państwa oraz użytkownika, częstokroć, zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem. Oba wspomniane elementy wiążą się ze stałym kontaktem z ludnością, co zapewnia obiektom zabytkowym pewne minimum ochrony substancji zabytkowej.

Wśród obiektów znajdujących się w złym stanie należy wymienić byłe urzędy gminne w Grabowcu i Krasnobrodzie, areszt w Łukowej, szpital św. Jadwigi i herbaciarnię w Tomaszowie Lubelskim oraz zajazdy w Kraśniczynie, Nowosiólkach, Siennicy Różanej, Wólce Leszczyńskiej i Zagrodach (pow. chełmski). Wszystkie te obiekty przestały pełnić swe pierwotne funkcje, które zastąpiono innymi, mniej eksponowanymi, a niekiedy wręcz zostały opuszczone i stopniowo popadają w ruinę.

– *Budownictwo przemysłowe*

Województwo lubelskie niemal od „zawsze” było regionem rolniczym, dlatego też nigdy nie rozwinął się tu na szerszą skalę przemysł, poza jego gałęzią związaną z przetwórstwem spożywczym tj. cukrowniami, garbarniami, browarami, gorzelniami, młynami oraz fabrykami produkującymi sprzęt rolniczy. Wśród nielicznych wyjątków należy odnotować działającą w Lublinie od 1920 r. nowoczesną fabrykę samolotów „Plage/Laśkiewicz”, w której produkowano m.in. słynne w okresie międzywojennym „eR-ki”. Zakłady przemysłowe lokowano przede wszystkim w dużych miastach, gdzie znajdował się największy rezerwuuar siły roboczej i rynki zbytu, stąd też tu zachowało się ich najwięcej. Nie przywołujemy mniejszych zakładów działających w formie warsztatów rzemieślniczych, gdyż zdecydowana większość z nich mieściła się w niewielkich budynkach lub domach mieszkalnych. Ponadto nie odnosimy się w tym miejscu do gorzelnii bądź młynów funkcjonujących w ramach folwarków towarzyszących zespołom rezydencjonalnym.

Relatywnie nieliczną, ale najciekawszą i dobrze zachowaną grupą budynków przemysłowych są fabryki maszyn rolniczych, z wyróżniającymi się zakładami – Wolskiego w Lublinie, Kretzschmara oraz Dratta i Gasnera (obie w Chełmie). Drugą równie ciekawą grupę stanowią cukrownie, niemal w całości powstałe na przełomie XIX/XX w., wśród których odnotowujemy kompleksy dobrze zachowanych budynków w Lublinie, Garbowie, Strzyżowie czy Wozuczynie. Na terenie woj. lubelskiego zachowały się liczne gorzelnie i browary, ale tylko pojedyncze nie są powiązane z zespołami dworskimi, toteż odnotowujemy tu jedynie słodownię i browar (w przebudowanym klasztorze reformatów) Vetterów w Lublinie. W okresie międzywojennym pojawił się nowy typ budownictwa przemysłowego – elektrownie, które najlepiej zachowały się w Lublinie, Zamościu i Hrubieszowie.

Najliczniejszą grupę, pomimo największych ubytków, stanowią młyny i wiatraki. Odnotowuje się tu 13 młynów i 9 wiatraków wpisanych do rejestru zabytków, w których niejednokrotnie ocalało niemal kompletne wyposażenie, m.in. obiekty w Bondyrzu, Czólnie, Pobołowicach i Wyrkach. Ewenementem w naszym regionie są młyny – holendry, które zachowały się w Kolonii Piotrowice i Piaskach (poza rejestrem). Pozostałe obiekty związane z przemysłem nie tworzą jednolitych grup, jakkolwiek są pomiędzy nimi interesujące przykłady, np. młyn braci Krausse z k. XIX w. funkcjonujący w miejscu wcześniejszych obiektów, wzmiankowanych już w XVI w. Warto wspomnieć o XVI – wiecznej Wieżycze Wodnej, będącej reliktem powstałej w tym okresie sieci wodociągowej.

Stan zachowania: Na terenie województwa lubelskiego zachowało się ok. 750 obiektów przemysłowych, w tym 135 wpisanych do rejestru zabytków oraz 444 w ewidencji

konserwatorskiej. Ogólny stan ich zachowania jest poniżej średniej oceny, co niewątpliwie wiąże się z nader skomplikowaną problematyką zagadnienia, bowiem zagrożenia wynikają z wielu źródeł.

W momencie powstawania zakłady przemysłowe były lokowane na obrzeżach miast, natomiast obecnie wraz z ich rozwojem, znalazły się w centrum, co niejednokrotnie budzi pokusę wyburzenia i przeznaczenia tych terenów na nowe inwestycje. Prawdopodobieństwo podjęcia tego typu działań zwiększa fakt posiadania większości obiektów przez osoby prywatne, niekiedy nie respektujące konieczności ochrony dóbr kultury, szczególnie tych nie objętych ochroną konserwatorską. Dodatkowym zagrożeniem dla zabytkowej architektury przemysłowej niejednokrotnie bywają zmiany funkcji, które powodują przekształcenia zarówno bryły jak i detalu. Deprecjacja walorów zabytkowych objęła w bardzo dużym stopniu grupę licznych do niedawna na Lubelszczyźnie wiatraków i młynów wodnych. Zjawisko to wiąże się z utratą pierwotnych funkcji, gdyż tylko nieliczne nadal je pełnią, a większość straciła je na rzecz nowoczesnych młynów. Właśnie te opuszczone młyny i wiatraki stanowią najliczniejszą grupę obiektów znajdujących się w złym stanie, szczególnie na terenie powiatu zamojskiego. Dotyczy to także obiektów wpisanych do rejestru zabytków np. wiatraki – koźlaki w Bukowskim Lesie i Wyrkach.

– *Budownictwo drewniane i ruralistyka*

Układy ruralistyczne: Na omawianym obszarze wyróżnić możemy jedenaście typów, kształtów wsi. Na terenie Podlasia dominuje typ wsi zwany szeregówką, pochodzący z „pomiaru włóczonej” prowadzonej na szeroką skalę od 1557 r. roku na ziemiach ówczesnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, w skład którego wchodziły te obszary. Występują tu również wsie samotnicze, położone na słabych glebach, a także stanowiące własność drobnej szlachty zagrodowej, nie podlegające przymusowej komasacji. Dominują na tych terenach chałupy typu podlaskiego (o których poniżej). Zwarty obszar ulicówek ciągnie się wąskim pasem wzdłuż Wisły, na który to typ wsi nakłada się lubelsko – nadwiślański region architektoniczny (o którym poniżej). Są to wsie pochodzące z okresu przedkolonizacyjnego, a niektóre z nich mają metrykę dużo wcześniejszą, np. Piotrawin – 1166 r., Ostrówek – 1191 r. W zachodniej części Wyżyny Lubelskiej dominuje typ wsi zwany łańcuchówką, zakładany na surowym korzeniu w okresie kolonizacji na prawie niemieckim. Wsie te lokowano zwykle na karczunkach leśnych, z wyznaczeniem jednego długiego pasa gruntu o wielkości jednego łana dla osadnika. Przeważa tu tzw. urzędowski typ chałupy z podcieniem wzdłużnym. W południowej części województwa, w okolicach Biłgoraja dominuje typ wsi zwany rzędówką, które to wsie powstały podczas parcelacji XVIII – wiecznych, szczególnie w dobrach Ordynacji Zamojskiej.

Na terenie Lubelszczyzny wyznaczyć możemy następujące regiony architektoniczne:

- podlaski – w którym wyróżnić można odmiany: chałupa z podcieniem narożnym frontowym („reprezentacyjnym”); chałupa z podcieniem narożnym w części gospodarczej; chałupa z wnęką w części gospodarczej („włodawska”);
- lubelsko – nadwiślański – występuje w wąskim pasie wzdłuż Wisły od ujścia Sanu aż do Puław. Są to chałupy wąskofrontowe z podcieniem szczytowym;
- urzędowski – spotykane w wąskim pasie łuku od Puław do Bychawy, z Urzędowem jako miejscem centralnym. Są to chałupy szerokofrontowe z podcieniem wzdłużnym (kalenicowym), do dziś czytelny w terenie;
- biłgorajski – występujący na terenie powiatu Biłgoraj i na części powiatu zamojskiego.

Budownictwo wiejskie regionu podlaskiego charakteryzuje się utrzymującą się tu ciągle tradycją stosowania drewna. Pod względem rozwiązań konstrukcyjnych w budownictwie dominuje wiązanie na węgiel (na zrąb), jedynie na południu spotkać można

było chałupy o konstrukcji sumikowo – łątkowej, zaś w najstarszych chałupach rzadko ze słupami na zakopy (łątki narożne wkopane w ziemię, rzadziej oparte na zakopanych peckach – głązach). Dominuje tu nadal typ chałupy szerokofrontowej – na północy asymetrycznej, na południu symetrycznej z sienią na osi, na przestrzał. W północnej części regionu dominuje dach półszczytowy (zwany często przyczółkowym), na południu zaś najstarsze chałupy przykryte były dachami czterospadowymi, późniejsze naczółkowymi i dwuspadowymi. Powszechnie niemal w przeszłości klepisko z gliny w izbie, znane jeszcze sporadycznie w latach 70. XX w. zanikło obecnie zupełnie. W powiatach bielskim i janowskim występują zagrody składające się z długiego budynku mieszczącego pod jednym dachem część mieszkalną i pomieszczenia gospodarcze, z wyjątkiem stodoły stojącej samodzielnie. Z uwagi na wąskie działki, budynek mieszkalny ustawiany był szczytowo do drogi. Od Łosic na północy, do Włodawy na południu występuje typ chałupy podlaskiej, ustawionej szczytem do drogi, nakrytej dachem półszczytowym. Wśród tych chałup występuje kilka odmian: z podcieniem narożnym od ulicy, z podcieniem narożnym od podwórza, z wnęką w części gospodarczej, ale najczęściej chałup bez podcieni. Jeszcze w okresie międzywojennym, w okolicach Sławatycz było kilka wsi z tzw. osadnictwem holenderskim. Nie byli to Holendrzy, lecz osadnicy niemieccy sprowadzeni tu z Pomorza, chętnie nazywający się Holendrami.

Region lubelsko – nadwiślański ciągnący się wąskim pasem wzdłuż Wisły charakteryzuje się występowaniem chałup wąskofrontowych, jednotraktowych o układzie amfiladowym, z wejściem w środku ściany szczytowej. Spotykamy tu trzy podstawowe formy: chałupy z podcieniem wspartym na słupkach, z podcieniem nadwieszonym (rodzaj wydłużonego, wysuniętego okapu) i chałupy bez podcieni.

Region urzędowski charakteryzuje się występowaniem chałup szerokofrontowych z podcieniem wzdłużnym, często zwanym też kalenicowym. Za jego centrum uznaje się Urzędów z obszernymi przyległymi przedmieściami. Domy wiejskie tego typu poza okolicami Urzędowa, spotykamy również sporadycznie w powiatach: hrubieszowskim (Mircze, Żuków), tomaszowskim, biłgorajskim i łukowskim.

W południowej części Lubelszczyzny, na terenie powiatu biłgorajskiego i części zamojskiego, etnografowie wyróżnili region biłgorajski. Chałupy wznoszone były z bali lub półbali (opołów), zwęgłowanych na jaskółczy (rybi) ogon z dużymi ostatkami. Zrąb nakryty był wysokim dachem czterospadowym, pokrytym strzechą w górnej partii, zaś część dolna przy okapie (czasem do 1/3 wysokości połaci) pobita jest deskami. Dach taki zwany jest często dachem podkasany.

Starsza zabudowa wiejska różniła się często z uwagi na rodzaj osadnictwa, a więc związana była z tradycjami budowlanymi, z jakimi docierali tu osadnicy koloniści, czy to niemieccy, czy też włoscy lub tatarscy.

W wieku XVII obcym elementem osadniczym są osady tatarskie oraz od końca XVIII wieku prężne osadnictwo niemieckie (okolice Cycowa i Włodawy). To zróżnicowanie osadnicze miało swój oddźwięk w tworzeniu się lokalnych form i typów budownictwa. Szczególnie widoczne jest to w formie domów kolonistów niemieckich, ich rozplanowaniu, gabarycie i kształcie dachu oraz urządzeniach ogniowych. Są one dużo większe, okazalsze, często dwutraktowe, z rozbudowanymi urządzeniami ogniowymi, nakryte wysokimi dachami, często pokrytymi dachówką. Chałupy rusińskie (ukraińskie) niewiele różnią się od budynków mieszkalnych we wsiach polskich, choć w okresie międzywojennym są nieco większe, dwutraktowe, często z zastosowaniem bogatej dekoracji snycerskiej, szczytów dachów, nadokienników, drzwi i zrębu.

Wspomnieć tu należy również o domach wiejskich osadników żydowskich, które nie różniły się wyglądem od chłopskich. Nawet tam, gdzie były większe kolonie żydowskie, nie wytworzyły odrębnego typu architektonicznego.

Powracając do polskiego budownictwa wiejskiego nadmienić należy, że jeszcze w okresie międzywojennym spotykana była tzw. zabudowa okólna (okólniki) np. w Załuczu Starym, Wirykach czy Stulnie.

Stan zachowania: Trudno jednoznacznie określić regiony Lubelszczyzny, w których zachowały się zespoły wiejskiej zabytkowej zabudowy, gdyż brak jest aktualnych opracowań z tego zakresu. Nikt też nie jest w stanie monitorować zanikania tradycyjnej zabudowy wiejskiej. Jedynie gminy, które opracowują studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego mogą posiadać takie dane, choć nie oznacza to, że są zainteresowane ich ochroną. Generalnie przyjąć można, że w oparciu o posiadane dane stopień zachowania tradycyjnego ludowego budownictwa mieszkalnego jest najwyższy w północno – wschodniej i wschodniej części województwa. Ponadto większe skupiska tej zabudowy występują w Urzędowie, a właściwie jego przedmieściach (Rankowskie, Bęczyn, Zakościelne), w gminie Bychawa, Orzechów, Jeziorzany, Kamionka, Krzczonów, Milejów, Piaski, Rybczewice, Strzyżewice, Wilków i Zakrzówek. Liczba budynków zabytkowych stanowi tam od kilku do kilkunastu procent zabudowy wsi. W części miejscowości przeważa zabytkowa zabudowa drewniana z okresu międzywojennego (brak wcześniejszej), co wynika z faktu jej zniszczenia w trakcie działań I wojny światowej. Stosunkowo dobrze zachowana jest drewniana zabudowa wiejska na terenach leśnych np. Lasy Janowskie, Roztocze czy tereny Poleskiego Parku Narodowego oraz Sobiborskiego Parku Krajobrazowego. W celu ochrony tej zabytkowej zabudowy władze Parku Poleskiego zaleciły opracowanie wzornika lokalnej architektury drewnianej, który ma za zadanie kultywowanie i kontynuowanie lokalnej tradycji zabudowy. Nadmienić tu również należy o rozwijającym się „szlachetnym” snobizmie, szczególnie wśród mieszkańców miast, a polegającym na ochronie tej zabudowy *in situ* i zamianie jej na domy letniskowe lub też jej translokacji w nowe miejsca, na wcześniej wykupione działki. Wspomnieć również trzeba o próbach ratowania dziedzictwa kulturowego wsi, w tym architektury ludowej przez lokalne stowarzyszenia np. przez Miłośników Zabytków Kultury Materialnej Chełmszczyzny i Podlasia, którzy w miejscowości Hoła, w pobliżu zachowanej cerkwi, gromadzą w małym skansenie zabytki kultury materialnej ludności, zamieszkałej tu w wiekach wcześniejszych.

Silne zalesienie Lubelszczyzny, a więc i łatwość pozyskiwania budulca, sprzyjało powstawaniu budownictwu drewnianego. Jednak przemiany cywilizacyjne i wpływ czasu spowodowały znaczne ubytki zarówno w zasobach architektury drewnianej (kościół, dwory i in.), jak i tradycyjnej zabudowy wiejskiej, która jest silnie wypierana przez nowe budownictwo murowane. Zmiany te są trudne do monitorowania, a ze względu na ich tempo dane ciągle dezaktualizują się.

b) Cmentarze

Niemal do końca XVIII w. cmentarze funkcjonowały w powiązaniu z kościołami parafialnymi ulokowanymi w centrach miast i wsi, co niewątpliwie sprzyjało częstym wybuchom groźnych epidemii. Dopiero w ustawach z k. XVIII w. (władze austriackie i rosyjskie) wprowadzono nakazy likwidacji cmentarzy przykościelnych i lokowania nowych, już poza obrębem zabudowy. Najszybciej zarządzenia weszły w życie na terenie dużych miast Lubelszczyzny (Chełm 1780, Lublin 1794, Zamość 1812), natomiast w małych parafiach niejednokrotnie nowe cmentarze powstawały dopiero pod koniec 1 połowy XIX w.

Lubelszczyzna była swoistym tygłem kultur i religii, co znalazło swój wyraz w zakładaniu cmentarzy wyznaniowych, powstających w miarę osiedlania się tu wyznawców różnych konfesji. Stąd na terenie województwa lubelskiego występują cmentarze: rzymskokatolickie, greckokatolickie, prawosławne, ewangelickie i żydowskie oraz kolonistów niemieckich - niekoniecznie ewangelickie, tatarskie, polskokatolickie. W zasadzie cmentarze te funkcjonowały oddzielnie, jednak w większych miastach (np. Lublin, Zamość, Chełm) cmentarze chrześcijańskie były położone w jednym miejscu, rozdzielone jedynie murem. Wielkość i formy

rzymskokatolickich nekropolii są różnicowane. Zdecydowana większość to obiekty zajmujące powierzchnię 1–2 ha, podzielone na kwatery, z wytyczonymi alejkami. Niektóre, jak wcześniej wspomniane cmentarze w Lublinie czy Zamościu, zajmują powierzchnię kilkunastu hektarów, ze znaczną ilością kwater, alejkami i obiektami sakralnymi typu – kościoły bądź kaplice cmentarne. Na przeciwnym biegunie znajdują się cmentarze mniejszości religijnych, zazwyczaj niewielkie, z nieczytelnymi kwaterami, pozbawione alejek.

Poza cmentarzami wyznaniowymi, na terenie województwa lubelskiego mamy także nielicznie zachowane cmentarze epidemiczne, wspólne dla wszystkich wyznań, gdzie jak sama nazwa wskazuje grzebano ofiary licznych epidemii. Z czasem powstała jeszcze jedna kategoria cmentarzy – wojenne, zlokalizowane na terenach na których toczono były działania frontowe. Cmentarze te posiadają różnicowaną postać, gdyż występują jako samodzielnie funkcjonujące, jak też w postaci pojedynczych mogił (zazwyczaj zbiorowych) oraz kwater tzw. wojennych na cmentarzach wyznaniowych.

Stan zachowania: Na terenie województwa lubelskiego znajduje się ok. 1500 cmentarzy, w tym ok. 800. rzymskokatolickich, ok. 160. grekokatolickich, ok. 140. prawosławnych, ok. 70. ewangelickich, ok. 100. żydowskich i ok. 230. wojennych. Wśród nich 259. jest w rejestrze zabytków, natomiast w ewidencji – 1181.

Ogólny stan zachowania cmentarzy rzymskokatolickich nie budzi zastrzeżeń, jakkolwiek znajdujące się na ich terenie najstarsze nagrobki niejednokrotnie wymagają zabiegów konserwatorskich. Do nielicznych przykładów cmentarzy wymagających szybkiego podjęcia prac rewaloryzacyjnych należy zaliczyć obiekty znajdujące się w: Dubience, Łukowej, Dzierżni, Wielączy i Turobinie.

W znacznie gorszym stanie znajdują się cmentarze innych wyznań, szczególnie dotyczy to cmentarzy żydowskich, wśród których tylko na połowie zachowały się macewy bądź tablice upamiętniające miejsce ich istnienia. Brak właściwej opieki powoduje, iż większości z nich grozi całkowite unieczyszczenie w terenie, m.in. ten los może spotkać cmentarze w Bychawie, Końskowoli, Kraśniczynie, Piaskach czy Świerżach. W tym miejscu należy podkreślić, iż sporadycznie podejmowane lokalne inicjatywy mające na celu uporządkowanie cmentarzy żydowskich nie rozwiązują problemu.

Korzystniejsza sytuacja ma miejsce w odniesieniu do cmentarzy grekokatolickich, co zazwyczaj wynika z przejmowania ich przez parafie rzymskokatolickie. Działania tego typu niosą jednak pewne niebezpieczeństwo, gdyż wobec wysiedleń w 1947 r. (akcja Wisła) ludności ukraińskiej m.in. grekokatolików, widoczny jest brak opieki nad opuszczonymi, zabytkowymi nagrobkami tego wyznania. Niekiedy lukę tę wypełniają lokalne społeczności lub regionaliści. Pomimo to należy odnotować kilka przykładów cmentarzy tego wyznania, które znajdują w szczególnie złym stanie, m.in.: Machnów Stary i Tarnoszyn.

Osobny rozdział stanowią cmentarze wojenne, które w zasadzie utrzymane są w dobrym stanie, co zazwyczaj jest uwarunkowane położeniem, gdyż im bardziej usytuowane są na uboczu, tym ich zachowanie pogarsza się. Tu należy przytoczyć przykłady: Izbicy, Łopiennika Górnego, Ostrowa, Strupina Łanowego i Tarnogóry.

c) Zabytki ruchome

Zabytki ruchome chronione są w dwojaki sposób: poprzez wpis do rejestru zabytków prowadzonego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz poprzez wpis do inwentarza muzealiów. Wpisy te nie dublują się. Według aktualnych danych LWKZ na terenie województwa lubelskiego wpisanych do rejestru zabytków zostało ok. 20.000 obiektów ruchomych.

– Zgromadzone w zbiorach muzealnych

Muzea stanowią najważniejszą formę organizacyjną ochrony zabytków ruchomych. Do głównych zadań muzeów należy gromadzenie, przechowywanie, zabezpieczanie

i konserwacja dóbr kultury, urządzenie wystaw, udostępnianie zbiorów do celów naukowych i edukacyjnych, katalogowanie i naukowe opracowywanie muzealiów, a także prowadzenie działalności edukacyjnej i wydawniczej oraz prac badawczych i naukowych.

Na terenie województwa lubelskiego działa obecnie 18 muzeów, niektóre wielodziałowe, podległych Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz władzom samorządowym różnego szczebla. Poniżej zestawienie:

1. Państwowe Muzeum na Majdanku, Droga Męczenników Majdanka 67, 20 – 325 Lublin,
 - 1.1. Oddział Muzeum – Miejsce Pamięci w Bełżcu, ul. Ofiar Obozu 4, 22 – 670 Bełżec,
2. Muzeum Lubelskie w Lublinie, ul. Zamkowa 9, 20 – 117 Lublin,
 - 2.1. Oddział Historii Miasta Lublina, pl. Łokietka 3, 20 – 109 Lublin,
 - 2.2. Oddział Martyrologii “Pod Zegarem”, ul. Uniwersytecka 1, 20 – 029 Lublin,
 - 2.3. Oddział Literacki im. Józefa Czechowicza, ul. Złota 3, 20 – 012 Lublin,
 - 2.4. Oddział – Dworek Wincentego Pola, ul. Kalinowszczyzna 13, 20 – 129 Lublin,
 - 2.5. Muzeum Regionalne w Kraśniku, ul. Piłsudskiego 7, 23 – 200 Kraśnik,
 - 2.6. Muzeum Historii 24 Pułku Ułanów w Kraśniku,
 - 2.7. Muzeum Regionalne w Łęcznej, ul. Bóźnicza 17, 21 – 010 Łęczna,
 - 2.8. Muzeum Regionalne w Lubartowie, ul. Kościuszki 28, 21 – 100 Lubartów,
 - 2.9. Muzeum Stefana Żeromskiego w Nałęczowie, ul. Żeromskiego 2, 24 – 140 Nałęczów,
 - 2.10. Muzeum Bolesława Prusa w Nałęczowie, al. Małachowskiego 2, 24 – 140 Nałęczów,
3. Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, al. Warszawska 96, 20 – 824 Lublin,
4. Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, ul. Podzamcze 20, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
 - 4.1. Kamienica Celejowska, ul. Senatorska 11/13, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
 - 4.2. Muzeum Sztuki Złotniczej, ul. Zamkowa 2, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
 - 4.3. Muzeum Przyrodnicze, ul. Puławska 54a, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
 - 4.4. Muzeum – Zamek w Janowcu, ul. Lubelska 20, 24 – 123 Janowiec,
 - 4.5. Dom Marii i Jerzego Kuncewiczów, ul. Małachowskiego 19, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
 - 4.6. Muzeum Czartoryskich w Puławach, ul. Czartoryskich 8, 24 – 100 Puławy,
 - 4.7. Grodzisko Żmijowisko w Żmijowiskach,
5. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 21 – 132 Kamionka,
6. Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej, ul. Warszawska 12, 21 – 500 Biała Podlaska,
 - 6.1. Oddział Martyrologiczno – Historyczny, ul. Łomaska 21, 21 – 500 Biała Podlaska,
7. Muzeum Ziemi Chełmskiej, im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie, ul. Lubelska 55, 22 – 100 Chełm,
8. Muzeum Zamojskie w Zamościu, ul. Ormiańska 30, 22 – 400 Zamość,
 - 8.1. Oddział Barwy i Oręża „Arsenał”, ul. Zamkowa 2, 22 – 400 Zamość,
9. Muzeum Regionalne w Janowie Lubelskim, ul. Jana Pawła II 3, 23 – 300 Janów Lubelski,
10. Muzeum im. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, ul. 3 Maja 11, 22 – 500 Hrubieszów,
11. Muzeum Regionalne im. dr Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim, ul. Zamojska 2, 22 – 600 Tomaszów Lubelski,
12. Muzeum Pojezierza Łęczyńsko – Włodawskiego, ul. Czerwonego Krzyża 7, 22 – 200 Włodawa,
 - 12.1. Oddział Muzeum byłego Obozu Zagłady w Sobiborze, 22 – 200 Włodawa,
13. Muzeum Regionalne w Krasnymstawie, ul. Piłsudskiego 5a, 22 – 300 Krasnystaw,
14. Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego w Romanowie, 21 – 518 Sosnówka,

15. Muzeum Regionalne w Łukowie, ul. Piłsudskiego 19, 21 – 400 Łuków,
16. Muzeum Henryka Sienkiewicza w Woli Okrzejskiej, 21 – 480 Okrzeja,
17. Muzeum Ziemi Biłgorajskiej, Pl. Wolności 16, 23 – 400 Biłgoraj,
18. Muzeum Regionalne w Kluczkowicach, 24 – 300 Opole Lubelskie,

Do najważniejszych prywatnych muzeów należą:

1. Muzeum Archidiecezjalne Sztuki Religijnej w Lublinie, ul. Filaretów 7, 20 – 609 Lublin,
 - 1.1. Muzeum 200–lecia Diecezji Lubelskiej, ul. Prymasa Wyszyńskiego 2, Lublin
2. Muzeum Diecezjalne w Zamościu, ul. Hetmana Zamoyskiego 1, 22 – 400 Zamość,
3. Przedsiębiorstwo Zaopatrzenia Farmaceutycznego „Cefarm” – Lublin S.A. Apteka – Muzeum, ul. Grodzka 5a, 20 – 112 Lublin.

Na terenie województwa ma siedzibę 1 muzeum państwowe. Wśród muzeów samorządowych najwięcej prowadzonych jest przez samorząd województwa, bo 4 instytucje kultury. Powiaty grodzkie są organizatorem – 3 muzeów, powiatowy grodzkie – 10.

Do Państwowego Rejestru Muzeów w Polsce, prowadzonego przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, z terenu województwa wpisane zostały następujące muzea wraz z oddziałami: Muzeum Zamoyskich w Kozłówce, Państwowe Muzeum na Majdanku, Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, Muzeum Chełmskie w Chełmie, Muzeum Lubelskie w Lublinie, Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie oraz Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej. Wymienione placówki wyróżnione zostały za wysoki poziom ich merytorycznej działalności oraz znaczenie zbiorów. W myśl Ustawy z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach, Art. 13, p. 4, 5, uprawnione są do używania nazwy „muzeum rejestrowane” oraz korzystania ze szczególnej pomocy finansowej państwa.

W województwie lubelskim działają również muzea prywatne.

Pod względem profilu zbiorów ww. muzea można podzielić na: artystyczne (2), biograficzne (7), historyczne (4), martyrologiczne (4), przyrodnicze (1), regionalne (14), rezydencje (1), sakralne (3), specjalistyczne (1), skansen etnograficzny (1), wielodziałowe (1).

Zgromadzone przez muzea województwa lubelskiego muzealia obejmują przedmioty o trwałej wartości kulturowej (historycznej, naukowej, poznawczej, estetycznej), politycznej lub społecznej, podlegające ochronie prawnej i objęte inwentarzem zabytków w muzeum.

Na terenie województwa funkcjonuje ok. 30 placówek posiadających wyodrębnione ekspozycje o charakterze muzealnym. Funkcjonują m.in. w ramach uczelni, szkół, ośrodków edukacyjnych, izb pamięci. Zasoby o wartości muzealnej zgromadzone są także w kościołach i klasztorach.

Lubelszczyzna jest miejscem powstania pierwszego muzeum na ziemiach polskich. Stworzone zostało w 1801 r. przez ks. Izabelę Czartoryską w Świątyni Sybilli w Puławach. Obecnie funkcjonuje jako Oddział Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym.

Największą instytucją muzealną na terenie województwa oraz obszaru wschodniej Polski jest wieloodziałowe Muzeum Lubelskie w Lublinie. Główną jego siedzibą jest Zamek Lubelski w Lublinie. Funkcję organizatora dla Muzeum pełni Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego oraz Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Instytucja kultury posiada 4 oddziały w Lublinie i 5 oddziałów terenowych. Zbiory Muzeum Lubelskiego, w liczbie ok. 132.000 eksponatów, podzielone zostały w ramach działów sztuka, numizmatyka, archeologia, etnografia, militaria. Na szczególną uwagę zasługują: Galeria Malarstwa Polskiego XVII – XIX w., Galeria Malarstwa Polskiego XX w., Galeria Sztuki Zdobniczej, wystawa „Monety i medale na ziemiach polskich X – XX w.”.

Drugą co do wielkości placówką muzealną na terenie Lubelszczyzny jest Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, podzielone na 7 oddziałów:

Oddział Kamienica Celejowska, w którym gromadzone są eksponaty z dziedziny malarstwa, rysunku, grafiki, rzemiosła artystycznego, archeologii i historii. Zbiory związane są głównie z kulturą mieszczańską i tradycjami artystycznymi miasta, w szczególności

malarstwa z lat 1923 – 1939, powstałego w kręgu artystycznym prof. Tadeusza Pruszkowskiego.

Oddział Muzeum Sztuki Złotniczej, który jako jedyna placówka w Polsce zajmuje się wyłącznie złotnictwem. Podstawę zbiorów stanowi kolekcja dawnych sreber, przekazanych w darze przez Jędrzeja Jaworskiego w 1978 r. Znajdują się tu srebra kultowe wyznań chrześcijańskich i judaika z XV – XX w., srebra stołowe polskich i zagranicznych ośrodków złotniczych oraz kolekcja polskiego złotnictwa współczesnego. Oddział pozyskał cenną kolekcję narzędzi i maszyn stanowiących unikatowe, niemal kompletne wyposażenie XIX – wiecznego warsztatu złotniczego.

Oddział Muzeum Przyrodnicze, które gromadzi zbiory z dziedziny geologii, paleontologii, botaniki i zoologii, pochodzące z terenu Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Posiada bardzo cenną kolekcję paleontologiczną z ważnymi dla nauki okazami z profili stratygraficznych przełomu kredy i trzeciorzędu.

Oddział Muzeum Zamek w Janowcu posiada liczne zabytki archeologiczne z prac prowadzonych na zamku. W sąsiedztwie zamku w XVIII – wiecznym dworze prezentowane jest wyposażenie typowej siedziby ziemiańskiej, na które składają się obiekty z dziedziny malarstwa i rzemiosła artystycznego. W budynkach gospodarczych pokazywana jest wystawa etnograficzna i zabytkowe pojazdy konne. Kolekcja etnograficzna w zbiorach oddziału obejmuje głównie przedmioty związane z rybołówstwem, tkactwem, garbarstwem i garncarstwem pozyskane z terenu powiatu puławskiego. Szczególnie cenne są: zbiory tkanin z ośrodka tkactwa w Żyrzynie, Baranowie i Żerdzi oraz kolekcja ceramiki baranowskiej.

Muzeum Czartoryskich w Puławach posiada eksponaty z zakresu archeologii, etnografii, numizmatyki, sztuki, historii, techniki oraz bogaty księgozbiór – przechowywane w Świątyni Sybilli, Domu Gotyckim i Szpitalu św. Karola Boromeusza (obiekty powstałe w końcu XVIII i na pocz. XIX w.).

Sumując – w posiadaniu Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym jest 15 obiektów zabytkowych mieszczących zarówno ekspozycje muzealne, jak też spełniających funkcje pomocnicze i administracyjne.

Wyjątkową pozycję zarówno ze względu na siedzibę, jak i ekspozycję historycznych wnętrz zajmuje Muzeum Zamoyskich w Kozłówce. Jest to jedyne muzeum – rezydencja na terenie województwa lubelskiego. Mieści się w dawnym zespole pałacowo – parkowym od 1799 roku należącym do Zamoyskich. Główną ekspozycją muzeum są wnętrza, urządzone w stylu II Cesarstwa, z zachowaniem autentycznego wystroju z przełomu XIX i XX wieku w znacznej części, autentycznego wyposażenia, zgromadzonego przez Konstantego Zamoyskiego od lat 70. XIX w. do 1 ćw. XX w. Osobną ekspozycją jest Galeria Socrealizmu, prezentująca sztukę z lat 1948 – 1956 w odpowiedniej scenograficznej i muzycznej oprawie. Ponadto w jednym z budynków zespołu pałacowego mieści się Powozownia, w innym – sala wystaw czasowych.

Bogactwo kultury ludowej oraz dziedzictwo historii kultury materialnej regionu – wsi, miasteczek, miast, obiektów handlowych i usługowych oraz instytucji życia publicznego prezentuje Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, jako czołowa placówka tego typu na Lubelszczyźnie. Szczególną uwagę przykuwają ekspozycje – sektor Wyżyna Lubelska i Roztocze, odtwarzające historyczne układy wsi i zagród, z reprezentatywnymi dla tych regionów obiektami architektury drewnianej, ekspozycja średniozamożnego dworu ziemiańskiego w 1939 r. (dwór z Żyrzyna) wraz z ogrodem dworskim, cerkiew z Tarnoszyna oraz kościół z Matczyna (obiekty pełniące jednocześnie funkcje muzealne i sakralne).

Z uwagi na walory architektoniczne zajmowanych przez muzea budynków wymienić należy: Muzeum Regionalne w Łęcznej (synagoga z poł. XVII w.), Muzeum Pojezierza Łęczyńsko – Włodawskiego we Włodawie (3 budynki d. zespołu synagogałnego z XVIII i XIX w.), Muzeum Regionalne w Krasnymstawie (budynek kolegium pojezuickiego z lat 1695 – ok. 1740), Muzeum Regionalne w Łukowie (konwikt z 1730 r. fundacji biskupa Konstantego Felicjana

Szaniawskiego), Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie (dworek barokowo – klasycystyczny zw. Du Château z 1791 r.).

Muzeum Zamojskie w Zamościu zlokalizowane jest w zespole kamienic przy ul. Ormiańskiej pochodzących z drugiej i trzeciej ćwierci XVII w., które stanowią niepowtarzalny w skali kraju zabytek o silnie zaakcentowanym orientalnym charakterze. Zasoby Muzeum Zamojskiego stanowią ok. 33.000 muzealiów zinwentaryzowanych w ośmiu działach tematycznych: sztuki, archeologii, etnografii, historii, militariów, numizmatyki, techniki i przyrody. Do najcenniejszych zaliczyć można XVIII – wieczne rzeźby drewniane o treści sakralnej wykonane we Lwowie, kolekcję malarstwa portretowego z pałacu Zamojskich w Klemensowie oraz obrazy Maksymiliana Gierymskiego, Olgi Poznańskiej, Józefa Mehoffera, Józefa Brandta, unikalną komedę „certosina” z ok. 1700 r., czy zespół obiektów pozyskanych podczas badań cmentarzysk w Masłomęczu, skarb ozdób brązowych z Leszkowic. Muzeum posiada także zbiór zabytkowej broni, oporządzenia i umundurowania wojskowego od czasów średniowiecza po II wojnę światową.

Muzeum Barwy i Oręża „Arsenał” będący oddziałem Muzeum Zamojskiego w Zamościu mieści się w budynku arsenału, którego początki sięgają lat 80. XVI w. Muzeum gromadzi militaria i archiwalia związane z historią wojskowości, a w szczególności z wojennymi i wojskowymi losami miasta i Zamojszczyzny.

Muzeum Chełmskie w Chełmie posiada ok. 19.000 eksponatów podzielonych na 6 kategorii: archeologia, etnografia, historia, numizmatyka, przyroda, sztuka. Najciekawsze zabytki historyczne prezentowane są na wystawie stałej „Dzieje Chełma i regionu w latach 1392 – 1944”. Zasoby muzeum rozmieszczone są w czterech budynkach zabytkowych: d. Kolegium Pijarów z 1 poł. XVII w., d. drukarni „Zwierciadło” z XX w., kamienicy mieszczańskiej z 2 poł. XIX w., d. kościele unickim pw. św. Mikołaja z pocz. XVIII w.

Na uwagę zasługuje także największy na Lubelszczyźnie zbiór ikon liczący ponad 1300 obiektów (najstarsza ikona „Ścięcie św. Jana” datowana na XVII w.) oraz tematyczna kolekcja malarstwa polskiego dawnego i współczesnego „Konie, jeźdźcy, zaprzęgi” – zgromadzone w Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej.

Dawne tradycje rzemieślnicze upamiętnia także zabytkowa zagroda mieszczańska tzw. Zagroda Sitariska, pełniąca rolę stałej ekspozycji (fili) Muzeum Ziemi Biłgorajskiej w Biłgoraju (o profilu regionalnym).

Kolejną ważną grupę stanowią muzea sakralne – Muzeum Archidiecezjalne Sztuki Religijnej w Lublinie oraz Muzeum Diecezjalne w Zamościu.

Placówka lubelska posiada ponad 1.200 eksponatów podzielone w ramach działów: rzeźba, malarstwo, rzemiosło artystyczne oraz pamiątki historyczne.

Warto dodać, że Muzeum posiada 3 filie: Skarbiec w Archikatedrze w Lublinie, Muzeum Parafialne przy Sanktuarium św. Anny w Lubartowie oraz Muzeum przy parafii rzymskokatolickiej pw. św. Tomasza Ap. i św. Stanisława B.M. w Piotrawinie.

W listopadzie 2006 roku otwarto placówkę, która stanowi oddział Muzeum Archidiecezjalnego – Muzeum 200-lecia Diecezji Lubelskiej w Pałacu Konsystorskim, w obrębie zabudowań Kurii Metropolitalnej w Lublinie. W ramach 4 działów (malarstwo, rzeźba, rzemiosło artystyczne, pamiątki jubileuszu) wystawiono ok. 100 eksponatów pochodzących w większości z kościołów i kaplic z terenu archidiecezji oraz magazynów i skarbców kościelnych.

Muzeum Diecezjalne w Zamościu posiada ok. 1.100 eksponatów (malarstwo, rzeźba i rzemiosło artystyczne – sztuka dawna rzymskokatolicka, greckokatolicka i prawosławna oraz współczesna), z których ok. 300 prezentowanych jest na ekspozycji stałej. Ekspozyty pochodzą głównie z wyposażenia kościołów, kaplic i cerkwi oraz od dwóch osób prywatnych. Muzeum ma siedzibę w Domu Diecezjalnym (obiekt współczesny).

Szczególne charaktery posiadają muzea biograficzne (7): Muzeum – Dworek Wincentego Pola w Lublinie, Muzeum Stefana Żeromskiego oraz Muzeum Bolesława Prusa

w Nałęczowie. Wymienione placówki stanowią Oddziały Muzeum Lubelskiego w Lublinie. Do omawianej grupy należą także: Muzeum Henryka Sienkiewicza w Woli Okrzejskiej oraz Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego w Romanowie. Ta ostatnia placówka posiada profil biograficzny i literacki. Gromadzi pamiątki związane z życiem i twórczością J. I. Kraszewskiego oraz jego rodziny. Szczególne miejsce zajmują obrazy, rysunki i grafika. Autorem znacznej części jest sam Kraszewski. Muzeum posiada także zbiór listów pisarza i jego rodziny, rękopis powieści „Starosta warszawski”, dziennik podróży do Odessy ze szkicownikiem. Do stałej ekspozycji należy wystawa zatytułowana „Życie i twórczość Józefa Ignacego Kraszewskiego”. Ekspozyty prezentowane są we wnętrzach dworu z lat 1806 – 1812, położonego w zabytkowym parku.

„Chata” Stefana Żeromskiego w Nałęczowie jest oryginalną pracownią pisarza, zbudowaną w stylu zakopiańskim w 1905 r. według projektu Jana Koszczyca – Witkiewicza. Stanowi jedno z najstarszych muzeów literackich w Polsce. Kolekcja jest zbiorem pamiątek artystyczno – historycznych zgromadzonych przez autora.

Dom Marii i Jerzego Kuncewiczów – Oddział Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym, to biograficzne muzeum związane z trojgiem pisarzy: Marią i Jerzym Kuncewiczami oraz Janem Józefem Szczepańskim. W willi „Pod Wiewiórką” przy ul. Małachowskiego 19 w Kazimierzu Dolnym prezentowane jest wyposażenie i wygląd poszczególnych pomieszczeń z czasu, gdy mieszkali tu Kuncewiczowie.

Do omawianej grupy muzeów zalicza się także Muzeum Literackie im. Józefa Czechowicza oddział Muzeum Lubelskiego w Lublinie. W swoich zbiorach przechowuje m.in. różnorodne dokumenty, notatki, korespondencję poety, fotografie rodzinne i zdjęcia jego autorstwa. Zebrane zostały także portrety pisarzy lubelskich i archiwalia literackie m.in. Konrada Bielskiego, Wacława Iwaniuka, Kazimierza Jaworskiego. Na uwagę zasługuje wystawa „Historia miejsca. Dzieje kamienicy i rodziny Riabininów”, w którym to obiekcie muzeum ma swoją siedzibę od 2003 r. Ponadto w muzeum jest księgozbiór składający się z ok. 10.000 pozycji, bogaty zbiór czasopism, plakatów, nagrań magnetofonowych, wycinków prasowych, druków okolicznościowych i innych materiałów dokumentujących życie literackie miasta i regionu.

Grupę muzeów martyrologicznych (4) otwiera Państwowe Muzeum na Majdanku w Lublinie. Zajmuje teren byłego obozu koncentracyjnego na Majdanku wraz z 70. zabudowaniami poobozowymi, Pomnik Walki i Męczeństwa oraz Mauzoleum (wpisane do rejestru zabytków dnia 22.03.1991 r. pod nr A/1029). Zgromadzone zbiory stanowią zabytki związane z funkcjonowaniem obozu koncentracyjnego na Majdanku oraz przedmioty artystyczne wytwarzane przez więźniów (rysunki, pierścionki, papierosnice, popielniczki), dzieła sztuki współczesnej, głównie o tematyce antywojennej.

Muzeum posiada swój oddział w Bełżcu, gdzie większość muzealiów stanowią rzeczy znalezione w wyniku badań archeologicznych, prowadzonych na terenie byłego obozu zagłady.

Do grupy muzeów martyrologicznych należy Oddział Martyrologii „Pod Zegarem” Muzeum Lubelskiego w Lublinie.

Ponadto Muzeum Pojezierza Łęczyńsko – Włodawskiego posiada oddział – Muzeum byłego Hitlerowskiego Obozu Zagłady w Sobiborze.

Grupę muzeów specjalistycznych reprezentuje na Lubelszczyźnie Apteka – Muzeum przy Przedsiębiorstwie Zaopatrzenia Farmaceutycznego „Cefarm – Lublin” S.A., mająca swoją siedzibę w zabytkowej kamienicy przy ul. Grodzkiej 5a w Lublinie. Utworzone zostało w celu ochrony dóbr kultury z dziedziny farmacji w 1984 r. Zgromadzone ekspozyty w liczbie 1.210, stanowią wyposażenie apteki. Na dziewiętnastowiecznych meblach prezentowane są m.in. naczynia i opakowania, sprzęt aptekarski, dokumentacja oraz księgozbiór liczący 2035 pozycji. Do wyróżniających się ekspozytów należą naczynia kryształowe, naczynia ze szkła mlecznego i kolorowego oraz fajansowe wazoniki, puszki

i czarka z baraniami główkami. Znajdują się tu także: saturator, inhalatory oraz aptekarskie wagi wiedeńskie. Apteka – Muzeum jest jedyną tego typu placówką w naszym regionie. W Zamościu istnieje Izba Pamięci przy aptece Rektorskiej. Posiada identyczny profil, lecz skromniejsze zbiory, pochodzące z Zamościa i okolic.

– *Zgromadzone poza zbiorami muzealnymi*

Najwięcej ruchomych obiektów zabytkowych spoza zbiorów muzealnych znajduje się we wnętrzach sakralnych, w szczególności w kościołach i klasztorach. Najczęściej tworzą one zharmonizowane z wnętrzem zespoły, służąc określonym celom liturgicznym i kultowym. Składają się nań przede wszystkim: ołtarz główny i ołtarze boczne, organy, chrzcielnica, ambona, ławki, stalle, konfesjonały, obrazy, epitafia, a także malowidła ściennie, witraże itd.

Ulokowany tak wystrój stale zmieniał się i ewoluował, stąd w większości przypadków składają się nań (uzupełniając się i przenikając we wnętrzu) warstwy wielu artystyczno – historycznych cech od gotyku po XX wiek.

Wyjątkowo cenne wyposażenie i wystrój posiadają świątynie w typie renesansu lubelskiego, stanowiąc element charakterystyczny dla naszego województwa. Należą do nich m.in.: kościoły parafialne w Czemiernikach, Kraśniku, Uchaniach i Turobinie oraz kościół rektoralny św. Ducha i kościół parafialny pw. Nawrócenia św. Pawła w Lublinie, kościół farny w Kazimierzu Dolnym i kościół katedralny w Zamościu.

Na wyróżnienie zasługują także zabytki ruchome stanowiące bogaty wystrój i wyposażenie w następujących obiektach barokowych. Są to m.in. kościoły parafialne w: Opolu Lubelskim, Janowie Lubelskim, Janowie Podlaskim, Lubartowie, Rachaniach, Urzędowie.

Czołowe miejsce wśród kościołów o cennym wystroju i wyposażeniu zajmują świątynie lubelskie – Archikatedra pw. św. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty, Kaplica pw. Trójcy Świętej oraz kościół poreformacki w Białej Podlaskiej, kościół Rozesłania Świętych Apostołów w Chełmie, kościół pw. św. Anny w Kodniu, kościół św. Franciszka Ksawerego w Krasnymstawie, kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Ostrowie Lubelskim, kościół św. Mikołaja w Międzyrzeczu Podlaskim, kościół pw. św. Ludwika we Włodawie.

Duże nasycenie zabytków ruchomych występuje w obiatach klasztornych, m.in.: zespół klasztorny oo. karmelitów w Woli Gułowskiej, zespół klasztorny oo. dominikanów w Lublinie, czy zespół klasztorny oo. karmelitów bosych w Lublinie.

Ważne miejsce zajmuje także budownictwo drewniane zarówno cerkiewne, jak i rzymskokatolickie, np.: kościół par. w Rzeczycy Księżej, kościół par. w Tomaszowie Lubelskim, kościół filialny w Chłopiatynie (d. cerkiew), cerkiew w Hrebennem /gm. Lubicza Królewska/, cerkiew prawosławna w Horostycie, cerkiew św. Onufrego w Jabłecznej.

Zabytki ruchome wpisane do rejestru w przypadku województwa lubelskiego w 99% zgromadzone są w obiektach sakralnych. Zasoby związane z budowlami o charakterze świeckim są niewielkie. Taki stan rzeczy wynika przede wszystkim z uwarunkowań historycznych, tj. wydarzeń wojennych, małej stabilności własności (podzielność majątku, nacjonalizacja, częste zmiany własnościowe itp.), a nade wszystko ze spowodowanego owymi wydarzeniami braku ciągłości w posiadaniu majątku i sprawowaniu nad nim opieki. W szczególności uwagi te odnoszą się do zabytków znajdujących się w ręku prywatnym, w pałacach, dworach, kamienicach itd.

Cenne zabytki zgromadzone są w budynkach zlokalizowanych w zdegradowanych centrach staromiejskich, wymagających rewaloryzacji oraz na obszarach, które wpisują się w szlaki turystyczne i krajobrazowe województwa.

Nieznana jest jednak dokładna liczba tych obiektów, ponieważ nie są objęte żadną ewidencją. Stan rozpoznania tej grupy zależy wyłącznie od dobrej woli lub zainteresowania ich upublicznieniem ze strony samych właścicieli. W większości przypadków mamy tu

do czynienia z elementami związanymi bezpośrednio z architekturą samych budynków (elementy wystroju architektonicznego) i z ich użytkowaniem (np. kominki, piece itp.), a także z tymi elementami dawnego wystroju, które z uwagi na swą konstrukcję lub gabaryt trudne były do usunięcia lub zniszczenia (głównie elementy stolarskie).

d) Zabytki archeologiczne

Zabytek archeologiczny (w rozumieniu ustawy o zabytkach – art. 3) to „zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem”. Ta szeroka definicja określa jednocześnie potencjalnie duży zasób zabytków archeologicznych, na które składają się zarówno tzw. stanowiska archeologiczne (obiekty i warstwy zlokalizowane w terenie), jak i ruchome zabytki (przedmioty) z nich pochodzące. Zabytki archeologiczne są częścią dziedzictwa kulturowego. Europejska konwencja o ochronie archeologicznego dziedzictwa kulturowego uznaje je za źródło „zbiorowej pamięci europejskiej i instrument dla badań historycznych i naukowych”. Tym samym mamy wskazane dwa wymiary jego ochrony – poznawczy (naukowy) i zachowawczy. Tendencje te od dawna ścierają się zarówno w teorii, jak i praktyce ochrony archeologicznego dziedzictwa kulturowego. Są to jednocześnie dwa podstawowe kierunki w konserwatorstwie określające odpowiednio:

I – badania wykopaliskowe, dokumentacyjne i inne, prowadzące do poznania poszczególnych stanowisk, zabytków czy problemów związanych z szeroko rozumianą przeszłością, w tym zwłaszcza w sytuacjach zagrożenia zniszczeniem lub uszkodzeniem substancji zabytkowej (nawarstwień, obiektów, materiałów i ich kontekstów),

II – działania zmierzające do zachowania dla przyszłych pokoleń jak największej części archeologicznego dziedzictwa kulturowego w niezmienionej formie (także nienaruszonego i nie przekształconego w wyniku badań).

W przypadku stanowisk i zabytków archeologicznych istotnym pytaniem jest zawsze kwestia chronologii. Do niedawna za elementy składowe archeologicznego dziedzictwa kulturowego uznawano jedynie pozostałości po kulturach i ludach pradziejowych (do V/VI w.) oraz społeczeństwie wczesnośredniowiecznym (na ogół do połowy XIII wieku). Z takimi właśnie stanowiskami mamy w większości do czynienia w zasobie ewidencji konserwatorskiej. W ostatnich latach nastąpił jednak wyraźny przełom i zmiana w rozumieniu archeologii. Wykształciła się cała odrębna specjalizacja, określana jako archeologia staropolska (lub nowożytna). W kręgu jej zainteresowań pozostają obiekty i nawarstwienia związane z historyczną przeszłością. Nie można zatem poprowadzić istotnej granicy między archeologią a innymi dyscyplinami. W odniesieniu do czasów historycznych nie jest to więc czas, a raczej sposób pozyskiwania (wykopaliska) i charakter źródeł (szeroko pojęta kultura materialna). Wyjaśnienie to jest bardzo istotne, bowiem szeroko rozumiana archeologia obejmuje w rzeczywistości znacznie większy zakres rzeczowy i przestrzenny niż wynika to choćby z ewidencji konserwatorskiej. Nie zawsze za stanowiska archeologiczne są bowiem uznane historyczne miasta (i miasteczka) czy też otoczenia obiektów architektury (dworów, zamków, kościołów itd.), które same w sobie stanowią istotną wartość w ochronie zabytków.

W zakres ochrony zabytków archeologicznych wchodzi także zagadnienia związane z przechowywaniem i udostępnianiem materiałów ruchomych, gromadzonych jako efekt badań terenowych. Specyfika źródeł archeologicznych, wynikająca z ich masowości (w trakcie badań odkrywane są bardzo liczne zespoły ceramiki, krzemieni, kaflów itp.) i różnorodności oraz permanentnego powiększania zasobów po każdym sezonie wykopaliskowym, stawia przed archeologami specjalne zadania.

– *Archeologiczne dziedzictwo kulturowe w systemie ochrony zabytków*

Aktualnie prowadzona polityka konserwatorska zakłada tzw. zintegrowaną ochronę dziedzictwa kulturowego, co w praktyce oznacza równoprawny, wieloelementowy system, w którym niepoślednią rolę odgrywają stanowiska i zabytki archeologiczne, które stanowią ok. 30% wszystkich nieruchomych dóbr kultury i są ich najliczniejszą kategorią (województwo lubelskie jest pod tym względem jednym z najbogatszych w Polsce). Jest to szczególny rodzaj zabytków, bowiem ich istnienie rzadko ukazują szczątki nadziemne, natomiast znakomita większość z nich jest obecna pod ziemią i ujawnia się najczęściej dopiero w momencie ich niszczenia. Mimo tych trudności wiadomości o nich są coraz pełniejsze, a stan taki zawdzięczamy głównie prowadzonej od 1978 roku ogólnopolskiej akcji Archeologicznego Zdjęcia Polski. Niemała, ale też najpełniejsza część informacji pochodzi z wykopaliskowych badań archeologicznych, a także z odkryć przypadkowych.

Generalną zasadą w konserwatorstwie archeologicznym jest zachowanie w możliwie niezmienionej formie jak największej liczby stanowisk. Ich ochrona należy do obowiązków Państwa i reguluje ją Ustawa o zabytkach. Działania te dotyczą etapu bezpośredniej ochrony i polityki konserwatorskiej w ogóle, a więc problemów zarządzania dziedzictwem archeologicznym. Specyfika zabytków archeologicznych powoduje, że przedsięwzięcia te można uznać za końcowy element polityki konserwatorskiej. Ale prawidłowa polityka konserwatorska może odbywać się tylko pod warunkiem rzetelnego i całkowitego rozpoznania zasobów na danym terenie. Tym celom służy m.in. program badań AZP, realizowany jako program rządowy. Badania AZP przyniosły stosunkowo dobre rozpoznanie śladów pradziejowego osadnictwa, jednak uzyskane informacje dają tylko przybliżony obraz osadnictwa, a dokładniejsze informacje uzyskujemy dopiero w połączeniu z badaniami wykopaliskowymi.

Szczególna specyfika związana z rozpoznaniem zabytków ukierunkowuje działania konserwatorskie na następujące problemy:

- optymalizację bazy danych o zasobach archeologicznych,
- rejestrowanie wszelkich, także potencjalnych miejsc odkryć zabytków archeologicznych,
- położenie szczególnego nacisku na badania wyprzedzające w miejscach wielkich inwestycji,
- opracowanie wyników badań oraz wniosków konserwatorskich dotyczących dalszych losów stanowiska (zabytku).

Skuteczna ochrona zabytków musi uwzględniać ciągłe działania, takie jak:

- opiniowanie przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków projektów inwestycyjnych w miejscu istnienia stanowisk archeologicznych bądź potencjalnego ich występowania. Korzystną okolicznością jest fakt, że nowa ustawa o ochronie zabytków nakazuje inwestorowi sfinansowanie badań archeologicznych, o ile zachodzi konieczność ich przeprowadzenia;
- szczególna dbałość o obiekty archeologiczne tworzące własną formę krajobrazową, np. grodziska, zamczyska, obwałowania, kurhany itp. Ochrona powinna polegać na uregulowaniu spraw własnościowych, dbałość o wygląd zewnętrzny (zakaz upraw lub przynajmniej wykonywanie płytkiej orki, wycinki drzew, itp.), a także na odpowiednim trwałym oznakowaniu takich obiektów;
- podnoszenie świadomości społecznej, zwłaszcza młodzieży szkolnej. Uświadomienie gospodarzom terenu (mieszkańcom wsi czy gminy) o dużej randze obiektu (znaleziska) archeologicznego.
- prowadzić systematyczne badania ratownicze na terenach zagrożonych wielkimi inwestycjami.

– *Stan rozpoznania i zachowania archeologicznego dziedzictwa kulturowego na obszarze województwa*

Najstarsze odnalezione ślady bytności człowieka na Lubelszczyźnie datowane są na interglacjał holsztyński (ok. 300 000 – 200 000 lat p. Chr.) i związane są z penetracją terenu przez preneandertalczyka posługującego się dolnopaleolitycznymi technikami krzemieniarskimi. Z tym okresem można łączyć stanowisko Suszno koło Włodawy. Ze środowego paleolitu znane są na Lubelszczyźnie stanowiska kultury oryniackiej (m.in. w Górze Puławskiej). Liczniejsze ślady pobytu człowieka pochodzą ze schyłkowego paleolitu tj. od około XI tysięcy lat p. Chr. Materiały związane ze schyłkowym paleolitem najliczniej wystąpiły w zachodniej części województwa lubelskiego – na piaszczystych wydmach i terasach Wisły i jej lewych dopływów (m.in. Świeciechów, Rachów, Piotrawin). Liczniejsze występowanie zabytków zaobserwowano także w dolinach rzek: Wieprz (Borowica, Piaski, Łęczna, Serniki, Nieciecz), Huczwy (Gródek Nadbużny, Masłomęcz, Wożuczyn, Ratyczów, Liski) oraz Bugu (Niszów, Rudka, Tarasiuki, Luta). Odkryte dotychczas na Lubelszczyźnie ślady działalności ludzkiej w schyłkowym paleolicie związane są z kulturą lynngbijską i świderską. Kultura lynngbijska znana jest z terenów niemal całej Lubelszczyzny z większym zagęszczeniem w jej zachodniej części (m.in. Trzciniec, Gościeradów, Książomierz, Białka, Dąbrówka, Lipniak, Chełm–Nowiny, Gródek Nadbużny i Masłomęcz). Zabytki kultury świderskiej (8800–8300 lat p.Chr.) znane są głównie z terenów zachodniej i centralnej Lubelszczyzny (Włostowice, Bochatnica, Kleszczowa, Zemborzyce, Potoczek), ale również wystąpiły w części północnej Lubelszczyzny (Dobryń Mały, Hanna, Małowa Góra), na Grzędzie Sokalskiej (Liwcze, Wyżłów, Chłopiatyn) i na Roztoczu (Żurawce, Bliżów, Bondyrz, Wierzchowiska, Siedliska, Tarnawatka).

Około 8 300 lat p. Chr. w związku z dalszym ociepleniem się klimatu nastąpiły przeobrażenia w gospodarce ówczesnych społeczeństw, rozpoczynające okres mezolityczny. Na terenach dzisiejszej Lubelszczyzny zarejestrowano kilkadziesiąt stanowisk z materiałem mezolitycznym. Grupują się one przede wszystkim w dolinach większych rzek Lubelszczyzny: zachodniej (dolina Wisły i jej lewych dopływów), centralnej i wschodniej (doliny Wieprza i Bugu). Charakterystyczną cechą omawianego terenu jest całkowity brak stanowisk mezolitycznych na pd. – wsch. Lubelszczyźnie (w Kotlinie Hrubieszowskiej i na Grzędzie Sokalskiej). Wśród zabytków mezolitycznych wyróżniono materiały typowe dla kultur: komornickiej, janisławickiej i chojnicko – pieńkowskiej. Stanowiska kultury komornickiej (II poł. VIII tys. – pocz. VI tys. p. Chr.) wystąpiły, oprócz wspomnianych już terenów zachodniej, centralnej i wschodniej Lubelszczyzny, również w jej północnej części (Luta, Hanna, Ostrówki), w rejonie Puław (Górna Niwa) i na Roztoczu (Gorajec – Zastawie). Kultura janisławicka (II poł. VI tys. – IV tys. p. Chr.) znana jest przede wszystkim na podstawie materiałów zebranych na stanowiskach zachodniej i centralnej części Lubelszczyzny. Wystąpiła również w północnej Lubelszczyźnie (Osowa, Czemierniki, Rozłucie – Grabów, Hanna, Kępa, Kownatki, Chroszczyńska) oraz na Roztoczu (Jeziornia, Bondyrz, Blinów). Kultura chojnicko – pieńkowska (VI – IV tysiąclecie p. Chr.) reprezentowana jest na Lubelszczyźnie sporadycznie, m.in. na stanowisku w Łęcznej.

Na początku VI tysiąclecia p. Chr. przybyłe z Półwyspu Bałkańskiego grupy ludności przyniosły ze sobą umiejętność hodowli zwierząt, uprawę roli, produkcji udoskonalonych narzędzi kamiennych oraz lepienia i wypalania naczyń z gliny. Tak ważne dla całej ludzkości wydarzenia (dokonane najpierw w X – IX tysiącleciu p. Chr. na Bliskim Wschodzie) noszą nazwę rewolucji neolitycznej. Już ok. poł. VI tysiąclecia p. Chr. osiągnięcia te dotarły na ziemię Polski za sprawą ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej. Na Lubelszczyźnie kultura ceramiki wstęgowej rytej najliczniej reprezentowana jest w Kotlinie Hrubieszowskiej (Werbkowice – Kotorów, Podhorce, Hrubieszów – Podgórze, Gródek oraz Kol. Świerszczów), gdzie tworzą jedno z większych skupisk na terenie Polski. Mniej liczne są na Płaskowyżu Nałęczowskim (Puławy – Włostowice), brak jest natomiast osad tej kultury

na Roztoczu (jedynie występują tu pojedyncze znaleziska: Bliżów, Lipsko, Gródki) i w północnej Lubelszczyźnie.

W drugiej połowie VI tysiąclecia p. Chr. na lessach podsandomierskich wykształciła się kultura malicka, jako wynik nałożenia się elementów kultury lendzielskiej, wstęgowej klutej i nadcisańskiej. Wyżyna Lubelsko – Wołyńska jest obszarem peryferycznym kultury w całej perspektywie jej rozwoju, a stanowiska występujące na Lubelszczyźnie tworzą wschodnią granicę jej zasięgu. Działalność kultury malickiej widoczna jest w dwu skupiskach: jedno w Kotlinie Hrubieszowskiej i na Grzędzie Horodelskiej (Werbkowice, Kol. Świerszczów, Hrubieszów – Podgórze, Strzyżów, Majdan Nowy) i drugie skupisko na Płaskowyżu Nałęczowskim (Las Stocki, Klementowice Kolonia, Wąwolnica). Brak jest natomiast osad tej kultury w innych częściach Lubelszczyzny.

Około połowy IV tysiąclecia p. Chr. na lessach sandomierskich, Wyżynie Lubelskiej i Zachodniowołyńskiej powstała kultura wołyńsko – lubelskiej ceramiki malowanej. Związana jest ona, podobnie jak poprzednie, z kręgiem naddunajskim. Na omawianych terenach stanowiska kultury wołyńsko – lubelskiej ceramiki malowanej występują dość gęsto, najliczniej w Kotlinie Hrubieszowskiej i na Płaskowyżu Nałęczowskim. Prace wykopaliskowe na stanowiskach tej kultury prowadzono w Kotlinie Hrubieszowskiej (Gródek nad Bugiem, Strzyżów, Husynne, Hrubieszów – Podgórze, Niele dew, Stefankowice Kolonia, Łuszków, Rogalin, Świerszczów oraz Werbkowice – Kotorów) i na Płaskowyżu Nałęczowskim (Las Stocki). Z pozostałych terenów znane są mniej liczne stanowiska, przeważnie znaleziska pojedyncze.

W II połowie V tysiąclecia p. Chr. na pograniczu pasa Nizin i Wyżyn Polskich, wykształciła się na podłożu kultur mezolitycznych i neolitycznych kultura pucharów lejkowatych. Nieco później przywędrowała ona na nasze tereny. Cały teren Lubelszczyzny został zajęty przez małopolską grupę tej kultury. Z kulturą tą należy łączyć kilkaset stanowisk archeologicznych, odkrytych na omawianym terenie. Najliczniej występują one w Kotlinie Hrubieszowskiej (m.in. Gródek nad Bugiem, Trzeszczany, Turkowice, Werbkowice, Kolonia Husynne, Szychowice), na Grzędzie Sokalskiej (m.in. Łubcze, Podlodów, Dutrów, Hopkie, Kmiczyn), Płaskowyżu Nałęczowskim (Karmanowice, Chruszczów Kolonia, Las Stocki) i Równinie Bełżyckiej (m.in. Krężnica Jara). Mniej jest ich na słabo urodzajnych glebach Roztocza (skupisko nad górnym dorzeczem Wieprza: Bliżów, Hutki, Namule, Bondyrz), a szczególnie północnej Lubelszczyzny, gdzie dopiero z napływem ludności kultury pucharów lejkowatych można mówić o właściwej neolityzacji tych terenów. Wiele stanowisk kultury pucharów lejkowatych było badanych wykopaliskowo, a niektóre doczekały się badań wielosezonowych, m.in. Gródek nad Bugiem i Karmanowice.

Około połowy IV tysiąclecia p. Chr. na terenie Nizy Środkowopolskiego powstała kultura amfor kulistych, a więc na Lubelszczyźnie miała ona charakter napływowy. Dużą rolę w genezie tej kultury odegrały społeczeństwa późnomezolityczne oraz schyłkowa faza osadnictwa „pucharowego”. Na terenach Lubelszczyzny powstały dwa większe skupiska osadnicze tej kultury: w jej części pn.–zach. (Płaskowyż Nałęczowski) i na terenach nadbużańskich (Kotlina Hrubieszowska i Grzęda Horodelska). Łącznie z obszaru Lubelszczyzny znanych jest kilkaset stanowisk tej kultury. Osady, cmentarzyska i pojedyncze znaleziska wystąpiły: w Kotlinie Hrubieszowskiej (m.in. Świerszczów, Strzyżów, Kryłów, Obrowiec, Sahryń, Ślipcze), na Grzędzie Horodelskiej (Kol. Husynne, Miedniki, Kol. Stefankowice, Kułakowice), na Płaskowyżu Nałęczowskim (Las Stocki, Stok, Klementowice). Z innych terenów znane są przeważnie pojedyncze znaleziska siekier i dłut, m.in. z Roztocza (Majdanek, Bełzec, Jeziernia, Majdan Górny, Bliżów, Bondyrz, Trzepieciny, Gródki, Krzemień), północnej Lubelszczyzny (Rudno, Korczów, Wrzosów, Buczyce Stare).

W końcowym etapie swego istnienia kultura amfor kulistych współwystępuje z następną neolityczną kulturą ceramiki sznurowej (3500 – 2700 r. p. Chr.). Kultura ta

powstała prawdopodobnie na stepach nadczarnomorskich i w krótkim czasie rozprzestrzeniła się na znaczne obszary Europy. Na Lubelszczyźnie zarejestrowano kilkaset stanowisk, w tym kilkadziesiąt przebadano wykopaliskowo: w Kotlinie Hrubieszowskiej (Werbkowie – Kotorów, Szychowice, Wronowice – Paprzyca), na Grzędzie Horodelskiej (Stefankowice), na Roztoczu (Guciów), na Grzędzie Sokalskiej (Łubcze, Wereszczyca, Hubinek). Najliczniej stanowiska kultury ceramiki sznurowej występują w południowej Lubelszczyźnie: na Grzędzie Sokalskiej i na Roztoczu (Ulów, skupisko w okolicach Guciowa i Bondyrza; skupisko w okolicach Gródek, Żurawia, Wólki Czernięcińskiej, Gorajca). Im dalej na północ Lubelszczyzny – stanowisk tej kultury ubywa. Nieliczne zarejestrowano w Kotlinie Hrubieszowskiej, 3 stanowiska na Płaskowyżu Nałęczowskim (Zbędowice, Lublin – Sławinek, Lublin – ul. Gliniana), śladowe znaleziska w północnej Lubelszczyźnie i zupełny ich brak na Pagórach Chełmskich.

Obok neolitycznych społeczeństw związanych z wymienionymi wcześniej kulturami archeologicznymi, istniały na terenach dzisiejszej Lubelszczyzny (w jej pn. – wsch. części) ugrupowania ludzkie kontynuujące tradycje mezolityczne. Kultura janisławicka przeżywała się tutaj do IV – III tys. p.Ch. Z tzw. mezolitem ceramicznym, nazywanym też neolitem leśnym związana jest kultura niemeńska. Znana jest ona na podstawie kilkunastu stanowisk (m.in. Hanna, Kochany).

Okolo 2200 roku p. Chr. na tereny Lubelszczyzny, za sprawą Kaukaskich i Bliskowschodnich ośrodków metalurgicznych, zaczęły stopniowo napływać nowe idee kulturowe, których nośnikiem był nowy metal – brąz. Pierwszą kulturą, która przejęła te idee była kultura mierzanowicka. Na terenie Lubelszczyzny odkryto kilkaset stanowisk tej kultury, a wyraźna ich koncentracja występuje w okolicach Lublina, Hrubieszowa i na Grzędzie Sokalskiej. Ważniejsze stanowiska odkryto w Lublinie, Hrubieszowie, Teptiukowie, Kol. Świerszczowie, Turkowicach, Czerniczynie, Łubczu i Stefankowicach.

Na obszarze pd. – wsch. Lubelszczyzny okolo 1750 r. p. Chr. powstała, nad górnym Bugiem, kultura strzyżowska. Stanowiska tej kultury najgęściej występują na Grzędzie Horodelskiej, rzadziej w Kotlinie Hrubieszowskiej i Zamojskiej oraz na Działach Grabowieckich. Największe cmentarzysko liczące przeszło czterdzieści grobów odkryto w Kol. Raciborowice, a nieco mniejsze w Hrubieszowie – Podgórzu. Badania wykopaliskowe związane z tą kulturą prowadzono w Gródku nad Bugiem, Hyżej, Hrebennem /gm. Lubycza Królewska/, Wieniawce, Jankach i Strzyżowie. Łącznie znanych jest ponad 200 stanowisk związanych z kulturą strzyżowską.

W XVII w. p. Chr. w dorzeczu górnej i środkowej Wisły oraz środkowej Warty wykształciła się kultura trzciniecka. Tereny Lubelszczyzny bogate są w stanowiska tej kultury a ich liczba sięga okolo pół tysiąca. W kilkunastu miejscowościach przeprowadzono badania wykopaliskowe (m.in. Trzciniec, Hrubieszów – Podgórze, Kosin, Tyszowce, Dominikanówka, Guciów, Lublin – Zemborzyce, Żurawce, Strzyżów).

Pod koniec XII w. p. Chr. omawiane tereny zasiedliła ludność kultury łużyckiej. Stanowiska tej kultury na terenie Lubelszczyzny występują licznie (ok. 1 tysiąca), a z badań wykopaliskowych znanych jest kilkanaście cmentarzysk (Gródek nad Bugiem, Wronowice – Paprzyca, Malice, Komarów, Pobołowice, Wołkowiany, Bielsko, Kosin, Łuszczów, Jakubowice, Krupe i Wojciechów) oraz kilka stanowisk osadowych (Werbkowie – Kotorów, Hrubieszów – Podgórze, Gródek nad Bugiem, Wronowice – Paprzyca, Teptiuków, Podlodów i Kosin).

Okolo poł. VII w. p. Chr. tereny naddunajskie wkroczyły w okres intensywnego rozwoju gospodarczego i kulturalnego. W tym też czasie dociera tam znajomość żelaza, szybko upowszechnionego przez kulturę halsztacką. Wpływy tych tradycji kulturowych sięgają na znaczne obszary Europy Środkowej, choć tylko w niewielkim stopniu dotyczy to kultury łużyckiej istniejącej jeszcze w początkach epoki żelaza. Od VI wieku p. Chr. tereny międzyrzecza Wisły i Bugu wchodzą w orbitę wpływów scytyjskich. Dowodem na to mogą

być pojedyncze znaleziska zabytków scytyjskich: zausznice gwoździowate i grociki trójgraniaste z Gródka nad Bugiem, zawieszka w kształcie głowy ptaka z Przewodowa czy grociki z Hrebenego.

Około poł. VI wieku p. Chr. kultura łużycka została stopniowo wyparta przez kulturę pomorską (550 – 200 r. p. Chr.), powstała na terenie Pomorza Gdańskiego. Z terenów Lubelszczyzny znanych jest ok. 70. stanowisk kultury pomorskiej, a kilkanaście z nich było badanych wykopaliskowo (Pawłowice, Gródek nad Bugiem, Dobre, Żuków, Borowa, Chełm – Czuczycze, Chomęciska Duże, Czerniejów – Natalin, Malinówka, Dobre, Opole Lubelskie, Kosiorów, Kosin, Gołąb, Ochoża Kolonia, Świeciechów Duży, Wólka Złojcka, Kopyłów, Świdniki, Łabuńki i Żuków).

W ostatnich dwu wiekach przed Chrystusem tereny Polski wchodzą w strefę wpływów celtyckich, a archeolodzy zwać go młodszym okresem przedrzymskim (200 r. p. Chr. – pocz. n.e.). Na omawianych terenach rozwinęły się wówczas trzy ugrupowania kulturowe: grupa czerniczyńska, kultura zarubiniecka i kultura przeworska. Materiały grupy czerniczyńskiej znane z kilkudziesięciu stanowisk w przeważającej mierze pochodzą z okolic Hrubieszowa. Badania wykopaliskowe przeprowadzono w Czerniczynie, Masłomęczu, Werbkowicach – Kotorowie i Kol. Łaszczowie.

Pod koniec II wieku p. Chr. na lesistych terenach zach. Ukrainy i Białorusi na podłożu miejscowych kultur, przy pewnych wpływach celtyckich, powstała kultura zarubiniecka. Z Lubelszczyzny znanych jest około 30. stanowisk tej kultury, a ważniejsze z nich to cmentarzysko ciałopalne z Kol. Husynne, gdzie odkryto dwa zniszczone groby z końca I w. p. Chr. i pocz. n.e. oraz obiekty osadowe odkryte na Podlasiu (Turów, Biała Podlaska i Zampki).

Gdzieś na początku II w. p. Chr. na bazie kultury pomorskiej, w wyniku „latenizacji”, powstała kultura przeworska. Za jej kolebkę uważa się Śląsk, Wschodnią Wielkopolskę i Kujawy, skąd ekspandowała na niemal cały obszar Polski. Z Lubelszczyzny znamy kilkaset stanowisk tej kultury, w tej liczbie badane wykopalisko: w Masowie, Opoce, Drażgowie, Przewodowie, Zubowicach, Swaryczowie, Jaszczowie, Kraśniku, Nieszawie, Pikulach, Obrowcu, Podlodowie, Krynicach, Wronowicach, Dobrem, Szczekarkowie, Sobieszynie, Ciechankach Łańcuchowskich i Macoszynie Dużym. Z kulturą przeworską należy łączyć skarby srebrnych denarów rzymskich, m.in. z Ruszczyzny, Przewodowa, Hrubieszowa, Modryńca, Oleśnicy, Krzewicy, Goraja, Swaryczowa, Romanowa, Żulic, Kosynia, Krasnegostawu, Mienian, Ochoży i Walinny.

Pod koniec II lub na początku III w. na Lubelszczyźnie pojawiła się kultura wielbarska, powstała w 2 poł. I w. na Pomorzu wschodnim. Jej faza młodsza zwana cecelską obecna jest także w formie kilkudziesięciu stanowisk na Lubelszczyźnie. Prace wykopaliskowe przeprowadzono m.in. w Machnówku, Ulowie, Jaszczowie, Wieprzcu, Łęcznej, Kosinie, Husynnem, Basonii, Kopyłowie i Jarosławcu.

Na początku III wieku, w wyniku przemieszania się elementów kultury wielbarskiej i czerniachowskiej, w Kotlinie Hrubieszowskiej powstała grupa masłomęcka. Znanych jest blisko sto stanowisk tej kultury, a badaniami wykopaliskowymi objęto dotychczas kilka cmentarzysk: w Masłomęczu, Gródku, Hrubieszowie – Antonówce, Moroczynie i Werbkowicach – Kotorowie oraz osady w Gródku, Hrubieszowie – Podgórzu, Masłomęczu i Strzyżowie.

Z grupą masłomęcką należy zapewne łączyć także część znalezisk monet czy nawet skarbów, jak skarb złotych monet z Metelina oraz pojedynczy aureus Postumusa z Kosmowa.

W drugiej połowie IV wieku osadnictwo grupy masłomęckiej staje się znacznie rzadsze i zanika zupełnie w I poł. V wieku. Niewątpliwie ma to ścisły związek z wędrówkami ludów, w szczególności wędrówką Gotów nad Morze Czarne. W przeciwnym kierunku podążali natomiast Herulowie. Ten tajemniczy lud, który w III wieku wywędrował ze Skandynawii po ponad dwu wiekach trwającym pochodzie przez Europę Wschodnią na pocz. VI wieku wracał z powrotem. Trasa tego powrotu biegła przez Rostocze, czego dowodem jest

cmentarzysko herulskie odkryte niedawno w Ulowie i drugie (już poza Lubelszczyzną) w Łukawicy.

Okres wędrówek ludów rozpoczęty w roku 375 przez najazd Hunów, spowodował kryzys osadniczy na dużych obszarach Europy. Kryzys ten nie ominął i omawianych przez nas terenów, co potwierdza niemal całkowity brak śladów osadnictwa datowanych na następny wiek.

Pod koniec V wieku na terenach Lubelszczyzny pojawiło się osadnictwo słowiańskie. Najstarsze osady słowiańskie z przełomu V i VI w. odkryto w Świerszczowie, Zubowicach i Husynnem.

Początkowo rzadkie osadnictwo od wieku VII zaczęło się intensywnie rozwijać, co zaowocowało przyrostem osad otwartych, przy których często powstały cmentarzyska kurhanowe, niekiedy znacznych rozmiarów. Wśród zabytków z tego okresu spotyka się ręcznie lepiące gliniane garnki esowate typu praskiego, przęśliki gliniane, ostrogi żelazne oraz narzędzia kamienne.

W VIII – IX wieku związki rodowe zostają zastąpione przez wyższego rzędu organizację zwaną plemieniem. Na omawianym terenie osiadły plemiona: Dulebów, przez większość badaczy lokalizowanych w dorzeczu Huczwy, Lędzian – w widłach Wisły i Wieprza oraz Bużan – Wołynian – nad górnym Bugiem. Mniej więcej z tym okresem należy łączyć liczne cmentarzyska kurhanowe ze śladami ciałopalenia. Do tej kategorii należy także badany wykopaliskowo dużych rozmiarów kurhan zwany „Księżycową Mogiłą” z Husynnego [Teptiukowa].

W VIII – IX wieku zaczęły powstawać na tych terenach pierwsze grody (Chodlik, Podgórz, Lublin, Śniatycze ?), kolejno uzupełniane przez następne (m.in. Leszczyna, Skibice, Majdan Górny, Kłodnica, Żmijowiska). W X wieku wybudowano potężne grody w Czerwieniu (Czermnie) oraz w Gródku nad Bugiem, z czasem otoczone podgrodziami i licznymi osadami przygodowymi. Tereny międzyrzecza Wieprza i Bugu stały się areną walk polsko – ruskich i ostatecznie w 1031 roku weszły one na kilka wieków we władanie książąt ruskich.

Kolejny, znaczny rozwój osadnictwa zanotowano w XII – XIII wieku, co prawdopodobnie związane jest z rewolucją agrarną (wprowadzono dwupolówkę). Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa zmienił się obrządek pogrzebowy z ciałopalnego na szkieletowy. Cmentarze sytuowano przy kościołach i kaplicach.

Dobrze rozwijające się w XII i na początku XIII w. osadnictwo, zostało gwałtownie przerwane wskutek najazdów tatarskich w poł. XIII wieku. Najbardziej tragicznym okazał się najazd w roku 1241, kiedy prawdopodobnie zniszczono gród w Gródku oraz pobliskie osady. Załamało się również osadnictwo w rejonie Czerwienia, co ma zapewne związek ze zniszczeniem grodu. Podobnie niszczycielskie najazdy dotknęły ziemię lubelską ze strony Jaćwingów i Rusinów. Te tragiczne wydarzenia wyznaczają końcową granicę wczesnego średniowiecza.

Dla późnego średniowiecza i czasów nowożytnych archeologia zmienia swoje podstawy źródłowe, a także swą metodologię. Staje się ona bardziej nauką pomagającą innym dyscyplinom (historia, urbanistyka) niż samodzielnie charakteryzującą procesy osadnicze, kulturę materialną itd. Badania nad tym okresem koncentrują się wokół miast historycznych (Lublin, Wąwolnica, Chełm, Hrubieszów), zameczysk (Kazimierz Dolny, Wąwolnica, Chełm, Horodło, Grabowiec) i fortalicji. Stosunkowo późno stanowiska z okresu nowożytnego zaczęto rejestrować podczas badań AZP. Dlatego liczba znanych stanowisk z tego czasu jest znacznie zaniżona. Wszystkie miejscowości o historycznej przeszłości są bowiem potencjalnymi stanowiskami, które najczęściej nie są ujęte w ewidencji konserwatorskiej. Dotyczy to także stanowisk płaskich, z materiałami nowożytnymi, nie zawsze rejestrowanymi w trakcie badań. Należy oczekiwać szerszego wykorzystywania archeologii do poznania

historycznej przeszłości Lubelszczyzny (np. w zakresie różnych dziedzin wytwórczości i rzemiosł), a szczególnie do badań poszczególnych miejscowości.

– ***Analiza zagrożeń archeologicznego dziedzictwa kulturowego na obszarze województwa lubelskiego***

Zabytki archeologiczne na terenie województwa lubelskiego, podobnie jak w innych regionach, były i są ciągle narażone na uszkodzenie lub zniszczenie. Dzieje się tak przez działanie sił przyrody oraz wskutek przekształcania środowiska przez człowieka. Te pierwsze są od nas niezależne, ale też występują znacznie rzadziej. Czynniki zależne od człowieka występują zdecydowanie częściej i niosą ze sobą większe przekształcenia (zniszczenia). Często jest również i tak, że obydwa czynniki wzajemnie się uzupełniają i warunkują (np. sytuacja, gdy działalność człowieka uruchamia procesy naturalne). Obserwujemy także zmiany czynników ryzyka i ich nasilanie się, co powoduje, że tak ważne są systematyczne konserwatorskie inspekcje stanowisk.

Teren województwa lubelskiego nie wyróżnia się specyficznym rodzajem zagrożeń. Wielkie zmiany i przeobrażenia krajobrazu mogą mieć znaczenie jedynie na niewielkim obszarze okolic Bogdanki i związane są z kopalnią węgla kamiennego. Na pozostałym obszarze brak jest tego typu zagrożeń. Struktura własności rolnej ze zdecydowaną przewagą drobnych gospodarstw także jest czynnikiem sprzyjającym ochronie. Największym zagrożeniem są dzisiaj inwestycje gospodarcze, które często ingerują w substancję archeologiczną. Dotyczy to w równym stopniu wielkich inwestycji (np. program budowy autostrad z przebiegającą przez skrawek województwa (okolice Białej Podlaskiej) nitką autostrady A2, jak i mniejszych przedsięwzięć budowy dróg ekspresowych i obwodnic. Należy przy tym sądzić, że ten czynnik będzie odgrywał coraz większą rolę. Zdecydowanie wzrosło też znaczenie procesów erozyjnych gleby, którym sprzyja coraz głębsza orka i tzw. głęboszowanie. Erozja dotyka w tym przypadku całych stanowisk, które wymagają natychmiastowego działania konserwatorskiego. Podobnie można powiedzieć o stanowiskach zlokalizowanych na wydmach i piaszczystych wyniesieniach w północnej i pd. – zach. części województwa.

Najważniejsze obecnie potencjalne zagrożenia można sformułować następująco:

- działania inwestycyjne, związane z budową i rozbudową wszelkiej współczesnej infrastruktury (rozbudowa miast, budowa autostrad i dróg, inwestycje przemysłowe itd.);
- amatorskie poszukiwania zabytków archeologicznych (w tym przy pomocy wykrywaczy metali) i rozkopywanie stanowisk;
- erozja i niszczenie stanowisk przez głęboką orkę na terenach rolniczych;
- potencjalna eksploatacja surowców naturalnych (piasku, żwiru itp.).

– ***Ocena wartości archeologicznego dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny***

Tereny województwa lubelskiego należą do najbogatszych, pod względem zabytków archeologicznych, obszarów Polski. Szczególnie bogate w znaleziska pradziejowe są czarnoziemy Kotliny Hrubieszowskiej i lessy Płaskowyżu Nałęczowskiego. Na Lubelszczyźnie zinwentaryzowano dotychczas łącznie ok. 39 tys. stanowisk archeologicznych. Znaczna część (ok. 13 tys.) to nieokreślone, najczęściej także nieliczne ślady pobytu ludzi w różnych okresach pradziejów. Ich wartość poznawcza jest stosunkowo niewielka, a bliższych informacji na temat charakteru, chronologii i rzeczywistej wartości naukowej tych stanowisk mogą dostarczyć dopiero badania wykopaliskowe (na części z nich także ponowna weryfikacja w terenie). Pozostałe stanowiska to w zdecydowanej większości ślady osad otwartych i obozowisk zróżnicowanych chronologicznie: od paleolitu aż po czasy nowożytne XVI – XVIII w. (ok. 24,5 tys. stan.) i pozostałości po cmentarzyskach ciałopalnych i szkieletowych (ok. 1,2 tys. stan.).

Trzeba jednak wziąć pod uwagę fakt, że na niektórych rejonach (np. na obszarach pokrytych glebami lessowymi) cmentarzyska z naturalnych przyczyn ujawniają się trudniej i jest bardzo prawdopodobne, że wiele spośród odkrytych tam stanowisk, zinterpretowanych jako osady otwarte, to w rzeczywistości pozostałości po cmentarzyskach, zwłaszcza ciałopalnych.

Inną grupę tworzą stanowiska o własnej formie krajobrazowej: zaliczymy tu grodziska (108), pozostałości po fortyfikacjach ziemnych (42) oraz cmentarzyska kurhanowe, względnie pojedyncze kurhany (122). Do szczególnej grupy należą stanowiska będące śladami miast wczesnośredniowiecznych (5), wychodnie krzemienia (3).

Zabytki z terenów Lubelszczyzny, z wczesnej fazy neolitu, reprezentowane przez kulturę ceramiki wstęgowej rytej, znane z okolic Hrubieszowa (Gródek nad Bugiem, Hrubieszów – Podgórze, Werbkowice – Kotorów) i z Grzędy Sokalskiej (Tarnoszyn), stanowią niezwykle ważne źródło dla poznania tej kultury. Tutaj bowiem zanotowane zabytki z wczesnej fazy rozwojowej. Stosunkowo nieliczne ślady kultury malickiej reprezentują materiały z pd. – wsch. Lubelszczyzny oraz z terenu Płaskowyżu Nałęczowskiego. Centrum tej kultury znajduje się jednak poza omawianymi terenami. Południowa i środkowa Lubelszczyzna bogata jest także w zabytki kultury wołyńsko – lubelskiej ceramiki malowanej. Szczególnie liczne i cenne znaleziska znane są z okolic Hrubieszowa. Znaczna część terenów zamieszkałych przez ludność tej kultury znajduje się na wschód od Bugu, na Wołyniu. Licznie i na całym obszarze województwa występują natomiast stanowiska kultury pucharów lejkowatych. Dla badań nad tą kulturą kapitalne znaczenie ma stanowisko osadowe w Gródku nad Bugiem oraz szereg grobowców megalitycznych z Płaskowyżu Nałęczowskiego. Licznie reprezentowana na Lubelszczyźnie kultura amfor kulistych stanowi zespół przejściowy pomiędzy grupą północną i wschodnią. Najmłodsza kultura neolityczna – ceramiki sznurowej zajmowała cały obszar Lubelszczyzny. Szczególną wartość naukową posiada badane od końca lat 80 – tych XX wieku, liczące kilkadziesiąt kopców cmentarzysko kurhanowe na Grzędzie Sokalskiej. Wieloletnie badania doprowadziły do wydzielenie odrębnej grupy kulturowej zwanej sokalską.

Duże znaczenie dla pradziejów Polski posiadają materiały kultury strzyżowskiej, występujące jedynie w pd. – wsch. Lubelszczyźnie (i na Wołyniu). Spore znaczenie posiadają zabytki kultury trzcinieckiej, a ich specyfika pozwoliła wyodrębnić osobną grupę zwaną lubelską. Podobnie ma się rzecz z materiałami kultury łużyckiej i tutaj tworzą one odrębną grupę zwaną ulwówecką.

Sporo natomiast cennych, z punktu naukowego, zabytków z Lubelszczyzny związanych jest z młodszym okresem przedrzymskim i okresem rzymskim. Z tym pierwszym łączą się materiały grupy czerniczyńskiej, które wyróżniono w pd. – wsch. Lubelszczyźnie, a z okresem rzymskim materiały grupy masłomeckiej zajmujące Kotlinę Hrubieszowską. Ludność grupy masłomeckiej osiągnęła wysoki poziom cywilizacyjny uwieńczony utworzeniem protopaństwa. Ten wysoki poziom widoczny jest zwłaszcza w pozostawionej kulturze materialnej.

Swego rodzaju rewelacją są odkryte w ostatnich latach ślady pobytu Herulów na Roztoczu w miejscowościach Ulów i Łukawicy.

Dużą wartość naukową mają materiały z VI w. odkryte na Lubelszczyźnie, a dotyczące początków Słowian (Zubowice, Świerszczów, Husynne). Nie do przecenienia dla nauki są zabytki z okresu plemiennego i wczesnopaństwowego i są to kompleksy grodowe w Chodliku (gród, osada), Chełmie (gród, podgórze, osada przygrodowa, cmentarz grzebalny), Lublinie (trzy grody, zamek, osada miejska, cmentarz, osada), Sasiadce (gród), Czermnie (gród, podgórze, trzy cmentarzyska, osada produkcyjna, osady otwarte) i Gródku nad Bugiem (gród, podgórze, osady przygrodowe, kurhan). Tereny Lubelszczyzny stanowiły obszar pogranicza Słowian Wschodnich i Zachodnich, a po powstaniu państw obszar rywalizacji Polski, Rusi, Litwy i Węgier. W międzyrzeczu Bugu i Wisły zanotowano

także sporo śladów kontaktów z innymi ludami: Jaćwingami, Awarami, Madziarmi, Scytami czy Longobardami, a później z Arabami i Tatarami. Nie wszystkie te kontakty miały oczywiście pokojowy charakter, szczególnie łupieskie najazdy dotknęły te tereny od strony Tatarów i Jaćwingów.

Odrębna kategoria stanowisk dotyczy archeologii średniowiecznej, a w większości miast. Lista stanowisk byłaby tutaj nie na miejscu, bowiem należałoby wymienić wszystkie większe i mniejsze ośrodki miejskie. Wypada jedynie zwrócić uwagę na spore wartości poznawcze śladów dawnych układów urbanistycznych najstarszych miast: Lublina, Chełma, Wąwolnicy, Szczebrzeszyna, a także obiekty rezydencjonalne, obronne, sakralne i użyteczności publicznych ze środowiska wiejskiego.

Oceniając zasób archeologicznego dziedzictwa kulturowego na terenie województwa lubelskiego należy zwrócić uwagę na szczególne położenie tego regionu, które przekłada się także na specyfikę źródeł archeologicznych. Dotyczy to strefy kontaktowej z Południem i szczególnie ze Wschodem. Znajdujemy wiele śladów świadczących o intensywności tych kontaktów zarówno w pradziejach jak i we wczesnym średniowieczu. Niektóre ze stanowisk, jak choćby Gródek nad Bugiem, są pod tym względem unikatowe w skali ogólnopolskiej.

– Zasoby chronionych zabytków archeologicznych

Na terenie województwa lubelskiego wpisano do rejestru 155 stanowisk, tj. zaledwie ok. 0,5% wszystkich znanych stanowisk. Najwięcej stanowisk wpisanych do rejestru znajduje się na terenie gmin dawnego województwa zamojskiego: Tomaszów Lubelski (16), Jarczów (11), Ułhówek (6) – wszystkie trzy w pow. Tomaszów Lub., Hrubieszów (5) oraz dawnego województwa chełmskiego: Chełm (8) i Rejowiec Fabryczny w powiecie Chełm (4). Istnieją wyraźne różnice w traktowaniu wpisów do rejestru na terenie działania poszczególnych delegatur Urzędu Ochrony Zabytków. Istnieją wyraźne dysproporcje między coraz większą liczbą znanych (odkrywanych w trakcie AZP) stanowisk a decyzjami o wpisie do rejestru. Spośród poszczególnych stanowisk jedynie stanowiska o własnej formie krajobrazowej (tabela II) można uznać za dobrze chronione wpisem do rejestru (aż 143 stanowiska na 155 wpisów), czego nie można powiedzieć o wielu stanowiskach płaskich z materiałami o najwyższych walorach poznawczych (m.in. osada rzymska w Ułowie w pow. Tomaszów Lub. stan. 9). Mimo dużej ochrony obiektów kurhanowych, wiele stanowisk nadal oczekuje na wpis do rejestru. Są to obiekty dość dobrze zachowane i niewątpliwie o dużych walorach poznawczych. Dramatycznie przedstawia się sytuacja wielu pojedynczych kurhanów i cmentarzysk kurhanowych wpisanych już do rejestru zabytków, sukcesywnie niszczone przez orkę. Wymagają one natychmiastowych badań ratowniczych.

5. Krajobraz kulturowy i wartości niematerialne – zróżnicowanie regionalne, kultura ludowa

Regulację prawną w tym zakresie, obok dotychczasowych uregulowań wprowadza Konwencja UNESCO o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przyjęta przez jej Konferencję Generalną w Paryżu w dniu 17 października 2003 r. oraz ratyfikowana przez Polskę 22 października 2010 r. (Dz. U. Nr 225, poz. 1462). Stanowi ona przyjęcie uregulowań prawa międzynarodowego.

Celem jest ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego, zapewnienie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek, wzrost, na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane oraz zapewnienie międzynarodowej współpracy i pomocy.

Zgodnie z zapisami konwencji „niematerialne dziedzictwo kulturowe” oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi

instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Przejawia się w dziedzinach:

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- sztuki widowiskowe,
- zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne,
- wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata,
- rzemiosło tradycyjne.

„Ochrona” oznacza środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności poprzez formalne i nieformalne nauczanie, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa.

Lubelszczyzna to obszar Polski zróżnicowany pod względem fizjograficznym i kulturowym. Większość granic regionu stanowią rzeki: Wisła Wieprz i Bug, wyodrębniające go w naturalny sposób od reszty kraju. Na omawianym terytorium istnieje kilka jednostek fizjograficznych: Wyżyna Lubelska, południowo – zachodnia część Roztocza, przedbużańska część Polesia oraz południowo – wschodni kraniec Mazowsza.

Tereny te zamieszkiwane były przez różne grupy etniczne, które na przestrzeni wieków wędrowały i przemieszczały się tworząc często odrębną kulturę materialną, duchową i społeczną. O ziemie te już w okresie wczesnego średniowiecza toczyły spory wschodniosłowiańskie plemiona Dregowiczów, Dulebów, Bużan i Wołynian oraz zachodniosłowiańskich Łędzian, będących odłamem plemion małopolskich. Były one przedmiotem wpływów i konfliktów między władcami polskimi i ruskimi. Ale także z Jadzwingami (plemię litewskie) – np. Kock był do XIII w. ich grodem.

Struktura językowa i wyznaniowa nie była tu jednolita. Na wschodnich rubieżach przeważała ludność ruska, która już od XV w. stanowiła zmniejszający się odsetek w stosunku do ludności polskiej wyznania rzymskokatolickiego, zaś od wieku XVI zauważalny był napływ ludności tatarskiej, ormiańskiej i żydowskiej. Wytworzyła się na tych terenach swoista mozaika kulturowo – etniczna, językowa i wyznaniowa, wzbogacona w późniejszych wiekach ponownie o element ruski (zwany w XIX wieku ukraińskim) i sprowadzanych kolonistów niemieckich. W wyniku ścierania się tych dużych fal migracyjnych, ludność zamieszkująca tereny Lubelszczyzny podzieliła się na dwie główne grupy: polską i ruską. Kolonizacja niemiecka i holenderska oraz liczny element osadnictwa żydowskiego miały mniejszy wpływ na ukształtowanie się kultury tej części Polski. To położenie Lubelszczyzny pomiędzy Wisłą a Bugiem, na styku Wschodu i Zachodu, sprzyjało wytworzeniu specyficznej kultury „pogranicza” inspirowanej różnorodnymi wpływami i wpływami te syntetyzującej.

W krajobrazie kulturowym Lubelszczyzny można wyróżnić szereg różnorodnych elementów dziedzictwa materialnego i niematerialnego, stanowiących o tożsamości omawianego terenu.

Działalności osadniczej i budowlanej człowieka od początku towarzyszą cechy obronności, które nadawano pojedynczym obiektom i szerszym założeniom. Liczna reprezentacja dzieł obronnych i założeń przestrzennych z okresu średniowiecza i nowożytności współstanowi o tożsamości Lubelszczyzny – regionu pogranicza wschodniego, stale narażonego na konflikty zewnętrzne. W tej grupie mamy stosunkowo

liczne pozostałości obwarowań miejskich, z Lublinem na czele oraz monumentalne założenia zamków – z reprezentatywnymi: lubelskim, wąwolnickim i kazimierskim. Na czele tej kategorii stoi założenie idealnego miasta – twierdzy Zamość, szesnastowiecznego dzieła Bernarda Morando, umieszczonego na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. Wśród licznych założeń szlacheckich i możnowładczych zawierających elementy obronności, wyróżnia się ufortyfikowana siedziba Henryka Firleja w Czemiernikach, reprezentująca typ umocnień tzw. starowłoskich – dzieło o randze ponadregionalnej. Cechy obronności posiadają również obiekty sakralne, np. XVII – wieczny zespół kościelny w Gołębiu. Istotnym elementem krajobrazu kulturowego i naturalnego woj. lubelskiego są fortyfikacje nowoczesne, w tym wielkoprzestrzenne założenia XIX – wiecznych twierdz rosyjskich; obok twierdz pruskich i austriackich stanowią one cenny element historycznej fortyfikacji europejskiej. Wzniesienie nadbużańskiej Twierdzy Brzeskiej (ob. w Polsce znajduje się tylko część lewobrzeżna w gminie Terespol) oraz nadwiślańskiej Twierdzy Dęblin w sposób istotny wpłynęło na przekształcenie wcześniejszego zainwestowania terenów i ze względu na obowiązujące ściśle rygory wojskowe, przesądziło o dalszym ich funkcjonowaniu, co czytelne jest do chwili obecnej. Nadal tereny poforteczne cechuje m.in. mniejsza intensywność zabudowy, zdecydowane ograniczenia gabarytów d. budowli, pokrycie siecią d. dróg wojskowych o charakterystycznych cechach i przebiegach. XIX w. jest również epoką decydujących przemian w Twierdzy Zamość, która silnie zmodernizowana w 1 poł. XIX w. już w pocz. l. 60. XIX w. została uznana za przestarzałą i w rezultacie zdemilitaryzowana.

Najważniejszym znakiem działalności kulturowej społeczności na danym terenie jest osadnictwo, którego dwiema podstawowymi formami są wieś i miasto. Szczytowy okres ruchu osadniczego na ziemiach obecnej Lubelszczyzny, zapoczątkowanego w 1 poł. XIV w., przypadł na wiek XVI – apogeum rozwoju terytorialnego, politycznego i gospodarczego Rzeczypospolitej. W pierwszym okresie średniowiecznego osadnictwa (XIII–XIV w.) na ziemiach tych powstały niemal wszystkie istniejące później wsie, gdy tymczasem liczba założonych wówczas miast – głównie królewskich nie przekroczyła 10. Proces ten przybrał znacznie na sile w wieku następnym dzięki działalności prywatnych właścicieli, osiągając swój szczyt w XVI w. Wiek XVII przyniósł zaledwie kilkanaście (nie zawsze udanych) prób lokowania miast. Podobna ilość ośrodków miejskich powstała w ciągu całego XVIII w. – u jego schyłku całkowita ich liczba dochodziła do 120. Uzmysławia to skalę zurbanizowania obszaru między Wisłą a Bugiem, zajmującego całe dorzecze Wieprza. Znaczny stopień zachowania układów przestrzennych wraz z głównymi składnikami ich pierwotnej struktury, historycznych sylwet i krajobrazowego otoczenia sprawia, iż ciągle stanowią one podstawowy składnik krajobrazu kulturowego Lubelszczyzny. Wynika to m.in. z przyjętych zasad i zgodnej z nimi praktyki lokowania ośrodków osadniczych w szczególnych miejscach: przy rzekach i traktach handlowych oraz w miejscach sprzyjających obronności. To sprawia, że nawet dziś dawne ośrodki miejskie niejako z zasady tworzą rodzaj geograficznych węzłów, nierzadko nawet krajobrazowych zworników (Chodel, Czemierniki, Jeziorzany, Modliborzyce).

Niezwykle istotnymi elementami krajobrazu kulturowego Lubelszczyzny są wsie, osadzone w krajobrazie rolniczym i naturalnym pejzażu przyrodniczym, posiadające własne specyficzne elementy składowe krajobrazu kulturowego, do których należą:

- zabudowa wsi, która w zależności od ilości i stanu zachowania substancji budowlanej oraz formy układu ruralistycznego tworzy indywidualną sylwetę.
- architektura rezydencjonalna (zespoły dworsko– i pałacowo – parkowe) stanowiąca charakterystyczny element struktury tradycyjnej wsi polskiej. Rozmieszczenie jej jest znacznie zróżnicowane i wiąże się z historyczną strukturą własności ziemskiej. Duże rozdrobienie tej własności w środkowej części województwa (dolina górnego i środkowego Wieprza i Bystrzycy, dolina Giełczwi) oraz części pn.–zach. (ziemia łukowska), spowodowało, iż ośrodki dworskie znajdują się we wsiach

oddalonych od siebie zaledwie o kilka kilometrów. Zespoły te cenne są zarówno jako pojedyncze obiekty architektury, jak i założenia przestrzenne, składające się z rezydencji, folwarku i parku, powiązane systemem dróg i alei z pobliskimi wsiami i miasteczkami. W miejscowym krajobrazie zespoły te są wyraźnie czytelne, zwykle jako wyodrębnione skupiska zieleni komponowanej.

- architektura sakralna – jako z reguły dominująca w krajobrazie wsi i małych miasteczek, jest elementem reprezentacyjnym, istotnym społecznie oraz wpływającym w zasadniczy sposób na sylwetę architektoniczną określonej jednostki przestrzennej. Ze względu na zróżnicowanie etniczne regionu występują tu, różniące się pod względem architektonicznym, świątynie rzymskokatolickie, greckokatolickie i prawosławne (w miasteczkach także bóżnice żydowskie);
- budownictwo przemysłowe – jego rola w krajobrazie kulturowym Lubelszczyzny jest zróżnicowana, co niewątpliwie wynika ze stopnia jego zachowania, jak też z miejsca występowania. Najliczniejsze w tej grupie młyny i wiatraki bardzo często korzystnie współkształtują krajobraz kulturowy, m.in. z racji malowniczego położenia (nad rzekami, w otoczeniu drzew) i charakterystycznych form architektonicznych. Obiekty te wpisują się w tożsamość rolniczego regionu.
- mała architektura – kapliczki i figury przydrożne stanowią cenny akcent krajobrazu miejskiego i wiejskiego, zarówno ze względu na wartości artystyczne, jak też kultowe i kulturowe (kapliczki wyznaczały granice przestrzeni „do zamieszkania”, wyznaczały granice administracyjne dawnych wsi i miast);
- cmentarze – pierwotnie ściśle związane z zabudową kościoła (zakładane przy świątyniach), z czasem oddzielone, były zwykle wyraźnie czytelne w panoramie wsi jako skupiska zieleni wysokiej. Niestety należy zwrócić uwagę na postępujący proces likwidacji starodrzewu na cmentarzach, poza cmentarzami wpisanymi do rejestru.

Ważnym czynnikiem tożsamości krajobrazu kulturowego województwa lubelskiego jest sfera kultury ludowej.

Wśród większych grup etnograficznych zamieszkujących Lubelskie wymienić należy Małopolan, Podlasiaków, Lasowiaków, Bojarów Międzyrzeckich i Borowiaków. Poszczególne grupy etniczne posiadają odrębne tradycje, co przyczyniło się znacznie do zróżnicowania kultury ludowej na interesującym nas terenie. Różnorodność ta widoczna jest zarówno w kulturze materialnej (np. w zróżnicowaniu stylu budownictwa, tkactwa czy innych rzemiosł), jak i w kulturze duchowej (np. w zwyczajach dorocznych, rodzinnych czy obrzędowości). Lubelszczyzna przez wieki swoich dziejów była ojczyzną wielu nacji, żyjących obok siebie Polaków, Żydów, Ukraińców, Litwinów, Białorusinów, Tatarów, Ormian współistniejących, ubogających się wzajemnie różnorodnością kulturową i obyczajową. W przekazie pokoleniowym wyrażana była jedność norm estetycznych, moralnych, tożsamość ideałów i wzorów życia, hierarchię wartości danej wspólnoty, oraz zbliżone przeżywanie i interpretowanie świata. Burzliwy wiek XX przyniósł znaczne zmiany, zniszczenia, przesiedlenia, migracje. To nie mogło nie mieć wpływu na oblicze kulturowe miejscowości i regionów. Tam, gdzie tych przemieszczeń ludnościowych było mniej, lub istniała konieczność zachowania własnej wyrazistej tożsamości, gdzie było świadome współdziałanie dworu i parafii w ochronie tradycji i tożsamości kulturowej, tam nie ma problemów z jej ciągłością. Tam następował przekaz naturalny, rodzice posługujący się w codziennej mowie gwarą naturalnie przekazywali ją dzieciom, podobnie jak z dumą noszony strój ludowy, taniec, pieśń, muzykę ojców. Niezależnie od zachodzących przemian kulturowych i trudności ekonomicznych obserwujemy znaczną aktywność kulturową środowisk wiejskich i małomiasteczkowych. Tendencje te widoczne są w budzeniu i ugruntowywaniu się świadomości odrębności regionalnej, budowania tożsamości lokalnej, poszukiwaniu korzeni kultury. Widoczne są również w ożywieniu działań stowarzyszeń regionalnych oraz prężności amatorskich zespołów artystycznych.

Ośrodki rzemiosła i sztuki ludowej. Rzemiosło ludowe towarzyszące ludności wsi przez wieki zaspokajało większość potrzeb tej społeczności. Jednakże w chwili wkroczenia wielkonakładowej produkcji fabrycznej ilość rzemieślników poszczególnych branż drastycznie zmalała. Obecnie ich działalność i produkcja jest marginalizowana, z uwagi na olbrzymią konkurencję przemysłu i właściwie tylko dzięki pomocy państwa mogą one przetrwać aby kontynuować wielowiekowe tradycje. Wskazane jest stwarzanie dogodnych warunków do rozwoju przemysłów kultury rozumianych jako drogi przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu i wzrostowi gospodarczemu. Celowi temu służyć miał opracowany ministerialny program „ginące zawody”, który zakładał wspieranie istniejących ośrodków rzemiosła ludowego poprzez pomoc w tworzeniu izb regionalnych, organizowaniu różnego typu warsztatów i pokazów, mogących stanowić atrakcję turystyczną. Ważnym jest także wspieranie zanikających zawodów, powszechnych przed laty na Lubelszczyźnie, takich jak: garncarstwo, kowalstwo, tkactwo, plecionkarstwo itp. Działające w tradycyjnej formie ośrodki przemysłów kultury stanowią nie tylko atrakcję turystyczną ale mogą być źródłem dochodu dla zaangażowanych w działania mieszkańców Lubelszczyzny. W działaniach tych właściwą drogą jest także wspieranie wytwarzania wartościowych pamiątek regionalnych oraz działań zmierzających do kreowania „produktu lokalnego”, związanego z kulturą i tradycją ludową. Stanowiąc mogą one źródło dochodu dla zainteresowanych mieszkańców regionu i województwa.

Przetrwały zasadniczo te dziedziny rzemiosła, których wyrobów nie daje się zastąpić produkcją masową, taśmową. Dotyczy to np. plecionkarstwa i wikliniarstwa do wyrobu których powszechnie używa się wikliny, słomy, korzeni, łyka traw oraz pędów młodych drzew dębu, jałowca, leszczyny, olszyny. Ośrodki skupiające większą ilość rzemieślników powstawały tam, gdzie dostępny był surowiec – przy szlakach wodnych (łatwość pozyskiwania wikliny i rogożyny), a przy dużych kompleksach leśnych zaopatrywano się w korzeń i łyko. W Lubelskiem nadal żywa jest ta tradycja w regionach nadwiślańskich (Gołęb, Barsonia, Puławy, Kazimierz Dolny, Annopol), w okolicach Rudnika nad Sanem, Harasiuk, w powiecie zamojskim, okolicach Biłgoraja (gdzie działał silny ośrodek sitarski, zaopatrujący w swe wyroby odległe tereny Rosji i Bałkanów).

Jeszcze po II wojnie światowej niemal w każdej lubelskiej wsi i majątkach ziemskich pracowali kowale. Pozostały po nich jedynie opuszczone kuźnie, zamieniane często na warsztaty ślusarskie lub naprawy samochodów. Rozwój kowalstwa artystycznego datuje się jednakże dopiero od drugiej połowy XIX wieku, ale miejscowi kowale zaopatrywali społeczność wiejską w szeroki asortyment wyrobów, począwszy od narzędzi rolniczych po drobne przedmioty używane w gospodarstwie. Wśród współcześnie działających kowali wymienić należy Romana Czernieca z Wojciechowa (organizatora miejscowej izby kowalstwa oraz warsztatów kowalstwa), Krzysztofa Cegieło z Góry Puławskiej czy Sylwestra Izdebskiego z Czerśli koło Łukowa. Kowalstwo artystyczne żywe jest również na Powiślu lubelskim (Kol. Borysów, Góra Puławska, Basonia, Kowala), Baranowie, Tarle koło Lubartowa, Lisznie, Moniakach, Chodlu i Bełżcach. Istotną rolę odegrały organizowane od lat warsztaty kowalstwa artystycznego w Wojciechowie, w których mistrzowie kowalscy przekazują tajniki swego zawodu uczniom. Tam też odbywają się Ogólnopolskie Spotkania Kowali, w efekcie których widoczne odrodzenie zainteresowania sztuką kowalstwa artystycznego oraz wyrobami kowali. Swoistej modzie na wyroby kowalskie sprzyja ekspozycja wyrobów mistrzów kowali prezentowana w utworzonym w Wojciechowie tematycznym muzeum.

Garncarstwo ludowe, należące do najstarszych rzemiosł na ziemiach polskich, obecnie znajduje się niestety w stanie nie rokującym nadziei na jego przetrwanie. Masowa produkcja naczyń wyparła całkowicie naczynia ceramiczne z użytku na wsi lubelskiej. Jeszcze do niedawna (po II wojnie światowej) czynne były ośrodki garncarskie w Białej Podlaskiej, Bidaczowie, Pawłowie, Putnowicach, Józefowie, Skryhiczynie, Jarosławiu, Łążku

Ordynackim, Urzędowie, Michowie, Łukowie, Glinnem, Baranowie, Krasnobrodzie i Kolonii Dąbrowa. Obecnie większość ośrodków jest nieczynna, a wyroby produkowane w Łążku Ordynackim, Urzędowie i Pawłowie nie mają już przeznaczenia użytkowego, lecz przeznaczone są jako naczynia dekoracyjne, pamiątkowe, podobnie jak plastyka figuralna oraz siwaki ze starego ośrodka w Urzędowie. Renesansowi garncarstwa ludowego sprzyjają Międzynarodowe Warsztaty i Spotkania Garncarzy organizowane w Urzędowie oraz Jarmarki o charakterze festynów ludowych odbywające się każdego roku w Łążku Ordynackim, Janowie Lubelskim, Pawłowie.

Tkactwo stanowi do dziś jedną z najbardziej żywotnych gałęzi przemysłu ludowego, choć wykonywany jest przez coraz mniejszą grupę starszych kobiet. Na jego rozwój rzutowała uprawa roślin włóknistych – w dawnym województwie białkopodlaskim, w północnych rejonach województw lubelskiego i chełmskiego przeważała uprawa lnu, natomiast w dawnym województwie zamojskim i południowej części lubelskiego przeważała uprawa konopi. Drugim elementem decydującym o rozwoju tkactwa była hodowla owiec – znana na północy omawianego terenu, w części południowej rozpowszechniła się dopiero po II wojnie światowej. Obecnie tkactwo prawie całkowicie zamarło w południowej części Lubelszczyzny i utrzymuje się gdzieś tam w formie skromnej produkcji pasiaków, szmaciaków, worków czy też płótna na prześcieradła. Na terenach powiatów bialskiego, łukowskiego, parczewskiego i części włodawskiego tradycja ludowego tkactwa jest nadal żywotna. Pod koniec lat 60. XX w. pojawiły się też dywany o wzorach geometrycznych i geometryczno – roślinnych, tkane splotem rypсовym. Na terenach pow. łukowskiego tkane są też dywany dwuosnowowe. Są to tkaniny bardziej okazałe, dwukolorowe, dwustronne, z dekoracją geometryczną, roślinną, zwierzęcą, rzadziej antropomorficzną. Zainteresowanie ożywieniem tradycji tkackich stało się inspiracją do tworzenia programów edukacyjnych i organizacji warsztatów tkackich w gminie Borki i Żyrzyn.

Wśród innych dziedzin rzemiosła ludowego w stanie zaniku jest ciesielstwo, powroźnictwo, bednarstwo i kołodziejstwo.

Na terenie Lubelszczyzny nie ma już praktycznie rzeźby ludowej wykonywanej przez anonimowych autorów, a miejsca w starych kapliczkach domkowych czy szafkowych wypełniane są gipsowymi statuetkami, fabrycznymi obrazkami lub żelaznymi pasyjkami. Dawna rzeźba ludowa związana była niemal wyłącznie z tematyką sakralną. Poza scenami pasyjnymi z Chrystusem Ukrzyżowanym, w kapliczkach ustawiano Chrystusa Frasobliwego, św. Jana Nepomucena czy Matkę Boską, rzadziej świętych: Floriana, Michała, Jerzego, Stanisława, Antoniego, Franciszka, Onufrego czy Otylię. Obecnie w świetle danych uzyskanych ze Stowarzyszenia Twórców Ludowych, na omawianym terenie tworzy ponad 50. rzeźbiarzy. Jedynymi gminami o większym ich skupieniu są gminy Łuków (11), Cyców i Chełm. Prawie wszyscy tworzą rzeźby o tematyce sakralnej, wzorując się na starej rzeźbie figuralnej, choć często są to płaskorzeźby. Na części swych prac umieszczają oni napisy o treści religijnej. Rzadziej pojawiają się rzeźby o tematyce świeckiej, z reguły związane z życiem codziennym wsi (orka, siew, robienie masła, tłuczenie ziarna) lub wieloosobowe kompozycje przedstawiające naukę w szkole bądź też figurki ptaków różnej wielkości.

Stosunkowo mało znane i rozpowszechniane jest malarstwo ludowe na naszym terenie, które dopiero w okresie międzywojennym nobilitował wybitny etnograf Stanisław Bystron. Współczesne malarstwo ludowe rozwinęło się w okresie po II wojnie światowej. Można tu wyróżnić: makatki i „dywany” wykonywane na płótnie, papierze, satynie czy jedwabiu, obrazy na szkle i obrazy olejne nawiązujące do malarstwa tradycyjnego lub „naiwnego”, określanego też często przez fachowców malarstwem „artystów dnia siódmego”. Na makatkach obok tematów roślinnych spotykamy często jelenie czy łabędzie. W ostatnich latach rozprzestrzeniło się też malarstwo o tematyce świeckiej (wykonywane na płótnie lub tekturze), przedstawiające wymaginowane ogrody rajskie, scenki z życia wsi lub też sceny ukazujące wiejskie obrzędy religijne. Nie ma tutaj jednak większego „zagłębia” twórców,

choć większość z nich skupiona jest we wschodnich terenach województwa (pow. chełmski, krasnostawski).

Plastyka obrzędowa. Ludowa twórczość plastyczna związana z dawnymi obrzędami, praktykami magicznymi, a także obrzędami religijnymi odrywała w przeszłości znaczącą rolę. W chwili obecnej tradycja ta jest jeszcze żywa w niektórych regionach województwa, lecz nie jest to zjawisko masowe. Kulturowane jest przez dzieci wiejskie oraz rzadziej młodzież, która odczytuje ją jako niegodną kulturowania, a w przypadku kołędowania, wręcz merkantylną. Najwięcej przedmiotów zdobniczych, związanych z obrzędowością, występowało w okresie świąt zimowych – od Bożego Narodzenia do Trzech Króli. Na naszym terenie był to zwyczaj chodzenia grup kołędniczych z szopką i gwiazdą czy kozą oraz tzw. Herodów. W niektórych miejscowościach na terenie dawnego woj. białkopodlaskiego istniał też zwyczaj chodzenia z „konikiem”, którego głowę wykonywano z drewna, a tył nakryty był tkaniną. Z okresem Wielkanocy wiąże się tradycja wykonywania palm i pisanek. Stanowią one najbogatszą dziedzinę plastyki obrzędowej związanej z tymi świętami – powszechnie występującą i żywą do dnia dzisiejszego. Z pieczywa obrzędowego na uwagę zasługują korowaje czy kołaczki weselne, zdobione ptaszkami, szyszkami i koralikami wykonanymi z ciasta, które powszechnie pieczone były jeszcze w okresie międzywojennym. Dziś spotkać je można w niewielu miejscach województwa – przetrwały częściowo na terenach dawnego województwa zamojskiego. Przed ważnymi uroczystościami rodzinnymi (ale także przed świętami Bożego Narodzenia i Wielkanocy) izbę przystrajano pajakami, wykonywanymi ze słomy, bibuły i papieru oraz wycinankami. Pajaki o zróżnicowanych formach zawieszano u powały w chałupach – rozpowszechniane były na terenie woj. lubelskiego i d. białkopodlaskiego. Wykonywaniu pajaków towarzyszyło wytwarzanie kwiatów sztucznych (z analogicznych materiałów), którymi również przystrajano izbę, ustawiano je we flakonach lub oplatano obrazy o tematyce religijnej.

Folklor muzyczny jest ciągle żywy i kulturowany na obszarze między Wisłą a Bugiem. Naturalny przekaz pokoleniowy pieśni i muzyki ludowej kontynuowany jest przez działające i licznie reprezentowane na Lubelszczyźnie zespoły amatorskiego ruchu artystycznego. Powstanie większości z działających dziś ludowych zespołów śpiewaczych datuje się na lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte ubiegłego stulecia, kiedy to obserwowano niezwykle ożywienie życia kulturalnego na wsi. Znaczna część zespołów przetrwała do chwili obecnej, okrzepła w działaniach artystycznych i dopracowała się bogatego repertuaru zaczerpniętego z rodzimej tradycji. Zespoły amatorskie powstawały zwykle spontanicznie, najczęściej powodem była chęć uatrakcyjnienia lokalnych uroczystości: dni miejscowości, dożynek gminnych, otwarcia remizy, szkoły, święta religijne. Stopniowo w swych działaniach wychodziły poza własne środowisko, uczestnicząc w organizowanych przez ośrodki kultury festynach, przeglądach, festiwalach o zasięgu regionalnym, ogólnopolskim a nawet za granicą. Zespoły ciągle jeszcze liczne na wsiach i aktywnie działające prezentują różny poziom artystyczny i repertuar: od pieśni chóralnych, programów okolicznościowych, satyrycznych, kabaretowych po autentyczny repertuar ludowy zaczerpnięty od najstarszych mieszkańców wsi zamieszkałej przez wykonawców. Ambicje śpiewaczek ludowych, rywalizacja, chęć zaistnienia, wyróżnienia się w artystycznym świecie mobilizowały zespoły do aktywności w poszukiwaniu zapomnianych zwyczajów, obrzędów i wierzeń, odtwarzaniu strojów, układów tanecznych, czy unikalnych melodii i pieśni ludowych, oraz sposobu ich wykonania. Niejednokrotnie oznaczało to dla śpiewaczek mozolną pracę poszukiwawczą i odtwórczą, a zarazem niezwykle cenną kulturowo. Według statystyk wykazywanych i opracowanych przez STL prezentujących aktywność amatorskich zespołów artystycznych w kraju, dostrzegamy rzecz znamioną – zespoły pełnią niezwykle cenną rolę kulturotwórczą w swoich miejscowościach, chroniąc niematerialne dziedzictwo kulturowe regionu.

Ważną rolę do spełnienia mają tu animatorzy i organizatorzy życia kulturalnego w regionie oraz samorządy każdego szczebla. Zespoły skupiające osoby utalentowane

artystycznie są małymi ośrodkami kultury lokalnej. Oczekują wsparcia od samorządu lokalnego, docenienia trudu pracy społecznej, pomocy merytorycznej od instruktorów. To one, zadawszy sobie trud nauczenia się pieśni od najstarszych śpiewaczek w swoich miejscowościach, potrafią wykonać pieśni obrzędowe bożonarodzeniowe czy wielkanocne, sobótkowe, żniwne, weselne i pogrzebowe o średniowiecznym czasami rodowodzie. Zespoły odtwarzają i zachowują dla pokoleń pieśni rekruckie, pasterskie, ballady, pieśni miłosne i rodzinne. Trzeba czasami te pieśni odnaleźć, trzeba w nich zadbać o wierność w gwarze, wyśpiewać melodię niełatwą do wyśpiewania. Czasami trzeba też wychować sobie słuchaczy, by umieli dostrzec i docenić wartość *pieśni źródeł*, gdy łatwiej i chętniej słuca się w zalewie kultury masowej piosenek popularnych, rytmów disco-polowych. Za takie pieśni i takie śpiewanie doceniane i nagradzane są zespoły śpiewacze na Ogólnopolskim Festiwalu Kapel i Śpiewaków Ludowych w Kazimierzu, gdzie odbędą się także Ogólnopolskie Targi Sztuki Ludowej prezentujące najwybitniejszych twórców kultury z kraju. Obie imprezy odegrały ważną rolę inspirującą i promującą najcenniejsze wartości dziedzictwa kulturowego w skali kraju. Otoczone są patronatem Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, co umożliwia nagrodzenie i wyróżnienie wspólnym trzydniowym świętowaniem w Kazimierzu każdego roku około 1000 najwybitniejszych twórców kultury ludowej z całego kraju.

Część zespołów niestety nie jest w stanie dopracować się repertuaru i poziomu artystycznego pozwalającego sięgać po laury na ogólnopolskich festiwalach, czy nawet na przeglądach wojewódzkich. Niektóre poprzestają na repertuarze pieśni popularnych – biesiadnych, prezentując je na festynach, jarmarkach, dożynkach, imprezach lokalnych. Wskazana jest jednak pomoc merytoryczna i dbałość o ich poziom artystyczny. Zespoły mają dwojaką rolę do spełnienia. Z jednej strony pielęgnowanie tradycji, z drugiej zaś kulturotwórczą – w czasie i miejscu, w którym działają. Dobrze więc, że organizowane jest wiele przeglądów i imprez dających możliwość prezentacji artystów ludowych. Ważną rolę spełniają regionalne koncerty i przeglądy pieśni wielkopostnych, kołęd i pastorałek, koncerty ludowych pieśni religijnych.

Niezwykle cenna w ochronie wartości niematerialnych dziedzictwa jest praca zespołów teatralno - obrzędowych. Wymaga to kunsztu aktorskiego, scenicznego obycia, czasami umiejętności napisania scenariusza widowiska obrzędowego, dopracowania scenografii zgodnej z tradycją. Zespoły te mają możliwość prezentacji na przeglądach międzywojewódzkich, a najlepsze spektakle obejrzeć można w październiku każdego roku na Ogólnopolskim Sejmiku Teatrów Wsi Polskiej w Tarnogrodzie.

Ze względu na niezwykłą, unikalną wartość niektórych pieśni ludowych i obrzędów prezentowanych przez zespoły ludowe, powinny być one otoczone opieką merytoryczną znawców folkloru, a ich dorobek artystyczny dokumentowany i popularyzowany. Zapewniłoby to pewność przetrwania tradycji, a ludowym artystom dało satysfakcję i przywróciło należną im godność.

Przez lata najbardziej widoczne zdawały się być zespoły pieśni i tańca – dziecięce, młodzieżowe, studenckie, prezentują do dziś choreograficzne układy tańców tradycyjnych z poszczególnych regionów. Żywiołowość, barwność koncertów, piękno prezentowanych strojów ludowych, sprawność wdzięk i zaangażowanie młodych wykonawców sprawiają, że zespoły te mają swoich wiernych widzów i nie mają problemów z angażowaniem nowych kadr tancerzy. Zespoły finansowane przez samorządy, uczelnie, współfinansowane przez uczestników zabiegają o sponsorów i hojnych mecenasów. Działają przy uczelniach wyższych, domach kultury bądź tworzą stowarzyszenia mające za zadanie pozyskiwanie środków na funkcjonowanie zespołu: utrzymanie kadry instruktorskiej, koncerty, wyjazdy, zakup i utrzymanie strojów ludowych dla tancerzy.

Znacznie mniejsza jest liczba grup lub par tanecznych, wykonujących tańce tradycyjne. Prezentują swoje talenty i kunszt taneczny na Ogólnopolskim Konkursie Tańca Tradycyjnego w Rzeszowie a nagrody tam uzyskane nobilitują ich w swoich środowiskach.

Kapele ludowe – autentyczne w składzie instrumentalnym i repertuarze zgodnym z tradycjami danego regionu niestety są mniej liczne niż zespoły śpiewacze. Autentyczne kapele i instrumentalni grający na tradycyjnych instrumentach jak skrzypce, złołboki, mazanki, cymbały, dudy, gajdy, trombity, ligawki, bazuny i heligonki to zanikająca umiejętność.

W wielu regionach częściej spotkać można grupy wokalne-instrumentalne, nazywające siebie kapelami, ale z tradycyjnymi kapelami niewiele mające wspólnego – skład instrumentalny jest przypadkowy, a wykonywany repertuar jest powszechny, popularny, festynowo-rozrywkowy. Wszechobecne na imprezach lokalnych i festynach narzucają nowy trend muzyki zwanej ludową, w dużej mierze rozumianej tak dlatego, że w opinii odbiorców prezentowana jest przez ludowych wykonawców. Tym ważniejsze jest dostrzeżenie, docenienie i wyróżnienie autentycznych muzykantów i śpiewaków ludowych. Ich wiedzę i umiejętności należy docenić, ochronić, wypromować i przekazywać młodym następcom. Ważną rolę mają do spełnienia samorządy każdego szczebla, placówki kultury, animatorzy działań kulturalnych w regionach. Autentyczna twórczość ludowa jest najlepszą wizytówką regionów, wyróżnikiem małych ojczyzn, dającym szczególne poczucie tożsamości.

Każdego roku wybitni twórcy wyróżniani są przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego Nagrodą im. Oskara Kolberga przyznawaną za szczególne zasługi dla kultury ludowej.

W komputerowej bazie danych Departamentu Kultury, Edukacji i Sportu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubelskiego w Lublinie zarejestrowanych jest ok. 400 ludowych zespołów śpiewaczych i chórów działających przy ośrodkach kultury i parafiach oraz 45 kapel z repertuarem folklorystycznym. Szczególną aktywność i zaangażowanie wykazują zespoły z terenu powiatów: bialskiego, włodawskiego, biłgorajskiego, tomaszowskiego.

Strój ludowy. Tradycyjne stroje ludowe, będące w przeszłości wyznacznikiem grup etnicznych, wyszły już niestety całkowicie z codziennego użycia na terenie Lubelszczyzny (w przeciwieństwie do innych regionów kraju). W terenie odnaleźć możemy jeszcze pojedyncze egzemplarze, lecz częściej natknąć się możemy na ich pozostałości – koszule, spódnice, fartuchy czy wełniane krajki. Pomimo zróżnicowania strojów ludowych naszego terenu można odnaleźć cechy wspólne: w stroju męskim – brązowa sukmana, różniąca się jedynie nieznacznie krojem i szamerunkiem, słomiane kapelusze, czapki sukienne; w stroju kobiecym – skromna lniana spódnica, u ludności polskiej bez barwnych ozdób, starannie stebnowana i marszczona w pasie, płachty naramienne.

Na omawianym terenie możemy wyróżnić następujące grupy kostiumologiczne: strój łosicki – występujący w okolicy Łosic, ukształtowany po części pod wpływem stroju mazowieckiego; strój podlaski – noszony na obszarze między Wieprzem a Bugiem w dorzeczu Krzny – lewego dopływu Bugu. Na zachodzie sąsiadował z ubiorem lubartowskim, łukowskim i siedleckim, na południu z lubartowskim i chełmskim; strój włodawski – noszony powszechnie jeszcze w okresie międzywojennym nad Bugiem i w okolicach Włodawy, Wołoskowi, Nahajek, Krzywowierzby, Horodyszcz – związany był z dwiema mniejszymi grupami etnicznymi „Chamakami” i „Poleszukami”; strój radzyński – rozpowszechniany w okolicach Radzyna Podlaskiego, zanikł całkowicie po 1945 r.; strój chełmski – zróżnicowany: w północnej części chełmskiego strój podobny był do stroju włodawskiego „Chamaków”, w okolicach Chełma i w pd. – wsch. części chełmskiego odbiegał od niego nieco sposobem zdobienia koszuli haftem krzyżkowym w kolorze czerwonym i czarnym; strój hrubieszowski – występował w pd. – wsch. części

Zamojszczyzny, przylegając od wschodu do Wołynia, od południa zaś do Galicji Wschodniej. W stroju tym przenikały się i mieszały elementy polskie i ruskie, często trudne do odróżnienia; strój krzczonowski – rozpowszechniony na styku południowej części powiatu lubelskiego i północnej partii krasnostawskiego, z centrum w Krzczonowie. Z uwagi na rozpowszechnienie go przez zespoły pieśni i tańca, uważany jest powszechnie za strój lubelski; strój lubartowski i łukowski – spotykany w okolicach Lubartowa i Łukowa. Widać w nich wpływ ubioru szlachty zagrodowej, która tu licznie zamieszkiwała, zaś drobna szlachta wystrzegająca się noszenia ubioru chłopskiego; strój powiślański (puławski) – występował w pasie wzdłuż Wisły na terenach tzw. Powiśla Lubelskiego; strój biłgorajsko – tarnogrodzki – spotykamy na śródleśnych obszarach Tanwi, różnił się znacznie zachowanym archaizmem od ubiorów z pozostałych terenów Lubelszczyzny. Niektórzy badacze wręcz snują hipotezę o jego związkach z osadnictwem wołoskim. Jeszcze w końcu XX wieku dominowały tu materiały samodziiałowe wełniane i lniane. Strój żony sitarzy z Tarnogrodu i Biłgoraja oraz okolic wzbogacony był o kosztowne materiały – brokaty, adamaszki i cienkie sukna (szyte z nich były żupany podbite futrem, gorsety i spódnice szyte na wzór szlachecki i mieszczański), które sitarze przywozili z dalekich wędrówek na południe Europy, docierając aż na Bałkany; strój z okolic Janowa i Kraśnika – sąsiadujący od południa ze strojem biłgorajsko–tarnogrodzkim, miał charakter zbliżony do środkowo-lubelskiego, w którym przeważały wpływy miejskie, w tym gotowe materiały fabryczne.

Współczesność wsi i miasteczek Lubelszczyzny cechuje niezwykła różnorodność postaw, dążeń i zachowań wyrażająca się w stałej konfrontacji tradycji i nowoczesności. Dążenie do unifikacji warunków bytu, zacierania granic między miastem a wsią jest naturalną tendencją, lansowaną przez media wszechobecne, opiniotwórcze, zacierające granice także kulturowe. Jakby na drugim biegunie codzienności jest potrzeba wspólnego tworzenia, bycia razem, poszukiwania korzeni, źródeł, „inności”, wyróżnika własnego, regionalnego dziedzictwa kulturowego.

Ośrodki kultu religijnego i zwyczaje z nimi związane. Ośrodki kultu religijnego na terenie Lubelszczyzny związane są głównie z kultem Matki Boskiej, której sanktuaria znajdują się m.in. w: Leśnej Podlaskiej, kościół św. Ap. Piotra i Pawła (kamienny wizerunek Matki Bożej z XVII w., koronowany w 1963 r.); Kodniu, bazylika św. Anny (obraz Matki Bożej de Guadelupe, koronowany w 1723 r.); Lublinie, archikatedra (obraz – kopia Matki Bożej Częstochowskiej zwanej Płaczącą z 1927 r.); Lublinie, bazylika oo. dominikanów (sanktuarium z relikwiarzem Krzyża Świętego); Lublinie, kaplica ss. Służek NMP Niepokalanej (obraz Matki Bożej z XVII wieku, koronowany w 1778 r. z Łatyczowa, czczony przez katolików greckich i łacińskich); Chełmie, bazylika Narodzenia NMP (obraz Matki Bożej Chełmskiej, czczony zarówno przez katolików jak i prawosławnych, koronowany w 1765, 1946 i 1957 r.); Janowie Lubelskim, kościół św. Jana Chrzciciela (obraz Matki Bożej z XVII w.); Wąwolnicy (figurka Matki Bożej Kębelskiej z XV w., koronowana w 1978 r.); Chodlu, kościół Trójcy Przenajświętszej (obraz Matki Bożej Loretańskiej z XVII w.); Tomaszowie Lubelskim, kościół Zwiastowania NMP (obraz Matki Bożej z XVII w.); Krasnobrodzie, kościół Nawiedzenia NMP (wizerunek Matki Bożej z XVII w., koronowany w 1965 r.). Ponadto w Radechnicy, w zespole kościelnym oo. Bernardynów z XVII w. kultem otoczony jest wizerunek św. Antoniego Padewskiego, zaś we Włodawie w kościele oo. Paulinów obraz św. Ludwika, zaś w Piotrowinie obraz św. Stanisława Bpa od XV w.

Ośrodki kultu greckokatolickiego funkcjonują w kilku miejscowościach, w tym – w świątyniach obecnie przejętych przez rzymskich katolików. Do najbardziej znanych centrów kultu należą: – Kostomłoty, jako miejsce przechowywania części relikwii błogosławionych męczenników unickich z Pratulina; jest to zarazem Centrum Ekumeniczne chrześcijaństwa wschodniego; – Pratulina jako sanktuarium męczeństwa unitów podlaskich; – Drelów jako miejsce męczeństwa unitów podlaskich upamiętnione salą pamięci.

Na terenie Lubelszczyzny znajduje się ważny ośrodek pątniczy w Jablecznej, gromadzący wiernych obrządku prawosławnego. Prawosławni, tak jak rzymscy katolicy, pielgrzymują również do Matki Bożej Chełmskiej w bazylice Narodzenia NMP na tzw. „Górcze Chełmskiej”. Każdemu z ośrodków pątniczych towarzyszy zwyczaj dorocznych pielgrzymek, podczas których wierni podejmują zobowiązania lub też ofiarują swoje pielgrzymowanie w różnych intencjach np. zdrowia, czasem są to intencje dziękczynne lub ekspiacyjne. Pielgrzymowanie to zbiega się zazwyczaj z odpustem, któremu towarzyszą kramy i handlarze pamiątek (obrazów, różańców, książeczek, ale także słodyczy, upominków, serc z pierników, szczyb itp.). Uroczystości odpustowe posiadają bogatą oprawę obrzędową (noszenie feretronów, nocne czuwania ze świecami, procesje). Części ośrodków pątniczych towarzyszą „cudowne” źródła, których woda w świadomości i przekonaniu pielgrzymujących przynosi ulgę w wielu schorzeniach czy wręcz ma moc uzdrawiającą (kaplica św. Rocha koło Krasnobrodu, Krasnobród, Wąwolnica, kaplica św. Otylii w Urzędowie i in.). Nadal bardzo żywym zwyczajem na wsiach lubelskich jest strojenie krzyży i kapliczek przydrożnych, a w maju śpiewanie „majówek”, które gromadzą całe rodziny.

6. Analiza mocnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń dla środowiska kulturowego województwa lubelskiego (SWOT)

Mocne strony:

- duży zasób obiektów i zespołów obiektów o znacznych wartościach architektonicznych, historycznych i artystycznych oraz o cennych walorach krajobrazowych;
- zespoły staromiejskie i małomiasteczkowe o zachowanym historycznym rozplanowaniu i dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi;
- wybitne wartości zabytkowych obiektów architektury kościoła rzymskokatolickiego w perspektywie historii Diecezji (Archidiecezji) Lubelskiej oraz Diecezji Zamojsko – Lubaczowskiej w odniesieniu do granic administracyjnych województwa lubelskiego;
- wyjątkowy w skali kraju zasób zabytkowych sakralnych obiektów drewnianych i zabytkowego budownictwa drewnianego;
- istnienie zabytków będących świadectwem wielokulturowości i wielowyznaniowości oraz położenie w obszarze o znacznych walorach środowiska kulturowego, „na pograniczu kultur”;
- bogaty zasób ruchomych dzieł sztuki zgromadzonych w obiektach sakralnych oraz w muzeach stanowiących zbiory będące świadectwem wielu kultur i narodów;
- korzystne warunki rozwoju turystyki ze względu na zachowane dziedzictwo kulturowe i atrakcyjne tereny krajobrazowe;
- bogaty i różnicowany regionalny krajobraz kulturowy;
- zintegrowane wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego na pograniczu kultur, a także w strefie granicznej obszaru Unii Europejskiej;
- egzotyka „kresowej”, wielokulturowej Lubelszczyzny – obszaru koegzystencji wielu narodowości i religii,
- możliwość współpracy transgranicznej z Ukrainą i Białorusią;
- współpraca dużych miast na poziomie kontaktów międzynarodowych;
- ośrodki kultu religijnego o charakterze ponadregionalnym;
- zachowane poczucie tożsamości kulturowej społeczności lokalnych;
- żywa tradycja – aktywne zespoły ludowe, festiwale, rękodzieło – głównie garncarstwo, kowalstwo, sitarstwo, lokalne produkty żywnościowe jako produkty regionalne;
- zwarty obszar administracyjny i geograficzny, posiadający naturalne granice zachodnią i wschodnią, wyznaczone przez Wisłę i Bug;
- położenie zarówno na obszarze nizinnym, wyżynnym i zapadliskowym powodujące występowanie różnicowanego krajobrazu naturalnego;

- duża różnorodność rzeźby wyżynnej determinująca atrakcyjność krajobrazową ponad 40% powierzchni województwa;
- występowanie dużych obszarów o intensywnej, malowniczej rzeźbie lessowej wpływające na atrakcyjność turystyczną regionu;
- duże znaczenie turystyczne Wisły i jej Małopolskiego Przełomu, a także Bugu i Wieprza ze względu na ich „naturalność” oraz roztoczańskich rzek i potoków z charakterystycznymi wodospadami;
- samoistna wartość rzeki Bug jakom ostatniej „dzikiej” (nieregulowanej) rzeki w Europie Środkowej z zachowaną tkanką krajobrazu kulturowego i ogromnym potencjałem turystyki kwalifikowanej, w tym transgranicznej;
- istnienie Pojezierza Łęczyńsko – Włodawskiego występującego poza zasięgiem ostatniego zlodowacenia z ok. 70 jeziorami o zróżnicowanych cechach hydrograficznych i przyrodniczych;
- występowanie atrakcyjnych łowisk wędkarskich zarówno na rzekach nizinnych jak i wyżynnych, na jeziorach, zbiornikach retencyjnych i zalewach, w starorzeczach i w stawach;
- duże kompleksy leśne i puszczańskie (puszcza Solska, Lasy Janowskie, Zwierzynieckie, Kosobudzkie oraz Parczewskie);
- chronione środowisko przyrodnicze (parki, rezerваты, obszary chronione);
- rozwojowa infrastruktura turystyczna – wyciągi narciarskie, wypożyczalnie sprzętu, oznakowanie tras turystycznych;
- tradycje produkcji rolniczej i zbierackiej – uprawy gryki, lnu; konik biłgorajski; bogate runo leśne; produkcja miodu;
- zagłębienie produkcji owoców miękkich – maliny, porzeczki oraz sady;
- rozwojowe metody produkcji rolniczej – produkcja integrowana, ekologiczna;
- małe gospodarstwa z potencjałem produkcji ekologicznej i obsługi turystów;

Słabe strony:

- przekształcenia w obrębie układów urbanistycznych historycznych miast i miasteczek, powstałe m.in. w wyniku modernizacji szlaków komunikacyjnych i wprowadzenia nowej zabudowy w praktyce nie uwzględniających zasady zharmonizowania nowych inwestycji z lokalną tradycją;
- znaczna ilość obiektów zabytkowych znajdujących się w złym stanie zachowania – zwłaszcza zespołów dworsko – parkowych i folwarcznych, nieużytkowanych drewnianych świątyń d. greckokatolickich, nieużytkowanych plebanii, obiektów przemysłowych oraz cmentarzy (przede wszystkim żydowskich) i likwidacja zabytkowych nagrobków na d. cmentarzach unickich, dewastacja i kompletne zapomnienie cmentarzy kolonistów niemieckich)];
- silne tendencje do wypierania tradycyjnego drewnianego budownictwa ludowego przez zabudowę współczesną;
- liberalizacja przepisów prawa budowlanego, dopuszczającego w przypadku nowych inwestycji odstępstwa od zatwierdzonych projektów budowlanych, czego częstym skutkiem jest ewidentne naruszenie wymogów konserwatorskich (np. zmiana kubatury);
- brak skutecznych sposobów egzekwowania właściwej ochrony i konserwacji zabytkowych obiektów od ich właścicieli m.in. ze względu na niedostatek państwowych funduszy na wykonywanie remontów zastępczych oraz zbyt małą wrażliwość sądów i organów ścigania na kwestie ochrony zabytków zapisane w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami;
- brak wystarczających nakładów na ochronę zabytków;
- nieuregulowany stan własności części obiektów zabytkowych, prowadzący często do postępującej destrukcji obiektu;

Zagrożenia – czynniki negatywnego oddziaływania na środowisko kulturowe:

- niedostateczne finansowanie działalności w zakresie ochrony krajobrazu kulturowego oraz zabytków;
- niewystarczająca ilość mechanizmów promujących działania na rzecz ochrony, konserwacji i rewaloryzacji zabytków oraz opieki nad zabytkami;
- niedostateczna edukacja w zakresie świadomości wartości zasobów kulturowych oraz możliwości ich wykorzystywania;
- brak kompleksowej i spójnej polityki ochrony krajobrazu kulturowego na poszczególnych szczeblach administracji;
- brak możliwości skutecznego egzekwowania prawa dot. ochrony i opieki nad zabytkami ze strony organów administracyjnych;
- rozwój inwestycyjny na obszarach miast, osad wiejskich (d. miasteczek) i wsi ingerujący w otoczenie historycznych układów urbanistycznych budzący zastrzeżenia ze stanowiska konserwatorskiego.

Szanse – czynniki pozytywnego oddziaływania na środowisko kulturowe:

- rozległy i zróżnicowany zasób obiektów zabytkowych, składających się na tożsamość krajobrazu kulturowego; charakterystyczne zjawisko przenikania kultur;
- korzyści wynikające z walorów atrakcyjnego ukształtowania krajobrazu naturalnego Lubelszczyzny (niski stopień urbanizacji i uprzemysłowienia, zasoby lasów i wód, zróżnicowane ukształtowanie terenu);
- korzystne warunki dla rozwoju turystyki, z wykorzystaniem możliwości bazy informacyjno – turystycznej, przygotowywanej w rozwiniętym środowisku badawczym i naukowym Lubelszczyzny oraz filii wyższych uczelni w miastach województwa;
- korzystne warunki dla rozwoju turystyki, z wykorzystaniem rosnącej bazy noclegowej, w tym gospodarstw agroturystycznych;
- uwzględnianie problematyki ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego w programach, strategiach i planach rozwoju województwa, gmin i miast;
- uwzględnianie zagadnień z zakresu ochrony środowiska kulturowego w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego – wojewódzkim i gminnych;
- możliwość finansowania prac konserwatorskich i remontowych obiektów zabytkowych ze środków finansowych pochodzących z różnych źródeł: państwowe, samorządowe, prywatne, wyznaniowe, środki Unii Europejskiej i inne;
- projektowanie i realizacja strategii rozwoju w obszarach wschodniej granicy Unii Europejskiej.

III.Cele Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2011 – 2014

Cel strategiczny I. Wzmocnienie potencjału dziedzictwa kulturowego województwa lubelskiego jako elementu rozwoju społeczno – gospodarczego regionu.

Cel operacyjny 1. Ochrona zabytków materialnych i opieka nad zabytkami materialnymi.

Priorytet 1 Kształtowanie krajobrazu kulturowego - zintegrowanie ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego oraz środowiska przyrodniczego.

Działanie 1 Działania na rzecz podnoszenia świadomości społeczeństwa na temat wartości opisywanych pod pojęciem krajobrazu kulturowego.

Konwencja paryska w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 roku wprowadziła nową w tym czasie zasadę ochrony zarówno dziedzictwa kulturalnego, jak i dziedzictwa naturalnego. Stwierdzono wówczas, że przeobrażenia społeczno – gospodarcze powodują nieodwracalne zubożenie dziedzictwa wszystkich narodów świata. Od tego czasu zaczęto wdrażać na arenie międzynarodowej politykę ogólną zmierzającą do wyznaczenia dziedzictwu kulturowemu i naturalnemu odpowiedniej funkcji w życiu zbiorowym i włączyć ochronę do programów planowania ogólnego. Wydzwięk tej filozofii odnajdujemy w polskich przepisach prawa związanych z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami. W Polsce dopiero przemiany społeczno – gospodarcze lat 90-tych XX w. szczególnie uwypukliły potrzebę położenia nacisku na realizację tej idei, obok idei zrównoważonego rozwoju.

Jednym z elementów realizacji zintegrowanej ochrony dziedzictwa kulturalnego i naturalnego jest ochrona krajobrazu kulturowego. Przez taki krajobraz rozumiana jest przestrzeń historyczna ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacyjne oraz elementy przyrodnicze. Łączy on elementy środowiska przyrodniczego i kulturowego, przechowuje świadectwo działalności jego dawnych mieszkańców.

Dlatego też ważne jest, aby podejmować działania na rzecz uświadamiania jak ważne dla społeczności lokalnych jest utrzymanie takiego krajobrazu kulturowego, który może w sposób wymierny wpłynąć na polepszenie jakości życia mieszkańców danego terenu poprzez umiejętne wykorzystywanie jego niepowtarzalnych walorów.

Krajobraz kulturowy przyczynia się do wykształcenia regionalnej i lokalnej tożsamości oraz odzwierciedla historię i współistnienie ludzi z przyrodą.

Na wielu obszarach naszego regionu występują przykłady działań człowieka, który poprzez zgodne z warunkami przyrodniczymi użytkowanie gruntów i świadome zabiegi pielęgnacyjne harmonijnie kształtował krajobraz. Krajobrazy takie zachowały się przede wszystkim na obszarach wiejskich i w małych miasteczkach.

Jednym z ważnych instrumentów ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego jest planowanie przestrzenne.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środowiska naukowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 2 Promowanie wobec jednostek samorządu terytorialnego nowoczesnej formy ochrony krajobrazu kulturowego w postaci parku kulturowego.

Wraz z wyznaczeniem w 2003 r. norm prawa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wprowadzono nową formę prawną mającą na celu ochronę obszarów o dobrze zachowanych cechach tożsamości krajobrazu kulturowego i naturalnego – park kulturowy. Zagospodarowanie i zarządzanie terenem o szczególnym nasyceniu równomiernie rozłożonymi zasobami substancji zabytkowej (tj. historycznymi układami urbanistycznymi i ruralistycznymi, architekturą i budownictwem, komponowanymi układami wód i zieleni, miejscami pamięci, obiektami archeologicznymi, fortyfikacją, siecią dróg historycznych) oraz niematerialnymi wartościami kulturowymi, w powiązaniu z walorami krajobrazu naturalnego odbywa się w oparciu o uzgodniony z wojewódzkim konserwatorem zabytków „Plan Ochrony Parku Kulturowego” zatwierdzony przez Radę Gminy.

Teren województwa został przebadany pod względem nasycenia substancją zabytkową (kulturową) i krajobrazową (naturalną). W dokumencie „Delimitacja parków kulturowych do planu zagospodarowania przestrzennego woj. lubelskiego” omówiono

60 obszarów historyczno – kulturowych określając ich specyfikę i charakter oraz zaproponowano utworzenie na terenie województwa 57. parków kulturowych, w tym 2. archeologicznych, a także odstąpienie od tworzenia parku w 5. przypadkach. Wyniki tych badań ujęto również w Planie Zagospodarowania Przestrzennego województwa lubelskiego.

Podjęcie działań mających na celu zachęcenie władz jednostek samorządu terytorialnego do inicjowania parków kulturowych na obszarach o dużym nasyceniu wartościową substancją zabytkową i naturalną powinno mieć znaczenie w kontekście podnoszenia jakości życia mieszkańców. W szczególności na obszarach o niskim potencjale gospodarczym założenie parku kulturowego może być szansą dla wzmocnienia kondycji ekonomicznej jego mieszkańców.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środowiska naukowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 3 Działania na rzecz powstrzymania na obszarach województwa lubelskiego degradacji krajobrazu kulturowego, jego zachowania oraz wyeksponowania jego wartości estetyczno - widokowych.

Forma ochrony obszarowej jaką jest park kulturowy może odpowiadać zawartej w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego strefie ochrony konserwatorskiej, wyodrębnionej ze względu na stopień nasycenia substancją zabytkową oraz walorami krajobrazu naturalnego. Jednak, pomimo integralności krajobrazu kulturowego i naturalnego w strefach ochrony konserwatorskiej o zachowanych walorach krajobrazu kulturowego obowiązuje nadrzędność wartości kulturowych. Środowisko przyrodnicze ochronione jest poprzez własne formy określone Ustawą z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. Nr 92 poz. 880 z późn. zm.).

W strefach ochrony konserwatorskiej podstawowe działania obejmują konserwację i restaurację jego historycznych składników, takich jak: układy urbanistyczne i ruralistyczne (z uwzględnieniem pasmowych rozłogów pól), architekturę i budownictwo, komponowane układy wodne i ogrodowe, miejsca pamięci, obiekty archeologiczne, fortyfikacje, sieć dróg historycznych oraz niematerialne wartości kulturowe. Należy egzekwować ochronę i rekonstrukcję historycznych powiązań funkcjonalno – przestrzennych, osi widokowych oraz sylwet i dominant przestrzennych. Dopuszcza się kreację nowych walorów krajobrazowych, pod warunkiem zachowania lub adaptacji wartości objętych ochroną. Jakikolwiek ingerencje trwale zmieniające zagospodarowanie terenów, powinny odbywać się w oparciu o studia widokowe, uwzględniające chronione cechy krajobrazu.

Wyznaczenie strefy ochrony konserwatorskiej na obszarze potencjalnie możliwym do ustanowienia parku kulturowego, może być pierwszym etapem wskazującym mieszkańcom kierunek wyznaczonej przez władze strategii rozwoju danego terenu, opartej na nowoczesnym zarządzaniu posiadanym dziedzictwem kulturalnym i naturalnym w celu rozwoju ekonomicznego. Jest to ważnym aspektem życia publicznego, w szczególności w kontekście podnoszenia jakości życia mieszkańców oraz osiągania wymiernych korzyści materialnych. Zarówno ważne, jak i trudne jest, w okresie wzmożonych inwestycji, zachowanie dla przyszłych pokoleń w odpowiednim stanie obiektów zabytkowych i krajobrazu kulturowego, przy jednoczesnym nadawaniu przestrzeni publicznej wyższych standardów. Ma to znaczenie zarówno w obszarach staromiejskich, jak i podmiejskich.

W związku z powyższym należy kontynuować działania zmierzające do określenia granic obiektów zabytkowych i ich sfer ochrony oraz obligatoryjnie uwzględniać je w planach zagospodarowania przestrzennego w charakterze obszarów chronionych. W celu

harmonizowania komunikacji wizualnej należy dążyć do odtwarzania w układach urbanistycznych i ruralistycznych historycznych dominant architektonicznych i osi widokowych, porządkować przestrzeń w sposób prowadzący do eksponowania obiektów zabytkowych w krajobrazie kulturowym.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środowiska naukowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 4 Monitoring i aktualizacja uregulowań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w dokumentach strategicznych jednostek samorządu terytorialnego.

Stały monitoring przepisów prawa oraz idei w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz włączanie wyników tych uregulowań do dokumentów strategiczno – planistycznych jednostek samorządu terytorialnego na terenie województwa jest ważnym elementem prowadzonej przez te jednostki polityki rozwoju danego obszaru. Wykorzystywanie doświadczeń ośrodków, które od dłuższego czasu czerpią wymierne korzyści z aktywnego zarządzania posiadanym dziedzictwem kulturowym i wprowadzanie pozytywnych mechanizmów do strategii rozwoju może przyczynić się do poprawy jakości życia mieszkańców i mieć wpływ na rozwój gospodarczy danego terenu.

Czerpanie z dorobku innych podmiotów i wymiana doświadczeń pozwalają zapobiegać również niekorzystnym procesom towarzyszącym aktywnemu zarządzaniu dziedzictwem kulturowym w celu pozyskiwania wymiernych korzyści ekonomicznych.

Podjęcie planowych działań w zakresie, zarówno ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego, jak i zarządzania tym dziedzictwem ma wyjątkowe znaczenie w szczególności w przypadku obszarów o dużym nasyceniu wartościową substancją a przynależnych do wielu jednostek administracyjnych. Wówczas powinna być podejmowana współpraca ponadlokalna.

Ważnym instrumentem zrównoważonego zarządzania dziedzictwem kulturowym są przede wszystkim dokumenty strategiczne jednostki samorządu terytorialnego, programy opieki nad zabytkami oraz dokumenty planistyczne związane z zagospodarowaniem przestrzennym.

Wprowadzanie rozwiązań polityki zintegrowanej ochrony zabytków może stać się elementem przewagi konkurencyjności regionu.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 5 Działania na rzecz opracowania gminnych programów opieki nad zabytkami.

Jak wynika z rozpoznania przeprowadzonego przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie na terenie Polski programy opieki nad zabytkami posiadają wszystkie samorządy województw, ale nie posiadają ich samorządy pozostałych sześciu w znaczącej większości. Obszar województwa lubelskiego należy do terenu o najniższym wskaźniku.

Art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U Nr 162 poz. 1568 z późn zm.) zobowiązuje organy zarządzające jednostek samorządu terytorialnego do sporządzania na okres 4 lat odpowiednio wojewódzkich, powiatowych

i gminnych programów opieki nad zabytkami. Celem sporządzania programów jest m.in. włączenie zagadnień ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego do obiegu społecznego i gospodarczego. Bogactwo i różnorodność dziedzictwa kulturowego może w istotny sposób przyczynić się do rozwoju społeczno – gospodarczego danego terenu, a tym samym do poprawy jakości życia jego mieszkańców. Ma też istotny walor edukacyjny i popularyzatorski.

Nadrzędnym celem realizowanej polityki ochrony dziedzictwa kulturowego winno być założenie, że jest ono ważnym czynnikiem rozwoju lokalnego i spójności społecznej. Dziedzictwo jest wspólnym, ponadczasowym dobrem, źródłem poznania wspólnej przeszłości i fundamentem, na którym buduje się tożsamość. Należy przewrócić dziedzictwu właściwą rolę w życiu społecznym zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju, jak to ma miejsce we współczesnych systemach zarządzania dziedzictwem na świecie. Idealem jest odejście od dotychczasowego pasywnego modelu administrowania zabytkami na rzecz aktywnego zarządzania dziedzictwem. Ważne jest angażowanie w proces ochrony dziedzictwa wszystkich grup społecznych w przeciwieństwie do dotychczasowego ograniczenia do wąskiego grona specjalistów, propagowanie postawy współodpowiedzialności za zabytki.

Drugim ważnym aspektem posiadania przez gminę programu opieki nad zabytkami jest ochrona prawna zabytków znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków a nie wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków i nie włączonych w obręb parku kulturowego. W świetle art. 19 cytowanej ustawy ustalenia gminnego programu opieki nad zabytkami uwzględnia się w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Dla zabytków znajdujących się jedynie w ewidencji gminnej strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mają na celu ochronę zabytków znajdujących się na tym obszarze.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Priorytet 2 Rozwój działań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w celu zahamowania procesów ich degradacji i poprawy stanu zachowania.

Działanie 1 Stała ochrona wartościowych układów przestrzennych: urbanistycznych i ruralistycznych na obszarze województwa lubelskiego.

Ważnym dla podnoszenia jakości życia mieszkańców jest podnoszenie standardów przestrzeni publicznej. W ostatnich latach wiąże się to ściśle z gwałtownymi procesami urbanizacyjnymi, a w konsekwencji nowymi inwestycjami. W przypadku przestrzeni zabytkowej, o wartościach historyczno – estetycznych, wymaga wnikliwej uwagi powiązanie nowych jakości ze starymi wartościami. Konieczne jest wówczas uwzględnianie wytycznych konserwatorskich oraz lokalnego charakteru zabudowy. W celu odtworzenia ładu urbanistycznego niezbędne jest planowanie i zapisy w studiach uwarunkować i kierunków zagospodarowania oraz miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Zabytkowe obiekty mieszkalne w miastach i miasteczkach są w dużej większości w złym stanie. Przez wiele lat nie prowadzono w nich systematycznie remontów, brakowało funduszy na dostosowanie ich do standardów współczesnych. Zespoły sakralne i budowle użyteczności publicznej są na ogół dobrze utrzymane. W złym stanie jest natomiast większość zespołów dworsko – parkowych i zespołów zabytkowej zieleni. Wykorzystywane przez długi czas niezgodnie z funkcją lub pozostające bez zagospodarowania, wymagają działań

rewaloryzacyjnych oraz zmiany sposobu użytkowania. Układy przestrzenne założeń parkowych są często nieczytelne. W złym stanie technicznym są zabytki inżynierii. Obiekty stając się nieprzydatnymi w swoich pierwotnych funkcjach pozostają niezagospodarowane i niszczone.

W celu ochrony wartościowych układów przestrzennych w województwie lubelskim należy podjąć szersze niż dotychczas działania na rzecz rewitalizacji centrów zabytkowych miast i miasteczek wraz z rekompozycją urbanistyczną prowadzącą do nadania im nowej funkcjonalności.

Przedmiotem i celem procesu ochrony miast historycznych jest nie tylko ochrona, konserwacja, rewaloryzacja i rewitalizacja historycznej substancji i struktury zabytkowej, ale animacja zespołu staromiejskiego i jego trwałe włączenie w obszar funkcjonalnego śródmieścia – jako najatrakcyjniejszej części, a także jego ekspozycja oraz celowe wykorzystanie i społeczne udostępnienie jego elementów.

Generalnym założeniem, które winno przyświecać podejmowanym działaniom jest kreowanie zespołu zabytkowego jako żywego elementu składowego współczesnego, rozwijającego się miasta. Jest to właściwa droga do uzyskania optymalnych warunków jego ochrony, którą w województwie lubelskim należy realizować poprzez dążenie do usuwania przekształceń w obrębie układów urbanistycznych historycznych miast i miasteczek oraz wyeliminowanie samowoli inwestorskich w obrębie chronionych układów urbanistycznych, dążenie do ograniczania wprowadzania nowej, niezharmonizowanej zabudowy (inwestycji) z lokalną tradycją, zapobieganie przekształceniom zabudowy oraz układów urbanistycznych historycznych miast i miasteczek. Wskazane jest opracowywanie planów rewaloryzacji i rewitalizacji zespołów staromiejskich i wartościowych obszarów krajobrazowych.

Z uwagi na niewystarczający poziom opieki i ochrony należy zwracać szczególną uwagę na zapisy w planach zagospodarowania przestrzennego i studiach uwarunkowań, ze szczególnym uwzględnieniem układów ruralistycznych, konsekwentne nawiązywanie w nowej architekturze do lokalnych wzorów i materiałów (budownictwo regionalne)

W ramach zarządzania zabytkowymi zespołami, w szczególności podworskimi należy przeciwdziałać wtórnym podziałom parcel i budynków współtworzących te zespoły, pozostawianiu ich bez użytkowania oraz wprowadzaniu niewłaściwych programów użytkowych. W zakresie opieki nad zabytkowymi założeniami zieleni konieczne jest wypracowanie zasad merytorycznej współpracy z instytucjami zajmujących się ochroną środowiska przyrodniczego.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 2 Działania zmierzające do polepszenia stanu zachowania zabytków na obszarze województwa lubelskiego, ze szczególnym uwzględnieniem budownictwa drewnianego, zabytków i obszarów przemysłowych i powojaskowych.

W województwie lubelskim ważnym działaniem priorytetowym, obok ochrony miast historycznych, jest ochrona budownictwa drewnianego. Zakładana jest ochrona w różnych aspektach: 1. Podejmowanie działań w celu ochrony zabytków drewnianych w miejscu ich pierwotnego posadowienia, zarówno poprzez eksponowanie ich w otoczeniu, jak i nadawanie im nowych programów użytkowych. 2. Zachowanie regionalnej architektury i zabudowy poprzez właściwe odnawianie starych budynków, zgodnie z regionalnymi wzorami, z zachowaniem oryginalnego wyglądu bryły i elewacji.

Należy kontynuować akcję instalacji w obiektach zabytkowych systemów zabezpieczających przez kradzież, zniszczeniem lub pożarem.

W stosunku do architektury i budownictwa wskazane są działania zmierzające do powstrzymania dewastacji otoczenia obiektów zabytkowych, wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego, przeciwdziałanie opuszczaniu obiektów. Dużą niedogodnością w podejmowaniu opieki nad zabytkami jest nieuregulowany status prawny części tych obiektów.

Problematyka obszarów i obiektów powojkowych wiąże się ze zjawiskiem opuszczania (przekazywania) zabytkowych obiektów obronnych i garnizonowych przez wojsko. Jest to zjawisko niepokojące, albowiem obiekty opuszczone ulegają szybkiej degradacji poddane niekorzystnym skutkom oddziaływania środowiska przyrodniczego.

W ramach ochrony wysokiej klasy zabytkowej architektury i budownictwa wojskowego o cechach tożsamości regionalnej, a zarazem wyróżniającej region w skali europejskiej należy dążyć do sporządzenia pełnych inwentaryzacji, kontroli nad przekazywaniem nowym użytkownikom – rodzaj użytkowania, opiniowanie projektów adaptacyjnych i nadzór nad wykonawstwem). Przestrzeganie generalnej zasady nie rozdrabniania pierwotnych działek pod obiektami i zespołami wojskowymi. Popularyzacja architektury budownictwa obronnego poprzez przygotowanie specjalistycznych tras zwiedzania, m.in. monumentalnych XIX w. twierdz rosyjskich: Twierdzy Dęblin i Twierdzy Brześć.

Już w 2004 r. powstał raport o turystyce industrialnej, na podstawie którego wytypowano obiekty do zwiedzania oraz tematyczną trasę turystyczną. Do zasadniczych działań zmierzających do opieki należą: przeciwdziałanie wtórnym podziałom parcel i budynków współtworzących zespoły zabytkowego budownictwa przemysłowego, inicjowanie działań mających na celu rewaloryzację zniszczonych obiektów przemysłowych, przeciwdziałanie opuszczaniu obiektów poprzemysłowych i w konsekwencji popadania ich w ruinę, co niejednokrotnie jest spowodowane brakiem pomysłu na odpowiednie zagospodarowanie tychże obiektów, popularyzowanie form wykorzystania zachowanych budynków przemysłowych, z dopuszczeniem innych programów użytkowych niż pierwotne; z podkreśleniem, iż nadrzędnym celem jest zachowanie bryły budynku i detalu w niezmienionej formie, popularyzacja zabytków budownictwa przemysłowego przez uwzględnienie np. w przebiegu szlaków turystycznych.

Wspieranie działań na rzecz zachowania archeologicznej substancji zabytkowej, w tym tworzenie warunków do prowadzenia badań naukowych.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środowiska naukowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 3 Zakończenie prac nad gminnymi ewidencjami zabytków.

Art. 22 ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U Nr 162 poz. 1568 z późn. zm.) obliguje wójtów (burmistrzów, prezydentów miast) do prowadzenia gminnej ewidencji zabytków. Zakończenie ewidencjonowania zabytków na poziomie gminy ma znaczenie, ponieważ ewidencja ta jest podstawą do sporządzania powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami oraz pozwala na prawną ochronę zabytków wraz z ich otoczeniem nie wpisanych do rejestru zabytków oraz nie ujętych w planie ochrony parku kulturowego.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami.

Działanie 4 Upowszechnianie mechanizmu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru przez organy stanowiące jednostki samorządu terytorialnego na zasadach określonych przez te jednostki.

Art. 81 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U Nr 162 poz. 1568 z późn. zm.) upoważnia organ stanowiący jednostki samorządu terytorialnego do udzielenia dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru oraz określa tryb w jakim ma się to odbyć. W celu polepszenia stanu zabytków na terenie gmin konieczne jest współfinansowanie prac z różnych źródeł, w tym również samorządów lokalnych, które w efekcie winny czerpać wymierne korzyści z coraz atrakcyjniejszego środowiska kulturowego na swoim terenie. Mając na względzie uaktywnienie administracji w kwestii możliwości wynikających z ustawy należy podjąć działania zmierzające do wskazywania tychże możliwości, a w konsekwencji ujmowania w budżetach jednostek samorządu terytorialnego środków finansowych przeznaczonych na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami.

Działanie skierowane do gmin i powiatów oraz właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych.

Działanie 5 Intensyfikacja kompleksowych działań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami pozostającymi w posiadaniu jednostek samorządu terytorialnego.

Jednostki samorządu terytorialnego oraz jednostki organizacyjne jednostek samorządu terytorialnego posiadają w swoim mieniu również obiekty zabytkowe wpisane do rejestru, bądź będące w tzw. zainteresowaniu konserwatorskim. Sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny posiada jednostka samorządu terytorialnego, jest zadaniem własnym tej jednostki. W celu wypełnienia ustawowego obowiązku wskazane jest, aby opracować kompleksowy plan działań skierowanych na utrzymanie własnych obiektów zabytkowych we właściwym stanie technicznym i użytkowym. W efekcie poprawa stanu zachowania zabytków może przyczynić się do wymiernych korzyści gospodarczych dla danego obszaru.

Zabytki będące w posiadaniu Samorządu Województwa Lubelskiego omówiono w Rozdziale 2. w części 2., działania zaś w Rozdziale 4.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego posiadających zabytki.

Priorytet 3 Wprowadzanie nowoczesnych form w zarządzaniu, organizacji i działalności instytucji muzeów, muzeów na wolnym powietrzu oraz innych instytucji o charakterze muzealnym.

Działanie 1 Promocja instytucji muzeum jako narzędzia ochrony zabytków i miejsca wypracowywania wzorca opieki nad zabytkami.

Muzeum jest jednostką organizacyjną, której celem jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej,

kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie korzystania ze zgromadzonych zbiorów.

Muzeum traktowane jest w powszechnej świadomości jako miejsce skostniałe, przepojone powagą i uczonością. Wynika to z traktowania przez społeczeństwo zabytków jako sacrum oraz z zadań nałożonych na instytucję muzealną. Wspieranie działań na rzecz zmiany świadomości społecznej w tym zakresie i wprowadzenia wizji muzeum – miejsca przyjaznego do edukacji i spędzania czasu wolnego.

Podjęcie działań marketingowych w celu kreowania potrzeby uczestniczenia w kulturze oraz obcowania z dziedzictwem kulturowym.

Pierwszą próbą przyciągnięcia odbiorcy mogłaby być zmiana godzin otwarcia tych instytucji w czasie umożliwiającym odwiedzić je przez osoby realizujące się zawodowo.

Działanie skierowane do muzeów i organizacji o charakterze para muzealnym, odbiorców oferty kulturalnej tych instytucji.

Działanie 2 Wykorzystanie nowoczesnych technologii w działalności statutowej muzeów w celu przyciągnięcia odbiorcy.

W dzisiejszym, konsumpcyjnym, świecie potrzebnych jest wiele kompromisów. Instytucja muzealna, z definicji swoje miejsce badania i przechowywania pamiątek przeszłości dla przyszłych pokoleń, musi odejść od skostniałego sposobu prezentowania swoich zbiorów i wyników analiz. W celu zainteresowania i przyciągnięcia widza konieczne jest włączanie do swej oferty zajęć interdyscyplinarnych z zastosowaniem nowoczesnych narzędzi, prowadzenie badań i popularyzacja ich wyników oraz zastosowanie nowoczesnych technik multimedialnych do prezentacji zbiorów. W zasadzie podjęcie próby przekształcenia muzeów w instytucje coraz bardziej kreatywne. Należy jednak przy tym pamiętać aby działania te nie uczyniły z muzeów parków rozrywki i miejsc służących li tylko spędzaniu wolnego czasu, czyli zabijaniu nudy.

Działanie skierowane do muzeów i organizacji o charakterze para muzealnym, odbiorców oferty kulturalnej tych instytucji.

Priorytet 4 Aktywizacja społeczeństwa w celu wykorzystywania zabytków dla celów społeczno – ekonomicznych.

Działanie 1 Podnoszenie poziomu świadomości wartości krajobrazu kulturowego jako elementu niezbędnego do rozwoju przemysłów czasu wolnego.

Upowszechnianie wizerunku Lubelszczyzny jako miejsca atrakcyjnego dla inwestorów poprzez wspieranie dobrych praktyk zagospodarowania obiektów zabytkowych wraz z ich otoczeniem, rozwijaniem i promowaniem produktu turystycznego opartego na unikalnych wartościach regionu, w tym krajobrazu kulturowego. Ponadto upowszechnianie gospodarczej wartości krajobrazu kulturowego wśród osób kreujących rozwój przemysłów czasu wolnego jako i ich odbiorców.

Promocja instytucji Społecznego opiekuna zabytków w czynny udział w opiece nad zabytkami

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji związanych ze sferą kultury, podmiotów gospodarczych działających w przestrzeni kultury, właściciele i użytkownicy obiektów zabytkowych, odbiorców produktów kulturalnych.

Działanie 2 Tworzenie mechanizmów włączających dziedzictwo kulturowe w nowoczesny obieg gospodarczy: przemysłów czasu wolnego i przemysłów kultury.

Wspierania działań mających na celu włączenie dziedzictwa materialnego w obieg życia społecznego poprzez podnoszenie świadomości jego wartości, potrzeby porządkowania i chronienia oraz wykorzystania dla celów rozwoju ekonomicznego społeczeństwa. Mechanizmy ukierunkowane winny być na działania zmiany świadomości społeczeństwa w kierunku uporządkowania przestrzeni publicznej, a w konsekwencji umożliwienie czerpania wymiernych korzyści z aktywnego zarządzania dziedzictwem kulturowym włączonym w zakres oferty przemysłów czasu wolnego i przemysłów kultury.

Jednym z elementów pozwalających na wypracowanie nowych mechanizmów może być wprowadzanie nowych funkcji do obiektów zabytkowych, przy równoczesnym zachowaniu ich wartości zabytkowych.

Podjęcie współpracy z właścicielami i zarządcami zabytków na rzecz właściwego zarządzania zasobem dziedzictwa kulturowego zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju oraz promowanie zasad opieki nad zabytkami. Wymiana doświadczeń oraz propagowanie najlepszych rozwiązań współpracy publiczno – prywatnej prowadzonej w celu zachowania i wykorzystywania dziedzictwa kulturowego do rozwoju społeczno – ekonomicznego.

Jednym z czynników może stać się aktywny udział osób pełniących funkcję społecznych opiekunów zabytków.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji związanych ze sferą kultury, podmiotów gospodarczych działających w przestrzeni kultury, właściele i użytkownicy obiektów zabytkowych, odbiorców produktów kulturalnych.

Cel operacyjny 2. Ochrona **niematerialnego** dziedzictwa kulturowego.

Priorytet 1 Zachowanie autentycznego regionalnego dziedzictwa kulturowego.

Działanie 1 Przyjęcie i upowszechnianie wyróżnika autentyczności regionów Lubelszczyzny.

Lubelszczyzna, położona między Wisłą a Bugiem jest wyrazista i bogata kulturowo. Tradycje kulturowe tych ziem mają nieprzerwany rodowód historyczny, własną specyfikę i dynamikę. To bogactwo kulturowe jest obiektem badań środowisk naukowych, w efekcie których ustalony został wyróżnik autentyczności poszczególnych regionów.

Działanie skierowane do lubelskiego środowiska naukowego, jednostek samorządu terytorialnego.

Działanie 2 Pogłębianie form współpracy środowiska naukowego z samorządami w procesie ustalania autentycznych regionalnych wartości kulturowych.

W działaniu tym ważne jest pogłębianie form współpracy środowiska naukowego z samorządami, mającej na celu kontynuowanie prac badawczych ustalających autentyczne wartości kulturowe w poszczególnych mikroregionach. Działania takie prowadzone są przez środowisko naukowe lubelskie w formie badań terenowych a następnie konferencji i publikacji prezentujących i upowszechniających efekty ustaleń badaczy. Realizowane jest to zwykle na zlecenie i przy współpracy samorządów powiatowych i gminnych.

Działanie skierowane do lubelskiego środowiska naukowego, jednostek samorządu terytorialnego.

Działanie 3 Wspieranie aktywności lokalnej w działaniach mających na celu uświadomienie wagi niematerialnego dziedzictwa kultury dla zachowania własnej tożsamości i znaczenia opieki nad tym dziedzictwem.

Ustalenia dotyczące wagi zachowanego niematerialnego dziedzictwa kulturowego w regionach winny być upowszechniane ogółowi jego mieszkańców. Istotne jest wspieranie inicjatyw lokalnych w działaniach zachowujących i propagujących niematerialne dziedzictwo. Widoczna jest tu rola samorządów każdego szczebla ale także stowarzyszeń regionalnych, amatorskich zespołów artystycznych bezpośrednio działających w tym zakresie. Ważne jest wspieranie tworzenia i rozbudowywania zbiorów muzeów regionalnych, chronienia pomników, świadków przeszłości ale także mobilizowania regionalistów i twórców kultury, także amatorskiej do popularyzowania własnych tradycji regionalnych oraz odziedziczonych zasobów kulturowych. Działania takie pozwalają na zachowania własnej wyrazistej tożsamości kulturowej, budowanie dumy z korzeni kulturowych miejscowości i regionów, osadzenie kulturowe szczególnie ważne w zjednoczonej Europie.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, stowarzyszeń działających w sferze kultury i dziejów regionu, instytucji kultury.

Działanie 4 Prowadzenie planowych działań wspierających dziedzictwo niematerialne oraz włączanie jego ochrony do różnych programów edukacyjnych.

W działaniu tym wskazane jest prowadzenie planowych działań wspierających edukację w zakresie regionalnego niematerialnego dziedzictwa kultury. Opieka i ochrona dziedzictwa winna być realizowana m.in. przez stworzenie programów edukacyjnych skierowanych do młodzieży, dającym możliwość poznania i docenienia regionalnego przekazu kulturowego. Działania takie pogłębia w mieszkańcach Lubelszczyzny poczucie dumy ze swoich tradycji kulturowych, ułatwia dostęp do tego dziedzictwa. Realizacji celów edukacyjnych służy także upowszechnianie publikacji dokumentujących i promujących dziedzictwo kulturowe. Zapisane na nośnikach elektronicznych, bądź w formie drukowanych zbiorów pieśni, melodie i obrzędy zaczerpnięte z tradycji regionu stanowią bezcenne źródło w tym zakresie. Ważne by stały się także materiałem wykorzystywanym w edukacji młodego pokolenia. Istotną rolę w przybliżaniu i upowszechnianiu wiedzy o korzeniach kulturowych regionu odgrywają popularne wśród młodego pokolenia zespoły folkowe, przetwarzające artystycznie materiały źródłowe ale wprowadzające je na nowo w obieg kulturowy.

Działanie skierowane do władz oświatowych, jednostek samorządu terytorialnego, stowarzyszeń działających w sferze kultury i dziejów regionu, instytucji oświatowych i kultury, mediów.

Działanie 5 Realizowanie studiów naukowych dotyczących ochrony dziedzictwa niematerialnego, zwłaszcza zagrożonego.

Ważnym czynnikiem motywującym do zainteresowania młodego pokolenia dziedzictwem kulturowym regionu jest realizowanie studiów naukowych dotyczących ochrony dziedzictwa niematerialnego, zwłaszcza zagrożonego, oraz zlecenie prac naukowych dokumentujących i opracowujących zasoby kulturowe regionu. Znaczną rolę spełnia tu świadome potrzeb w tej mierze środowisko naukowe ukierunkowujące studentów i młodą

kadre naukowe do podejmowania do realizacji prac badawczych obejmujących dzieje, tradycję, zasoby i kulturę regionów Lubelszczyzny. Prace takie powstają z inicjatywy samorządów i stowarzyszeń regionalnych ogłaszających konkursy, stypendia naukowe, ułatwiających badania a następnie publikację i popularyzację prac badawczych. Te czynniki mobilizujące i zachęcające do podejmowania prac badawczych o tematyce regionalnej sprzyjają zainteresowaniu młodego pokolenia niematerialnym dziedzictwem kulturowym regionu.

Działanie skierowane do uczelni wyższych, jednostek samorządu terytorialnego, stowarzyszeń działających w sferze kultury i dziejów regionu, instytucji oświatowych i kultury, mediów.

Działanie 6 Wspieranie programów badawczych dotyczących dziedzictwa, zapewniających archiwizację i udostępnienie ich efektów.

Rolą uczelni wyższych i środowiska naukowego, merytorycznej kadry placówek kultury i stowarzyszeń kulturalnych jest opracowanie, udostępnianie i realizowanie programów badawczych dotyczących dziedzictwa, zapewniających właściwe metody badawcze oraz archiwizację zebranych materiałów. Istotne jest także opracowanie efektów badań umożliwiające udostępnienie ich zainteresowanym mieszkańcom miejscowości i regionów oraz przybywającym na Lubelszczyznę turystom. Ważnym czynnikiem jest tu promowanie przewodnictwa wyposażonego w pełną wiedzę o wartościach kulturowych, oryginalności i atrakcyjności regionu.

Działanie skierowane do uczelni wyższych, jednostek samorządu terytorialnego, stowarzyszeń działających w sferze kultury i dziejów regionu, instytucji oświatowych, turystycznych i kultury, mediów.

Działanie 7 Tworzenie możliwości przekazywania przez twórców ludowych swej wiedzy, umiejętności i doświadczeń zawodowych młodemu pokoleniu.

Rolą samorządów lokalnych oraz placówek oświatowych i kulturalnych jest stworzenie możliwości przekazywania przez twórców ludowych swej wiedzy, umiejętności i doświadczeń zawodowych młodemu pokoleniu. Działanie to w wielu regionach realizowane jest poprzez m.in. opracowanie systemów wspierania finansowego twórców i ich uczniów, pisanie programów umożliwiających organizację warsztatów, pokazów prezentujących lokalnych twórców kultury, ich umiejętności i dorobek artystyczny. Istotne jest wpisanie w programy edukacyjne zajęć obejmujących tradycje historyczne i kulturowe regionu.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, instytucji oświatowych, turystycznych i kultury, organizacji pozarządowych działających w sferze kultury i dziejów regionu, mediów.

Działanie 8 Wspieranie działań w zakresie opieki i ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

Rolą stowarzyszeń regionalnych ale także muzeów regionalnych, bibliotek i instytucji kultury jest zabieganie o odtworzenie, zachowanie i promowanie lokalnych tradycji kultury. Ważne jest by odpowiednie służby i organy samorządowe świadome były potrzeby inicjowania działań w zakresie opieki i ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Podejmowanie przedsięwzięć, w celu wzmocnienia instytucji i autorytetu osób zaangażowanych w ochronę niematerialnego dziedzictwa kultury.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, stowarzyszeń działających w sferze kultury i dziejów regionu, instytucji oświatowych, turystycznych i kultury, mediów.

Działanie 9 Kontynuacja prac badawczych i dokumentacyjnych zmierzających do stworzenia pełnej inwentaryzacji zasobów niematerialnych dziedzictwa kulturowego.

Koniecznością jest kontynuowanie prac badawczych i dokumentacyjnych zmierzających do aktualizowania i pełnej inwentaryzacji zasobów niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Komputerowa baza danych w tym zakresie stworzona została na zlecenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego przez Zarząd Krajowy Stowarzyszenia Twórców Ludowych w Lublinie. Badaniem w skali kraju objęci zostali: twórcy ludowi, autentyczne zespoły śpiewacze, kapele ludowe, chóry, zespoły opracowujące tradycyjne obrzędy i zwyczaje. Aktualizowanie tej bazy wiąże się z kosztami finansowymi. Badania naukowe prowadzone są przez UMCS i KUL przy zainteresowaniu i zaangażowaniu samorządów lokalnych. Twórcy kultury także amatorskiej, regionaliści oczekują wymiernych znaków opieki za strony władz i powołanych do tego instytucji samorządowych. Ważnym zadaniem dowartościującym i nobilitującym uzdolnionych artystycznie twórców amatorów jest propagowanie statusu twórcy ludowego. Zadanie to realizuje Stowarzyszenie Twórców Ludowych przy współdziałaniu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Działanie skierowane do ośrodków naukowych, jednostek samorządu terytorialnego, stowarzyszeń działających w sferze kultury i dziejów regionu, instytucji oświatowych, turystycznych i kultury, mediów.

Działanie 10 Staranie o umieszczenie wybranych zabytków na europejskiej i światowej liście dziedzictwa kulturowego.

Regulację prawną w tym zakresie wprowadza Konwencja UNESCO o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przyjęta przez jej Konferencję Generalną w Paryżu w dniu 17 października 2003 r. ratyfikowana została przez Polskę 22.X.2010 r. Zgodnie z jej zapisami utworzona zostanie krajowa lista najcenniejszych zabytków niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Otwarta została także droga prawna do wnioskowania o wpis wybranych obiektów kultury niematerialnej na europejską i światową listę dziedzictwa kulturowego.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, stowarzyszeń działających w sferze kultury i dziejów regionu, instytucji oświatowych, turystycznych i kultury, twórców ludowych, mediów.

Działanie 11 Inspirowanie organizacji imprez kultywujących regionalne dziedzictwo kultury niematerialnej.

W działaniu tym istotne jest motywowanie i inspirowanie organizatorów przedsięwzięć przybliżających mieszkańcom Lubelszczyzny, bądź odwiedzającym ją turystom tradycje i dziedzictwo kultury dworskiej, mieszczańskiej, ludowej. Pozytywnym wzorem jest popularyzacja kultury ludowej poprzez wspieranie różnego typu imprez folklorystycznych, w tym najbardziej znanych o zasięgu ogólnopolskim – Festiwalu Kapel i Śpiewaków Ludowych w Kazimierzu Dolnym, Sejmiku Teatrów Wsi Polskiej w Tarnogrodzie. Na Lubelszczyźnie rolę inspirującą i uświadamiającą bogactwo dziedzictwa

pokoleń odgrywają także imprezy angażujące wiele środowisk twórców i animatorów: Jarmark Jagielloński, Festiwal Trzech Kultur we Włodawie, festiwale filmowe w Kazimierzu i Zwierzyńcu i szereg innych lokalnych i regionalnych działań. Ważnym przedsięwzięciem mobilizującym do szeroko zakrojonych działań stało się ubieganie Miasta Lublin o Europejską Stolicę Kultury 2016.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, stowarzyszeń działających w sferze kultury i dziejów regionu, instytucji oświatowych, turystycznych i kultury, zespołów artystycznych, animatorów i twórców kultury, mediów.

Priorytet 2 Zarządzanie niematerialnym dziedzictwem kulturowym, ze szczególnym uwzględnieniem działań zorientowanych na wymiar ekonomiczno-społeczny.

Działanie 1 Stwarzanie dogodnych warunków do rozwoju przemysłów kultury jako drogi przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu i wzrostowi gospodarczemu:

- Program „ginące zawody”

Wspieranie istniejących ośrodków rzemiosła ludowego poprzez pomoc w tworzeniu izb regionalnych, organizowaniu różnego typu warsztatów i pokazów, mogących stanowić atrakcję turystyczną. Ważnym jest także wspieranie zanikających zawodów, powszechnych przed laty na Lubelszczyźnie, takich jak: garncarstwo, kowalstwo, tkactwo, plecionkarstwo itp. Działające w tradycyjnej formie ośrodki przemysłów kultury stanowią nie tylko atrakcję turystyczną ale mogą być źródłem dochodu dla zaangażowanych w działania mieszkańców Lubelszczyzny. Przykładem reprezentatywnym jest zainteresowanie jakie budzą ośrodki garncarskie w Pawłowie i Łązku Ordynackim, kowalskie – w Wojciechowie, wikliniarstwo – w okolicach Puław, tkactwo – sprawnie działające warsztaty w Żyrzynie, Borkach.

W działaniu tym właściwą drogą jest także wspieranie wytwarzania wartościowych pamiątek regionalnych oraz działań zmierzających do kreowania „produktu lokalnego”, związanego z kulturą i tradycją ludową. Stanowić mogą one źródło dochodu dla zainteresowanych mieszkańców regionu i województwa.

- przemysł fotograficzny

Szybko rozwijający się w ostatnich dziesięcioleciach. Związane jest to ze wzrostem zainteresowania dobrą fotografią dokumentującą zdarzenia ale będącą filarem promocji. Rosnące zapotrzebowanie na wydawnictwa albumowe, foldery, przewodniki w których podstawą jest dobra fotografia miejsc, wydarzeń, osób.

- przemysł filmowy

Rozwój kinematografii, realizacje filmów i wieloodcinkowych seriali telewizyjnych wymusza na producentach poszukiwanie partnerów, sponsorów oraz możliwości obniżenia kosztów realizacji przedsięwzięć. Staje się to szansą dla miejscowości, które stają się miejscem realizacji dzieł filmowych ale dostrzegają w tym także możliwość promocji. Taka kooperacja jest także z korzyścią dla mieszkańców plenerów filmowych, bowiem jest to źródło dodatkowych korzyści, także materialnych.

- przemysł fonograficzny

Nagrania płytowe stanowią wzorcową drogę dokumentacji niematerialnego dziedzictwa kulturowego ale pozwalają także wypromować artystyczny kunszt i wartościowy repertuar kapel i zespołów ludowych, kapel podwórkowych, chórów, w które tak bogata jest Lubelszczyzna. Materiały te znajdują swoich nabywców, stanowiąc dodatkowe źródło dochodu dla artystów.

- **Publikacje**

Rozwój i dostępność publikacji regionalnych widoczna jest w ostatnich dziesięcioleciach. Dotyczy to wydawnictw o charakterze albumowym, przewodników, folderów, zapomnianych przepisów potraw regionalnych, pocztówek propagujących wiedzę o przeszłości i piękno regionu. Szczególnie bogata jest oferta wydawnictw prezentujących dzieje miast i regionów, zapisy obyczajów, wierzeń, lokalnych przekazów opracowywanych od dziesięcioleci przez towarzystwa regionalne, stanowiące prężny społecznikowski nurt miłośników „małych ojczyzn”. Dla zainteresowanych folklorem staraniem samorządowych ośrodków kultury jest coraz bogatsza oferta śpiewników prezentujących najwartościwszy repertuar zespołów i kapel ludowych.

- **Media**

Obecne prawie w każdym domu, już nie tylko w postaci gazet, telewizji ale także internetu. Stwarza to nowe możliwości docierania do odbiorcy. Potrzebą stało się powoływanie lokalnych ośrodków telewizyjnych, w którym informacja prezentująca wydarzenia regionalne ma pierwszeństwo zapewniając zwiększoną „oglądalność”.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji pozarządowych działających w sferze kultury i dziejów regionu, instytucji turystycznych i kultury, twórców kultury, mediów.

Działanie 2 Wzmocnienie działań związanych z rozwojem usług turystycznych na terenach wiejskich nie objętych do tej pory takimi programami.

Propagowanie rozwoju agroturystyki oraz wspieranie organizatorów aktywnego wypoczynku w celu zainteresowania turystów atrakcyjnością czystych ekologicznie, unikalnych krajobrazowo regionów Lubelszczyzny.

Przygotowanie kompleksowych programów turystyczno – edukacyjnych promujących tradycje kultury ludowej, w tym: przygotowanie folderów, przewodników, opracowanie i promowanie szlaków kulturowych, organizowanie konkursów stałych i czasowych, imprez promujących miejscowe tradycje, pokazów „ginących zawodów” i in.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, stowarzyszeń działających w sferze kultury i dziejów regionu, instytucji turystycznych i kultury, twórców kultury, mediów.

Działanie 3 Aktywny marketing niematerialnego dziedzictwa kulturowego, jako niepowtarzalnej atrakcji turystycznej województwa.

Wykorzystanie niematerialnych zasobów dziedzictwa kulturowego w ofercie promocyjnej i turystycznej województwa i regionów. Kreowanie markowych produktów i turystycznych, bazujących na tradycjach regionalnych. Promowanie i rozwijanie Listy Lubelskich Produktów Tradycyjnych. Rozbudziły te inicjatywy zainteresowanie powszechnymi niegdyś na tych ziemiach tradycyjnymi produktami żywieniowymi z ziemniaków, kaszy, mąki. Pojawiły się więc promocyjne imprezy w stylu: „Festiwalu Kaszy” w Janowie Lubelskim, promocji produktu lokalnego pn. „Pierogi” w Bychawie i Kąkolewnicy, lansowanie „piroga biłgorajskiego”, czy domowych nalewek.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, stowarzyszeń działających w sferze kultury i dziejów regionu, instytucji turystycznych i kultury, twórców kultury, mediów.

Działanie 4 Propagowanie publikacji regionalnych oraz wydawnictw popularyzujących dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny.

Celom marketingowym szczególnie służą wydawnictwa o charakterze albumowym prezentujące urokliwe niematerialne dziedzictwo regionu wpisane w nieskażony krajobraz. Lubelszczyznę cechuje różnorodność kultur, tradycji, obyczajów i religii zamieszkujących tu nacji. Współistniejąc przez wieki przenikały się wzajemnie i ubogacały.

Na mapie kulturowej Lubelszczyzny szczególnie widoczne są społecznikowskie działania pasjonatów skupionych w ponad 120 zarejestrowanych stowarzyszeniach regionalnych. Od lat zajmują się one poznawaniem przeszłości a poprzez nią promowaniem swoich „małych ojczyzn”. Takie stowarzyszenia jak: Nałęczowskie Towarzystwo Regionalne, Towarzystwo Regionalne Hrubieszowskie, Lubartowskie Towarzystwo Regionalne, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Międzyrzeczu, „Koło Białczan” są wydawcami periodyków regionalnych dokumentujących i propagujących wiedzę o przeszłości, teraźniejszości i przyszłości regionów, miejscowości i mieszkańców.

Ważne są także wydawnictwa prezentujące wartościowy repertuar artystyczny zespołów folklorystycznych, w które szczególnie bogate jest województwo lubelskie.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, stowarzyszeń działających w sferze kultury i dziejów regionu, instytucji oświatowych, turystycznych i kultury, twórców kultury.

Cel strategiczny II. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny w działaniach promocyjnych i edukacyjnych wpływających na rozwój społeczno – ekonomiczny.

Cel operacyjny 1. Edukacja w zakresie dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny.

Priorytet 1 Pogłębianie wiedzy społeczeństwa o dziedzictwie kulturowym w celu podniesienia jego świadomości, wrażliwości i aktywności w tym zakresie.

Działanie 1 Pogłębianie wiedzy o materialnym dziedzictwie kulturowym i idei jego ochrony przy użyciu nowoczesnych technologii, mediów oraz różnorodnych form edukacji społecznej.

Podniesienie poziomu wiedzy i zwiększenie świadomości społecznej w zakresie wartości i znaczenia dziedzictwa kulturowego dla pokoleń, jest istotą jego zachowania w dobrym stanie. Ważnym zadaniem jest więc poszerzenie działalności edukacyjnej w zakresie pogłębiania wiedzy o autentycznych wartościach dziedzictwa kulturowego i popularyzowaniu idei jego zachowania. Należy wypracować zrozumienie potrzeby opieki nad zabytkami w świadomości społecznej mieszkańców, dlatego obecność treści związanej z dziedzictwem kulturowym materialnym i niematerialnym jest niezbędna już w edukacji młodego pokolenia. Istotne jest poszerzenie działań edukacyjnych kierowanych do różnych grup odbiorców.

Kierowane do młodego odbiorcy, (środowisko szkolne) muszą spełniać oczekiwania tej grupy, powinny być atrakcyjne w formie, wykorzystujące nowoczesne środki masowego przekazu. Zajęcia interdyscyplinarne, warsztaty, konkursy, czy lekcje prowadzone

w bezpośrednim kontakcie z zabytkiem lub współprowadzone przez instytucje kultury wzbogacają ofertę edukacyjną kierowaną do młodego człowieka. Rozszerzeniem form edukacyjnych może być wykorzystanie ścieżek edukacyjnych czy warsztatów środowiskowych - szlaków turystyczno – kulturowych.

Kierowane do dorosłej części społeczeństwa mogą one polegać na: rozpowszechnianiu wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego w różnorodnych wydawnictwach również wykorzystując nowoczesne i atrakcyjne środki przekazu, popularyzowaniu wiedzy z zakresu osiągnięć konserwatorskich przy zabytkach w środkach masowego przekazu. Istotne jest też budowanie emocjonalnej więzi społeczeństwa z obiektami zabytkowymi, gdyż tylko wówczas można oczekiwać zaangażowania ze strony mieszkańców w opiekę na rzecz zabytków. Organizowanie imprez kulturalnych o charakterze edukacyjnym np., festynów, pokazów, pikników rodzinnych wystaw, wzbogaca ofertę i jest ważnym czynnikiem aktywizującym społeczeństwo na rzecz dziedzictwa kulturowego. Należy również rozszerzać działania, programy i projekty edukacyjne kierowane zarówno do młodego odbiorcy, jak i do starszej grupy wiekowej, wzbudzające poszanowanie dla tradycji regionu, pobudzające do aktywnego uczestnictwa w kulturze m.in. poprzez wspieranie amatorskich ruchów artystycznych, zespołów działających w różnych dziedzinach sztuki, pokazujących w swojej działalności bogactwo wielokulturowe regionu, jego tradycje i kulturę.

Popularyzacja wydawnictw konserwatorskich i zabytkoznawczych oraz wspieranie publikacji popularyzujących historię, kulturę i dziedzictwo Lubelszczyzny to istotna forma edukacji na rzecz dziedzictwa. Poprzez propagowanie wiedzy tematycznej w sposób popularnonaukowy można zainteresować różne grupy odbiorców, trudną i skomplikowaną dziedziną, jaką jest konserwacja zabytków. Należy przybliżyć cały proces opieki i konserwacji zabytku, budując u czytelnika poczucie emocjonalnej więzi z zabytkiem i jego istotnej wartości dla całego dziedzictwa. Poprzez popularyzowanie zagadnień z historii i kultury Lubelszczyzny buduje się silne poczucie tożsamości w mieszkańcach i identyfikację z daną przestrzenią, wzrasta poszanowanie dla zabytków, historii i tradycji regionu.

Działanie skierowane do instytucji kultury, środowisk naukowych, jednostek samorządu terytorialnego, służby ochrony zabytków, samorządu województwa, środków masowego przekazu, szkół, jednostek oświatowych, organizacji pozarządowych, stowarzyszeń działających w otoczeniu kultury.

Działanie 2 Popularyzacja akcji edukacyjnych na rzecz niematerialnego dziedzictwa kulturowego do wzmacniania społecznej świadomości mieszkańców Lubelszczyzny.

Szkoły mogą wykorzystać możliwości włączania treści lokalnych i regionalnych w proces dydaktyczno - wychowawczy. Niebagatelną rolę odgrywają tu również instytucje kultury i organizacje pozarządowe oraz własna inicjatywa samorządów lokalnych. Edukacja o ojczyźnie lokalnej jako szczególnie bliskiej, daje młodym ludziom informację o szeroko pojętej problematyce: ekologicznej, gospodarczej, społecznej, politycznej, historycznej i kulturalnej środowiska w którym żyją - pełni istotną rolę w kształtowaniu lokalnego patriotyzmu, poczucia tożsamości z wartościami własnego dziedzictwa. Kreuje postawy prospołeczne i pobudza zachowania obywatelskie. Akcje edukacyjne są prowadzone np. w formie konkursów między gminami, gdzie uczestnicy i widzowie mogą poznać podobieństwa i różnice w gwarze, którą posługują się mieszkańcy oraz mają możliwość poznania innej kultury, tradycji, jak również znalezienia podobieństw. Inną formą są akcje edukacyjne prowadzone w formie konkursu gawędziarzy i instrumentalistów oraz imprez towarzyszących - występy zespołów regionalnych i prezentacji przedstawień teatralnych. Ważna w edukacji regionalnej jest w tych spotkaniach wymiana międzypokoleniowa. Szkoły mogą

prowadzić międzyprzedmiotową ścieżkę edukacyjną lub w oparciu o własny program autorski, nauczyciela przybliżyć młodzieży niematerialne dziedzictwo kulturowe w regionie. wykorzystując funkcje edukacyjne muzeów skansenowskich (np. lekcje umożliwiające poznanie przeszłości min, ginących zawodów, zanikających upraw rolniczych.) Formy akcji edukacyjnych mogą rozszerzać się o spotkania z najstarszymi mieszkańcami danej miejscowości, którzy w autentyczny sposób przekażą żywe wartości niematerialne. W tą problematykę wpisuje się realizacja programu ogólnospołecznej edukacji kulturowej; edukacja dzieci i młodzieży nastawiona na poznanie wartości tzw. "małych ojczyzn" i wskazanie potrzeby ochrony przestrzeni kulturowej jako wyróżnika i świadectwa tożsamości regionalnej.

Działanie skierowane do instytucji kultury, szkół, środowisk naukowych, jednostek samorządu terytorialnego, samorządu województwa, organizacji pozarządowych.

Działanie 3 Wsparcie działań edukacyjnych o charakterze regionalnym związanych z ubieganiem się Lublina o tytuł Europejskiej Stolicy Kultury 2016.

Należy wspierać w kontekście regionalnym projekty edukacyjne związane z ubieganiem się Lublina o tytuł Europejskiej Stolicy Kultury. Szczególnie ważną rolę mają do spełnienia środowiska szkolne w regionie, które poprzez propagowanie wiedzy na temat istoty i znaczenia ubiegania się stolicy regionu o ten tytuł, pomogą młodzieży w zrozumieniu podejmowanych działań i dadzą satysfakcję z rosnącego prestiżu stolicy a w dłuższej perspektywie przyczynią się do rozwoju gospodarczego, spowodują znaczny wzrost turystyki i pełniejszą promocję Lubelszczyzny. Już poprzez ubieganie się o ten prestiżowy tytuł otwiera się przed miastem perspektywa dynamicznego rozwoju i pełniejsze zaistnienie miasta i regionu o ogromnym bogactwie dziedzictwa kulturowego w Polsce i w Europie - właśnie poprzez kulturę.

Przykładem działania skierowanego do młodzieży może być projekt edukacji kulturalnej, prowadzony w lubelskich szkołach (we współpracy z instytucjami kultury), przygotowujący młodzież do odbioru wydarzeń artystycznych związanych z projektem - Europejska Stolica Kultury, pożądanym jest również aktywny udział środowisk szkolnych w działaniach oświatowych instytucji kultury takich jak: „Noc Muzeów” czy „Noc Kultury”.

Działanie skierowane do instytucji kultury, szkół, środków masowego przekazu, środowisk naukowych, jednostek samorządu terytorialnego, służby ochrony zabytków, samorządu województwa, organizacji pozarządowych.

Działanie 4 Edukacja użytkowników i właścicieli obiektów zabytkowych w zakresie zasad konserwatorskich: profilaktyki, etyki, i zabezpieczeń obiektów zabytkowych przed kradzieżą, pożarami, powodzią itp.

Niezwykle istotna jest edukacja właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych w zakresie podstawowych zasad konserwatorskich aby zabytek przez nich użytkowany lub pozostający w ich własności należycie zabezpieczyć i otoczyć troskliwą opieką. Mogą temu służyć różnorodne formy edukacji od wykładów, kursów po konkursy; jak choćby „Laur Konserwatorski” będący nagrodą przyznawaną corocznie przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie za wyróżniające się realizacje konserwatorskie przy obiektach zabytkowych, które charakteryzuje wysoka jakość prac i dbałość o przywrócenie wartości zabytku. Celem nagrody jest uhonorowanie i wyróżnienie wzorowych gospodarzy obiektów oraz wykonawców prac konserwatorskich. Innym przykładem może być coroczny konkurs „Zabytek Zadbany”, ogłaszany przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Nadzór nad konkursem sprawuje Generalny Konserwator Zabytków. Jego celem jest promocja opieki nad zabytkami i upowszechnianie najlepszych wzorów właściwego utrzymania i zagospodarowania obiektów. Konkurs posiada charakter edukacyjny bowiem popularyzuje wiedzę dotyczącą właściwego postępowania z zabytkami architektury podczas ich użytkowania oraz w trakcie przeprowadzanych remontów. Ofertę edukacyjną można również wzbogacić o wykłady otwarte bądź kursy doszkalające kierowane do właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych. Mogą one polegać na: popularyzowaniu wiedzy z zakresu pozyskiwania środków z funduszy krajowych i zagranicznych na konserwację zabytków, zwiększeniu odpowiedzialności za stan ich zachowania, organizowaniu wykładów, sesji, konferencji naukowych, które pozwalają na wielokierunkowe i interdyscyplinarne spojrzenie na problemy związane z opieką i ochroną dziedzictwa kulturowego.

Działanie skierowane do instytucji kultury, środowisk naukowych, jednostek samorządu terytorialnego, służby ochrony zabytków, samorządu województwa.

Działanie 5 Wspieranie organizowania praktyk studenckich i staży, mających na celu dokumentowanie zasobu dziedzictwa kulturowego województwa.

Bogactwo zasobów dziedzictwa kulturowego województwa wymaga często głębszego rozpoznania i zbadania. Edukacja poprzez dokumentowanie umożliwia rozeznanie, co i jak należy chronić, ułatwia identyfikację zagrożeń. Rzetelne opracowanie dokumentacji każdego obiektu zabytkowego umożliwia podejmowanie odpowiedzialnych decyzji, dotyczących prac przy nim i przedłuża trwanie naszego dziedzictwa a w przypadku zniszczenia zabytku może posłużyć do jego rekonstrukcji. Dokumentowanie zasobów kulturowych jest działaniem, które poszerza wiedzę o dziedzictwie. Wspieranie praktyk i staży jest ofertą edukacyjną, którą można wzmocnić o szerszy udział studentów z uczelni europejskich i poza europejskich dając im szansę lepszego poznania naszej kultury.

Działanie skierowane do instytucji kultury, uczelni, środowisk naukowych, jednostek samorządu terytorialnego, służby ochrony zabytków, samorządu województwa.

Działanie 6 Edukacja na rzecz dialogu międzykulturowego w oparciu o dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny.

Ważnym zagadnieniem jest edukacja przygotowująca człowieka do spotkań z innością. Do najważniejszych jej zadań należy min. szerzenie potrzeby prowadzenia dialogu międzykulturowego, propagowanie postawy aktywnej tolerancji, traktującej odmienność jako wartość w dialogu i upowszechnianie wiedzy o wartościach w różnych grupach kulturowych. Jednym z jej ważnych efektów jest umiejętność przekształcania sytuacji konfliktowych w sytuacje współpracy i współdziałania jednostek czy grup reprezentujących różne tradycje kulturowe. Dialog międzykulturowy jest przedmiotem licznych debat i refleksji z zakresu kultury, filozofii, teologii, nauk społecznych, politycznych, jest cennym źródłem wiedzy o wartościach akceptowanych w innych kulturach, jak również i o sobie samym i własnej tradycji kulturowej. Pozwala zrozumieć i dostrzec to, co wcześniej pojmowaliśmy inaczej. Należy wzbogacać formy wymiany międzykulturowej i wzajemnego uczenia się od siebie. Istotne w edukacji są działania przybliżające ideę dialogu międzykulturowego oraz sprzyjające integracji i współdziałaniu środowisk wielokulturowych poprzez prowadzenie strony internetowej o tematyce wielokulturowej, oferującej szeroką informację na temat dialogu międzykulturowego, bazę tzw. "dobrych praktyk". Również program Europa dla Obywateli 2007 - 2013 działający na podstawie Decyzji Parlamentu Europejskiego jest programem propagującym aktywne obywatelstwo europejskie w kontekście zaangażowania

społeczeństwa w proces integracji europejskiej. Ma on za zadanie przyczynić się do wzmocnienia tolerancji i zrozumienia pomiędzy obywatelami europejskimi, zwiększenia poszanowania różnic kulturowych i językowych oraz rozwoju dialogu międzykulturowego. Program wspiera szczególnie organizacje społeczeństwa obywatelskiego i jednostki samorządów lokalnych.

Współistnienie w określonej przestrzeni społecznej grup reprezentujących różne tradycje kulturowe jest bogactwem naszego regionu, które należy wykorzystać w edukacji na rzecz wielokulturowego i wielowyznaniowego dziedzictwa.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, samorządu województwa, instytucji kultury, środowisk naukowych, organizacji pozarządowych, szkół, środków masowego przekazu.

Cel operacyjny 2. Promocja dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny.

Priorytet 1 Promowanie zasobów dziedzictwa materialnego i niematerialnego na rzecz wzmocnienia rozwoju społeczno - ekonomicznego województwa.

Działanie 1 Rozwijanie nowoczesnych form promocji województwa wykorzystującej bogactwo dziedzictwa materialnego i niematerialnego jako czynnika rozwoju społeczno – ekonomicznego.

Województwo Lubelskie posiada ogromny potencjał kulturowy, który stanowi jeden z podstawowych kierunków promocji i rozwoju przemysłu kulturowego. Atrakcyjność i spójność przestrzeni regionu, bogate i zróżnicowane środowisko kulturowe, unikalny w skali europejskiej krajobraz kulturowy, którego fragmentem są lubelskie małe miasteczka (gdzie obok ludności polskiej, żydowskiej, prawosławnej żyła ludność unicka), wielowiekowy i wielokulturowy charakter tego dziedzictwa (znaczące w skali międzynarodowej zespoły zabytkowej architektury sakralnej i wiejskiej), stanowi jeden z podstawowych elementów atrakcji turystycznych Lubelszczyzny, która oferuje również bogatą ofertę kulturalną.

Te elementy są wykorzystywane w promocji województwa w coraz większym zakresie. Wzrósł ich profesjonalizm i różnorodność oraz przekonanie, że promocja w oparciu o to dziedzictwo, wiąże się z efektywnym dotarciem z przekazem do odbiorcy. Wymaga wyboru mediów akceptowanych przez grupę docelową i takich kategorii reklamy, które wpływają pozytywnie na wizerunek województwa i na decyzje o chęci odwiedzenia właśnie tego regionu. Ekspansywna promocja najcenniejszych zabytków województwa, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki świadczące o ich odrębności i specyfice, takie jak lubelskie kościoły renesansu lubelskiego : np. kościoły klasztorne brygidek, dominikanów bernardynów), założenia klasztorne, zamki oraz obiekty budownictwa drewnianego, jak również promocja zasobów dziedzictwa niematerialnego ukazująca Lubelszczyznę jako zagłębienie bogactwa folkloru i obrzędowości z pewnością wpłynie na wzrost konkurencyjności regionu względem innych obszarów Polski. Zabytek czy grupa zabytków danego miasta lub gminy może stać się jego marką. Aby była ona jak najsilniejsza i dobrze rozpoznawana wśród odbiorców, należy promocję oprzeć o budowanie strategii wizerunku. Atutem miejsca może być produkt : zabytek, gwara, krajobraz, zaś atutem produktu może być sam jego charakter. Maksymalnie uwypuklone cechy produktu w komunikacji z klientem, są istotnym bodźcem zachęcającym go do dotarcia do danej miejscowości czy w dane miejsce. Nie bez znaczenia jest tu również dobra infrastruktura. Aby była sprawna dystrybucja produktów konieczna jest sprawna komunikacja miejska, system informacji wizualnej i dobra dostępność lokalnych atrakcji. W promocji miejsca istotni są również mieszkańcy danej miejscowości. Musi zaistnieć pełna identyfikacja

mieszkańca z miejscem. Dlatego duża część działań promocyjnych powinna być skierowana do wewnątrz po to aby mieszkańcy poczuli więź z miejscem zamieszkania i czuli się za nie odpowiedzialni.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, samorządu województwa, organizacji pozarządowych, służby ochrony zabytków, instytucji kultury, środowisk naukowych, środków masowego przekazu, organizacji turystycznych, stowarzyszeń lokalnych, instytucje naukowe.

Działanie 2 Promocja istniejących szlaków kulturowych oraz propagowanie ich tworzenia jako istotnych działań dla promocji regionu.

Promocja szlaków kulturowych jako sektora turystyki, gałęzi przemysłu turystycznego pod względem innowacyjności rozwiązań przyczynia się do zróżnicowania oferty turystycznej, która odpowiada na rosnące wśród turystów zainteresowanie poznawaniem nowych miejsc i innych kultur. Szlaki kulturowe są autentycznym produktem turystycznym. Na bazie szlaków kulturowych, można tworzyć całościowe oferty, które przyniosą korzyści zarówno przemysłowi turystycznemu, jak i zwykłym mieszkańcom Lubelszczyzny, przyczyniając się do zrównoważonego rozwoju ruchu turystycznego i stanowiąc atrakcyjny jego cel. Zaproponowanie nowego modelu turystyki, jakim są szlaki kulturowe, wzmacnia poczucie przynależności kulturowej i służy odkrywaniu naszego wspólnego regionalnego dziedzictwa.

Działanie skierowane jednostek samorządu terytorialnego, samorządu województwa, organizacji pozarządowych, służby ochrony zabytków, środków masowego przekazu, instytucji kultury.

Działanie 3 Promocja turystyki kulturalnej poprzez organizację międzynarodowych wydarzeń i przedsięwzięć kulturalnych.

Dynamika działań kulturalnych w ciągu całego roku, która odbywa się dzięki niewyczerpanemu potencjałowi społeczności mieszkańców oraz coraz bardziej zawiązywanej sieci relacji z miastami i regionami europejskimi powoduje, że Lublin tętni życiem artystycznym. Przykładem mogą być chociażby takie wydarzenia kulturalne jak: Międzynarodowy Festiwal Teatralny Konfrontacje, Międzynarodowy Festiwal Filmów

Dokumentalnych Rozstaje Europy, Festiwal Tradycji i Awangardy Muzycznej Kody, Jarmark Jagielloński, Noc Kultury, Festiwal Teatrów Europy Środkowej Sąsiedzi. Dzięki takim wydarzeniom turystyka kulturalna może się rozwijać i wzmacniać rozwój społeczno – ekonomiczny regionu. Sprzyja temu staranie Lublina o Europejską Stolicę Kultury, a jej zdobycie znacząco wpłynie na dynamiczny rozwój kulturalny i budowanie efektywnej sieci partnerskiej poprzez kontakty środowiska kultury ze środowiskiem biznesu nie tylko w stolicy regionu. Wzmocni i powiększy infrastrukturę kulturalną miasta oraz określi nową przestrzeń działań kulturalnych powiązanych z wypoczynkiem, turystyką, środowiskiem naturalnym oraz z regionalnymi tradycjami kulinarnymi. Przyczyni się do postrzegania Lublina jako kulturowego pomostu dla współczesnej kultury europejskiej w zetknięciu z kulturą wschodnich sąsiadów Ukrainy i Białorusi.

Działanie skierowane jednostek samorządu terytorialnego, samorządu województwa, instytucji kultury, organizacji pozarządowych, środków masowego przekazu.

Działanie 4 Wzmacnianie współpracy transgranicznej województwa lubelskiego z partnerami białoruskimi i ukraińskimi w zakresie wspólnej promocji.

Położenie geograficzne Lublina na wschodnim krańcu Unii Europejskiej oraz bliskość Ukrainy i Białorusi powoduje, że miasto odgrywa kluczową rolę w realizacji programu Partnerstwa Wschodniego w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa. Wiele regionalnych i lokalnych organizacji kulturalnych jest zaangażowanych w szeroką współpracę ze wschodnimi sąsiadami. W związku z tym Lublin jest strategicznym punktem dla kampanii Partnerstwa Wschodniego, daje szerokie możliwości dla inwestorów i menedżerów kultury

z Europy Zachodniej poszukujących kontaktów na Wschodzie, zaś mieszkańcom Ukrainy i Białorusi daje dostęp do programów i wydarzeń kulturalnych unijnych. Należy więc wzmacniać współpracę, przekazywać wzajemnie idee i doświadczenia na rzecz wymiany artystycznej i kulturalnej pomiędzy Polską, Ukrainą i Białorusią.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, samorządu województwa, instytucji kultury, organizacji pozarządowych, środków masowego przekazu.

Działanie 5 Promocja walorów niewykorzystywanych obiektów zabytkowych, jako miejsc dogodnych do nadania im istotnych funkcji społeczno – ekonomicznych.

Na terenie województwa jest wiele obiektów zabytkowych, które nie są w pełni wykorzystywane, często pozostają zaniedbane i opuszczone. Dlatego promocja tych obiektów powinna skupić się na ich walorach i wartościach wskazując właścicielom i użytkownikom oraz przedstawicielom administracji lokalnych i samorządowych województwa wielorakie możliwości ich wykorzystania, poprzez nadanie im funkcji społecznych czy ekonomicznych (np. małe muzea, hotele, gastronomia itp.).

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, samorządu województwa, organizacji pozarządowych, służba ochrony zabytków, środki masowego przekazu, instytucji kultury.

Działanie 6 Promocja wiedzy społecznej dotyczącej przemysłów kultury jako istotnego potencjału sektora społeczno – ekonomicznego.

Definicja przemysłu kultury, którego jednym z kryteriów jest nastawienie na zysk, została wypracowana w 1982 roku na konferencji UNESCO w Montrealu - mówi, iż jest to: "działalność w zakresie produkcji, reprodukcji, magazynowania i dystrybucji na dużą skalę dóbr i usług kultury. Przemysły kultury, mają źródło w indywidualnej kreacji i potencjale tworzenia dobrobytu, min. miejsc pracy, poprzez produkcję i eksploatację własności intelektualnej. Przemysły kultury obejmują przemysł filmowy, video i produkcję audiowizualną, przemysł muzyczny, przemysł wydawniczy, przemysł medialny (telewizja, radio, prasa, internet itp.), przemysł reklamy, projektowanie graficzne i wzornictwo przemysłowe projektowanie ubioru, architekturę, galerie i handel sztuką, sztuki sceniczne (performatywne), działalność artystów i rzemiosło artystyczne, konserwację zabytków i dzieł sztuki, gry komputerowe i oprogramowanie. W Deklaracji Esseńskiej (dotyczy przemysłu kultury w Europie) sformułowano 10 postulatów - wskazówek dla tych, których interesuje tworzenie i wspieranie przemysłów kultury oraz ich integrowanie z resztą gospodarki. W Polsce istotna rola przemysłów kultury jest zapisana w Narodowej Strategii Rozwoju Kultury 2004-2020,

Przemysł kultury pozytywnie wpływa na trwałą i zrównoważony rozwój ekonomiczny, wzmacnia gospodarkę i stabilizuje sytuację socjalną przez tworzenie nowych

miejsce pracy, szczególnie w małych i średnich przedsiębiorstwach, ma również pośredni wpływ na funkcjonowanie handlu, administracji, edukacji, usług, wpływając na poprawienie jakości życia mieszkańców. Stworzone przez niego produkty wpływają na zwiększenie atrakcyjności turystycznej i biznesowej miast i gmin. Sektor kultury przyczynia się również do rozwoju nowych technologii informacyjnych i komunikacyjnych, wspiera turystykę, pomaga w wyrównywaniu różnic między obszarami województwa i sprzyja większej spójności społecznej.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, samorządu województwa, instytucji kultury, organizacji pozarządowych, środków masowego przekazu, instytucji naukowych.

Działanie 7 Promocja krajobrazu kulturowego województwa lubelskiego jako atrakcyjnych miejsc dla aktywności filmowej.

Bogactwo dziedzictwa kulturowego oraz doskonałe walory krajobrazowe czynią Lubelszczyznę doskonałą bazą dla szerokich gałęzi przemysłu filmowego. Należy szeroko promować te walory i wskazywać na potencjał w nich tkwiący. Wprowadzenie przemysłu filmowego, wykorzystującego nie tylko walory krajobrazowe czy bogactwo obiektów zabytkowych, ale angażującego przede wszystkim mieszkańców Lubelszczyzny do korzystania z realizacji filmowych może przyczynić się do wzrostu społeczno – ekonomicznego regionu.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, samorządu województwa, instytucji kultury, organizacji pozarządowych, środków masowego przekazu.

**Cel strategiczny I. WZMOCNIENIE POTENCJAŁU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO JAKO ELEMENTU ROZWOJU
SPOŁECZNO – GOSPODARCZEGO REGIONU.**

Cel operacyjny 1. Ochrona zabytków materialnych i opieka nad zabytkami materialnymi.	Cel operacyjny 2. Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego.
Priorytet 1. Kształtowanie krajobrazu kulturowego - zintegrowanie ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego oraz środowiska przyrodniczego.	Priorytet 1. Zachowanie autentycznego regionalnego dziedzictwa kulturowego.
Działanie 1. Działania na rzecz podnoszenia świadomości społeczeństwa na temat wartości opisywanych pod pojęciem krajobrazu kulturowego.	Działanie 1. Przyjęcie i upowszechnianie wyróżnika autentyczności regionów Lubelszczyzny.
Działanie 2. Promowanie wobec jednostek samorządu terytorialnego nowoczesnej formy ochrony krajobrazu kulturowego w postaci parku kulturowego.	Działanie 2. Pogłębianie form współpracy środowiska naukowego z samorządami w procesie ustalania autentycznych regionalnych wartości kulturowych.
Działanie 3. Działania na rzecz powstrzymania na obszarach województwa lubelskiego degradacji krajobrazu kulturowego, jego zachowania oraz wyeksponowania jego wartości estetyczno - widokowych.	Działanie 3. Wspieranie aktywności lokalnej w działaniach mających na celu uświadomienie wagi niematerialnego dziedzictwa kultury dla zachowania własnej tożsamości i znaczenia opieki nad tym dziedzictwem.
Działanie 4. Monitoring i aktualizacja uregulowań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w dokumentach strategicznych jednostek samorządu terytorialnego.	Działanie 4. Prowadzenie planowych działań wspierających dziedzictwo niematerialne oraz włączanie jego ochrony do różnych programów edukacyjnych.
Działanie 5. Działania na rzecz opracowania gminnych programów opieki nad zabytkami.	Działanie 5. Realizowanie studiów naukowych dotyczących ochrony dziedzictwa niematerialnego, zwłaszcza zagrożonego.
	Działanie 6. Wspieranie programów badawczych dotyczących dziedzictwa, zapewniających archiwizację i udostępnienie ich efektów.
	Działanie 7. Tworzenie możliwości przekazywania przez twórców ludowych swej wiedzy, umiejętności i doświadczeń zawodowych młodemu pokoleniu.
	Działanie 8. Wspieranie działań w zakresie opieki i ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego.
	Działanie 9. Kontynuacja prac badawczych i dokumentacyjnych zmierzających do stworzenia pełnej inwentaryzacji zasobów niematerialnych dziedzictwa kulturowego.
	Działanie 10. Staranie o umieszczenie wybranych zabytków na europejskiej i światowej liście dziedzictwa kulturowego.
	Działanie 11. Inspirowanie organizacji imprez kultywujących regionalne dziedzictwo kultury niematerialnej.
Priorytet 2. Rozwój działań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w celu zahamowania procesów ich degradacji i poprawy stanu zachowania.	Priorytet 2. Zarządzanie niematerialnym dziedzictwem kulturowym, ze szczególnym uwzględnieniem działań zorientowanych na wymiar ekonomiczno-społeczny.

Działanie 1. Stała ochrona wartościowych układów przestrzennych: urbanistycznych i ruralistycznych na obszarze województwa lubelskiego.	Działanie 1. Stwarzanie dogodnych warunków do rozwoju przemysłów kultury jako drogi przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu i wzrostowi gospodarczemu: <ul style="list-style-type: none"> · ginące zawody · przemysł fotograficzny · przemysł filmowy · przemysł fonograficzny · publikacje · media
Działanie 2. Działania zmierzające do polepszenia stanu zachowania zabytków na obszarze województwa lubelskiego, ze szczególnym uwzględnieniem budownictwa drewnianego, zabytków i obszarów poprzemysłowych i powojkowych.	Działanie 2. Wzmocnienie działań związanych z rozwojem usług turystycznych na terenach wiejskich nie objętych do tej pory takimi programami.
Działanie 3. Zakończenie prac nad gminnymi ewidencjami zabytków.	Działanie 3. Aktywny marketing niematerialnego dziedzictwa kulturowego, jako niepowtarzalnej atrakcji turystycznej województwa.
Działanie 4. Upowszechnianie mechanizmu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru przez organy stanowiące jednostki samorządu terytorialnego na zasadach określonych przez te jednostki.	Działanie 4. Propagowanie publikacji regionalnych oraz wydawnictw popularyzujących dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny.
Działanie 5. Intensyfikacja kompleksowych działań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami pozostającymi w posiadaniu jednostek samorządu terytorialnego.	
Priorytet 3. Wprowadzanie nowoczesnych form w zarządzaniu, organizacji i działalności instytucji muzeów, muzeów na wolnym powietrzu oraz innych instytucji o charakterze muzealnym.	
Działanie 1. Promocja instytucji muzeum jako narzędzia ochrony zabytków i miejsca wypracowywania wzorca opieki nad zabytkami.	
Działanie 2. Wykorzystanie nowoczesnych technologii w działalności statutowej muzeów w celu przyciągnięcia odbiorcy.	
Priorytet 4. Aktywizacja społeczeństwa w celu wykorzystywania zabytków dla celów społeczno – ekonomicznych.	
Działanie 1. Podnoszenie poziomu świadomości wartości krajobrazu kulturowego jako elementu niezbędnego do rozwoju przemysłów czasu wolnego.	
Działanie 2. Tworzenie mechanizmów włączających dziedzictwo kulturowe w nowoczesny obieg gospodarczy: przemysłów czasu wolnego i przemysłów kultury.	

**Cel strategiczny II. WYKORZYSTANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO LUBELSZCZYZNY
W DZIAŁANIACH PROMOCYJNYCH I EDUKACYJNYCH WPŁYWAJĄCYCH
NA ROZWÓJ SPOŁECZNO – EKONOMICZNY.**

Cel operacyjny 1. Edukacja w zakresie dziedzictwa kulturowego.	Cel operacyjny 2. Promocja dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny.
Priorytet 1. Pogłębianie wiedzy społeczeństwa o dziedzictwie kulturowym w celu podniesienia jego świadomości, wrażliwości i aktywności w tym zakresie.	Priorytet 1. Promowanie zasobów dziedzictwa materialnego i niematerialnego na rzecz wzmocnienia rozwoju społeczno - ekonomicznego województwa.
Działanie 1. Pogłębianie wiedzy o materialnym dziedzictwie kulturowym i idei jego ochrony przy użyciu nowoczesnych technologii, mediów oraz różnorodnych form edukacji społecznej.	Działanie 1. Rozwijanie nowoczesnych form promocji województwa wykorzystującej bogactwo dziedzictwa materialnego i niematerialnego jako czynnika rozwoju społeczno – ekonomicznego.
Działanie 2. Popularyzacja akcji edukacyjnych na rzecz niematerialnego dziedzictwa kulturowego do wzmacniania społecznej świadomości mieszkańców Lubelszczyzny.	Działanie 2. Promocja istniejących szlaków kulturowych oraz propagowanie ich tworzenia jako istotnych działań dla promocji regionu.
Działanie 3. Wspieranie działań edukacyjnych o charakterze regionalnym związanych z ubieganiem się Lublina o tytuł Europejskiej Stolicy Kultury 2016.	Działanie 3. Promocja turystyki kulturalnej poprzez organizację międzynarodowych wydarzeń i przedsięwzięć kulturalnych.
Działanie 4. Edukacja użytkowników i właścicieli obiektów zabytkowych w zakresie zasad konserwatorskich: profilaktyki, etyki, i zabezpieczeń obiektów zabytkowych przed kradzieżą, pożarami, powodzią itp.	Działanie 4. Wzmacnianie współpracy transgranicznej województwa lubelskiego z partnerami białoruskimi i ukraińskimi w zakresie wspólnej promocji.
Działanie 5. Wspieranie organizowania praktyk studenckich i staży, mających na celu dokumentowanie zasobu dziedzictwa kulturowego województwa.	Działanie 5. Promocja walorów niewykorzystywanych obiektów zabytkowych, jako miejsc dogodnych do nadania im istotnych funkcji społeczno – ekonomicznych.
Działanie 6. Edukacja na rzecz dialogu międzykulturowego w oparciu o dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny.	Działanie 6. Promocja wiedzy społecznej dotyczącej przemysłów kultury jako istotnego potencjału sektora społeczno – ekonomicznego.
	Działanie 7. Promocja krajobrazu kulturowego województwa lubelskiego jako atrakcyjnych miejsc dla aktywności filmowej.

IV. Finansowanie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami – w zarysie

Ochrona zabytków w Polsce może być finansowana z różnych źródeł, w tym w szczególności w ramach krajowych środków publicznych. Ustawa o zabytkach dopuszcza możliwość udzielania dotacji celowych z Budżetu Państwa przez dysponentów jego części przeznaczonych na kulturę zarówno na poziomie krajowym, jak i wojewódzkim. Odpowiednio dotacje udzielane są przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach Programu Operacyjnego: Ochrona dziedzictwa oraz przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Ustawodawca przewidział też możliwość dofinansowywania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków ze środków jednostek samorządu terytorialnego na zasadach określonych przez organy stanowiące tych jednostek. Dotyczy to samorządów wszystkich szczebli. W przypadku Samorządu Województwa Lubelskiego zasady udzielania dotacji reguluje uchwała Nr II/18/06 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie zasad udzielania dotacji celowych na prace konserwatorskie i restauratorskie przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków (Dz. Urz. Woj. Lubelskiego z 2007 r. Nr 13, poz. 410 z późn. zm.). W Budżecie Województwa Lubelskiego zabezpieczane są, w związku z cytowaną uchwałą, środki finansowe w wysokości odpowiadającej możliwościom finansowym Województwa w danym roku. W 2011 roku jest to kwota 1.000.000,00 zł. W latach 2007 – 2010 udzielono ok. 350 dotacji na prace konserwatorskie i restauratorskie za ogólną kwotę ok. 8.500.000,00 zł.

Ponadto możliwość finansowania ochrony zabytków została włączona do działań współfinansowanych środkami finansowymi Unii Europejskiej. Również na dwóch poziomach: krajowych i regionalnym. Na poziomie krajowym, w szczególności zaplanowano dofinansowanie w Programie Operacyjnym Infrastruktura i Środowisko. Z terenu województwa lubelskiego dofinansowanie otrzymały w ramach Priorytetu XI Kultura i dziedzictwo kulturowe, Działanie 11.1: Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym:

- Wnioskodawca: Archidiecezja Lubelska z siedzibą w Lublinie, nazwa projektu: Kazimierz Dolny oraz wybrane zespoły zabytkowe Powiśla Lubelskiego – renowacja i ochrona dziedzictwa.
- Wnioskodawca: Ośrodek Praktyk Teatralnych „Gardzienice”, instytucja współprowadzona przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego i Samorząd Województwa Lubelskiego, nazwa projektu: Budowa Europejskiego Ośrodka Praktyk Teatralnych w Gardzienicach.
- Wnioskodawca: Miasto Lublin, nazwa projektu: Renowacja Teatru Starego w Lublinie.

Ww. wnioski znalazły się na liście projektów kluczowych Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Projekty te, jako indywidualne stanowią przedsięwzięcia inwestycyjne o strategicznym znaczeniu dla realizacji programu operacyjnego, których wdrożenie jest niezwykle istotne z punktu widzenia osiągnięcia zakładanych wskaźników rozwoju społeczno - gospodarczego kraju, w tym kultury. Projekty te w znaczący sposób przyczyniają się do realizacji założeń zawartych w Strategii Rozwoju Kraju, Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2013 oraz Uszczegółowienia Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020.

Na poziomie województwa podstawowym dokumentem jest Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2006 – 2013.

Poniżej przedstawiono zestawienie projektów dofinansowywanych przez Województwo Lubelskiego w ramach RPO WL:

Działanie 7.1. Infrastruktura kultury i turystyki do chwili obecnej Zarząd Województwa Lubelskiego ogłosił 6 naborów konkursowych projektów realizowanych

w dwóch kategoriach: I. Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz II. Infrastruktura kultury i turystyki.

W ramach Działania 7.1 Infrastruktura kultury i turystyki, kategoria I: Ochrona dziedzictwa kulturowego dofinansowaniu podlegały rodzaje projektów:

1. Prace konserwatorskie, prace restauratorskie, modernizacja i roboty budowlane (z wyłączeniem rozbiórki) dotyczące zabytków wraz z otoczeniem i/lub przystosowanie ich na cele kulturalne i/lub turystyczne (z wyłączeniem konserwacji zabytków ruchomych o wartości powyżej 4 mln PLN).
 2. Zakup zabytków w celu wykonania prac konserwatorskich, prac restauratorskich, modernizacji i robót budowlanych oraz przystosowanie ich do działalności kulturalnej i/lub turystycznej.
 3. Zakup, modernizacja i roboty budowlane infrastruktury noclegowej i gastronomicznej oraz urządzeń rekreacyjnych jako element uzupełniający powyższych typów projektów (infrastruktura ta musi być przeznaczona na cele niekomercyjne a jej koszt może stanowić maksymalnie 5% kosztów kwalifikowanych projektu).
 4. Monitoring i zabezpieczenie zabytków wraz z otoczeniem na wypadek zagrożeń (jako element projektu lub odrębny projekt, maksymalna wartość takiego projektu 4 mln PLN).
 5. Zakup i modernizacja wyposażenia służącego prowadzeniu działalności kulturalnej w obiektach będących celem projektu (wyłącznie jako jeden z elementów realizacji projektów wymienionych w pkt 1 i 2).
 6. Roboty budowlane i modernizacja infrastruktury technicznej i sanitarnej (w tym z zakresu przystosowania obiektów do potrzeb osób niepełnosprawnych) – wyłącznie jako jeden z elementów realizacji projektów wymienionych w pkt 1 i 2.
 7. Zagospodarowanie terenu wokół obiektów (m.in. budowa miejsc parkingowych) wyłącznie jako jeden z elementów realizacji projektów wymienionych w pkt 1 i 2.
- O dofinansowanie projektów ubiegać się mogły podmioty:
1. Jednostki samorządu terytorialnego,
 2. Związki, porozumienia i stowarzyszenia jednostek samorządu terytorialnego,
 3. Samorządowe jednostki organizacyjne sektora finansów publicznych posiadające osobowość prawną,
 4. Organizacje pozarządowe prowadzące statutową działalność w obszarze kultury i/lub turystyki,
 5. Podmioty prowadzące statutową działalność w obszarze kultury i/lub turystyki działające w oparciu o ustawę z dnia 28 lipca 2005 r. o partnerstwie publiczno-prywatnym (Dz. U. Nr 169, poz.1420),
 6. Regionalne i lokalne organizacje turystyczne nie działające w celu osiągnięcia zysku,
 7. Kościoły i inne związki wyznaniowe oraz osoby prawne kościołów i innych związków wyznaniowych,
 8. PGL Lasy Państwowe i jego jednostki organizacyjne,
 9. Parki narodowe i krajobrazowe/podmioty zarządzające obszarami chronionymi,
 10. Jednostki zaliczane do sektora finansów publicznych, prowadzące statutową działalność w obszarze kultury i/lub turystyki.

Nabór wniosków o dofinansowanie projektów ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego Osi Priorytetowej: VII Kultura, turystyka i współpraca międzyregionalna Działania: 7.1 Infrastruktura kultury i turystyki Kategoria I: Ochrona dziedzictwa kulturowego – Projekty lokalne w konkursie nr 05/RPOWL/7.1/2008 trwał w terminie od dnia 27 marca 2008 r. do dnia 25 kwietnia 2008 r.

Maksymalny poziom dofinansowania z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego dla wniosków składanych w ramach konkursu wynosi 85% kosztów kwalifikowanych.

Na realizację projektów w ramach w/w konkursu przewidziano do rozdysponowania kwotę 11.046.563,68 PLN (Kwota przeliczona zgodnie z kursem Europejskiego Banku Centralnego z przedostatniego dnia roboczego miesiąca poprzedzającego miesiąc ogłoszenia konkursu - 1 € = 3,5234 PLN). Niniejsza kwota obejmuje rezerwę finansową w wysokości 552.328,18 PLN przeznaczoną na dofinansowanie projektów, które pozytywnie przejdą procedurę odwoławczą.

Zarząd Województwa Lubelskiego wybrał do dofinansowania projekty:

L P	Wnioskodawca	Tytuł projektu	Całkowity koszt projektu (PLN)	Dotacja funduszu (EFRR)	Okres realizacji projektu
1	Klasztor OO. Bernardynów	Remont zabytkowego Kościoła OO. Bernardynów w Radecznicy	2.311.250,77	1.964.563,15	2009.07.01 – 2010.12.31
2	Gmina Szczepietyn	Renowacja zabytkowego obiektu Miejskiego Domu Kultury w Szczepietynie	2.384.353,79	2.026.700,72	2009.05.12. - 2010.02.10
3	Parafia Rzymskokatolicka pw. Przemienienia Pańskiego w Wisznicach	Renowacja i przystosowanie na cele kulturalne zabytkowej cerkwi unickiej pw. Św. Jerzego i Wniebowzięcia NMP w Wisznicach	778.088,03	660.953,64	2009.03.16 – 2012.12.31
4	Gmina Modliborzycze	Remont i modernizacja zabytkowej synagogi – siedziby Gminnego Ośrodka Kultury w Modliborzyczach	1.574.256,22	1.338.117,77	2009.07.31 – 2010.11.30
5	Gmina Strzyżewice	Remont budynku dworku w Piotrowicach na potrzeby Centrum Kultury i Promocji Gminy Strzyżewice	2.325.665,01	1.976.815,25	2009.08.17 – 2010.09.30

Nabór wniosków o dofinansowanie projektów ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego Osi Priorytetowej: VII Kultura, turystyka i współpraca międzyregionalna Działania: 7.1 Infrastruktura kultury i turystyki Kategoria I: Ochrona dziedzictwa kulturowego – Projekty regionalne w konkursie nr 06/RPOWL/7.1/2008 trwał w terminie od dnia 27 marca 2008 r. do dnia 25 kwietnia 2008 r.

Maksymalny poziom dofinansowania z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego dla wniosków składanych w ramach konkursu wynosi 85% kosztów kwalifikowanych.

Na realizację projektów w ramach w/w konkursu przewidziano do rozdysponowania kwotę 11.046.563,68 PLN (Kwota przeliczona zgodnie z kursem Europejskiego Banku Centralnego z przedostatniego dnia roboczego miesiąca poprzedzającego miesiąc ogłoszenia konkursu - 1 € = 3,5234 PLN). Niniejsza kwota obejmuje rezerwę finansową w wysokości 552.328,18 PLN przeznaczoną na dofinansowanie projektów, które pozytywnie przejdą procedurę odwoławczą.

Zarząd Województwa Lubelskiego wybrał do dofinansowania projekty:

L P	Wnioskodawca	Tytuł projektu	Całkowity koszt projektu (PLN)	Dotacja funduszu (EFRR)	Okres realizacji projektu
1	Miasto Zamość	Rewitalizacja zabytkowego Starego Miasta w Zamościu, jedyne go obiektu z województwa lubelskiego wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO	11.819.036,09	10.046.180,67	2009.06.25 – 2010.11.30

Nabór wniosków o dofinansowanie projektów ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego Osi Priorytetowej: VII Kultura, turystyka i współpraca międzyregionalna Działania: 7.1 Infrastruktura kultury i turystyki Kategoria I: Ochrona dziedzictwa

kulturowego - projekty regionalne w konkursie nr 11/RPOWL/7.1/2009 trwał w terminie od dnia 29.05.2009 r. do 03.07.2009 r. (do godz. 15:00).

Maksymalny poziom dofinansowania z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego dla wniosków składanych w ramach konkursu wynosi 70 % kosztów kwalifikowanych.

Na realizację projektów w ramach ww. konkursu przewidziano do rozdysponowania kwotę 46.143.073,20 PLN, która obejmuje rezerwę finansową w wysokości 4.614.307,32 PLN.

Zarząd Województwa Lubelskiego wybrał do dofinansowania projekty:

L p	Wnioskodawca	Tytuł projektu	Całkowity koszt projektu (PLN)	Dotacja funduszu (EFRR)	Okres realizacji projektu
1	Klasztor Ojców Dominikanów w Lublinie	KLASZTOR W SERCU MIASTA –II etap renowacji Klasztoru Ojców Dominikanów w Lublinie	13.975.820,30	8.577.586,15	2010.04.01 – 2012.10.30
2	Parafia Katedralna Zmartwychwstania Pańskiego i Św. Tomasza Apostoła w Zamościu	Remont konserwatorski i rekonstrukcja historycznej bryły Katedry w Zamościu wraz z zagospodarowaniem terenu w jej otoczeniu	1.247.826,24	7.845.269,60	2010.03.25 – 2012.11.23
3	Parafia Rzymskokatolicka pw. Znalezienia Krzyża i Św. Andrzeja Ap. w Końskowoli	Konserwacja i remont Fary w Końskowoli – zabytku o istotnym znaczeniu dla historii regionu Lubelskiego	6.547.787,38	4.583.451,15	2010.04.01 – 2011.12.30
4	Gmina Kazimierz Dolny	Rewaloryzacja i zagospodarowanie Zespołu Zamkowego w Kazimierzu Dolnym	6.986.867,52	4.874.007,25	2010.06.01 – 2011.12.30
5	Muzeum Lubelskie w Lublinie	Konserwacja na najcenniejszych zabytków Lublina – Kaplicy Trójcy Świętej i zabudowy wzgórza zamkowego oraz Bramy Krakowskiej	14.073.761,06	8.284.985,05	2010.04.01 – 2012.12.31
6	Parafia Rzymsko – Katolicka Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kraśniku	Prace konserwatorskie, restauratorskie i budowlane w kościele parafialnym p. w. WNMP w Kraśniku wraz z zagospodarowaniem terenu i elementami adaptacji obiektu na cele turystyki kulturowej	8.408.176,42	5.885.723,49	2009.08.03 – 2012.12.31

Nabór wniosków o dofinansowanie projektów ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego Osi Priorytetowej: VII Kultura, turystyka i współpraca międzyregionalna Działania: 7.1 Infrastruktura kultury i turystyki Kategoria I: Ochrona dziedzictwa kulturowego - projekty lokalne (wartość całkowita do 4 mln PLN) w konkursie nr 17/RPOWL/7.1/2009 trwał w terminie od dnia 31.08.2009 r. do 02.10.2009 r.

Maksymalny poziom dofinansowania z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego dla wniosków składanych w ramach konkursu wynosi 70 % kosztów kwalifikowanych.

Na realizację projektów w ramach ww. konkursu przewidziano do rozdysponowania kwotę 22.481.216,25 PLN, która obejmuje rezerwę finansową w wysokości 2.248.121,62 PLN.

Zarząd Województwa Lubelskiego wybrał do dofinansowania projekty:

L p	Wnioskodawca	Tytuł projektu	Całkowity koszt projektu (PLN)	Dotacja funduszu (EFRR)	Okres realizacji projektu
1	Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowy Instytut Badawczy	Rewaloryzacja i konserwacja Domku Żółtego i części Pałacu ks. Czartoryskich w Puławach z przeznaczeniem na cele kulturalno - turystyczne	3.999.077,05	2.799.353,93	2010.08.20 – 2012.09.30

2	Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowy Instytut Badawczy	Remont konserwatorski Świątyni Sybilli i Domu Gotyckiego w Puławach	3.846.765,87	2.692.736,10	2010.0.20 – 2012.10.30
3	Parafia Rzymsko - Katolicka pw. św. Ludwika we Włodawie	Poprawa dostępności turystycznej Kościoła pw. Św. Ludwika we Włodawie położonego na Szlaku Trzech Kultur	3.670.468,77	2.569.328,00	2010.04.01 – 2012.09.30
4	Parafia Rzymskokatolicka pw. Św. Jana Chrzyciela i Św. Bartłomieja Apostoła w Kazimierzu Dolnym	Zwiększenie dostępności do dóbr kultury poprzez renowację i ekspozycję zabytków ruchomych z Parafii Rzymskokatolickiej pw. Św. Jana Chrzyciela i Św. Bartłomieja Apostoła w Kazimierzu Dolnym	2.507.312,08	1.755.118,44	2010.07.26 – 2012.09.14
5	Parafia pw. Matki Bożej Wspomożenia Wiernych w Lublinie	Renowacja kościoła Salezjanów pw. Matki Bożej Wspomożenia Wiernych w Lublinie – cennego zabytku renesansu lubelskiego	3.294.723,48	2.306.306,43	2010.07.15 – 2011.11.30
6	Fundacja Fortalicja Czemierniki	Rewitalizacja zabytkowego pałacu w Czemiernikach jako ważnego ośrodka kultury i turystyki w regionie.	3.948.819,30	2.265.715,98	2010.07.01 – 2011.11.30
7	Miasto Lublin	Renowacja renesansowej "Pawnicy pod Fortuną" w Lublinie poprzez wykorzystanie innowacyjnych rozwiązań multimedialnych	3.246.800,01	2.272.760,00	2010.09.15 – 2011.06.10
8	Kościół Rektoralny pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika	Wzrost atrakcyjności lubelskiego Starego Miasta poprzez rewaloryzację siedemnastowiecznego Kościoła św. Wojciecha i dawnych zabudowań szpitala św. Łazarza	3.124.986,43	2.187.490,50	2010.07.20 – 2012.12.17

Dodatkowo wybrano wniosek o obniżonym dofinansowaniu:

1	Parafia Rzymskokatolicka pw. Przemienienia Pańskiego w Garbowie	Renowacja neogotyckiego Rzymskokatolickiego Kościoła Parafialnego pw. Przemienienia Pańskiego w Garbowie, zapewniająca bezpieczeństwo parafian i zwiedzających oraz wzrost atrakcyjności turystycznej gminy i całego obszaru Płaskowyżu Nałęczowskiego, realizowana w ramach Programu Ochrony Dziedzictwa Kulturowego.	3.999.409,17	1.384.285,25	2010.07.28 – 2011.10.30
---	---	--	--------------	--------------	-------------------------

W ramach Działania 7.1 Infrastruktura kultury i turystyki, Kategoria II: Infrastruktura kultury dofinansowaniu podlegały rodzaje projektów:

1. Roboty budowlane i modernizacja infrastruktury kultury (w szczególności sale koncertowe i wystawowe, amfiteatry, ośrodki kultury, biblioteki publiczne itp.) przyczyniającej się do aktywnego udziału społeczeństwa w kulturze (nie związane z funkcją sportową),
2. Zakup, modernizacja i roboty budowlane infrastruktury noclegowej i gastronomicznej oraz urządzeń rekreacyjnych jako element uzupełniający powyższych typów projektów (infrastruktura ta musi być przeznaczona na cele niekomercyjne a jej koszt może stanowić maksymalnie 5% kosztów kwalifikowanych projektu),
3. Monitoring i zabezpieczenie obiektów infrastruktury kultury na wypadek zagrożeń (jako element projektu lub odrębny projekt, maksymalna wartość takiego projektu 4 mln PLN),
4. Zakup i modernizacja wyposażenia do prowadzenia działalności kulturalnej w obiektach będących celem projektu (wyłącznie jako jeden z elementów projektu), roboty budowlane i modernizacja infrastruktury technicznej i sanitarnej (w tym z zakresu przystosowania obiektów do potrzeb osób niepełnosprawnych) – wyłącznie jako jeden z elementów realizacji projektów wymienionych w pkt 1 i 2,

5. Zagospodarowanie terenu wokół obiektów (m.in. budowa miejsc parkingowych) wyłącznie jako jeden z elementów realizacji projektów wymienionych w pkt 1 i 2.
O dofinansowanie projektów ubiegać się mogły podmioty:
 1. Jednostki samorządu terytorialnego,
 2. Związki, porozumienia i stowarzyszenia jednostek samorządu terytorialnego,
 3. Samorządowe jednostki organizacyjne sektora finansów publicznych posiadające osobowość prawną,
 4. Organizacje pozarządowe prowadzące statutową działalność w obszarze kultury i/lub turystyki,
 5. Podmioty prowadzące statutową działalność w obszarze kultury i/lub turystyki działające w oparciu o ustawę z dnia 28 lipca 2005 r. o partnerstwie publiczno-prywatnym (Dz. U. Nr 169, poz.1420)
 6. Regionalne i lokalne organizacje turystyczne nie działające w celu osiągnięcia zysku,
 7. Kościoły i inne związki wyznaniowe oraz osoby prawne kościołów i innych związków wyznaniowych,
 8. PGL Lasy Państwowe i jego jednostki organizacyjne,
 9. Parki narodowe i krajobrazowe/podmioty zarządzające obszarami chronionymi,
 10. Jednostki zaliczane do sektora finansów publicznych, prowadzące statutową działalność w obszarze kultury i/lub turystyki.

Nabór wniosków o dofinansowanie projektów ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego Osi Priorytetowej: VII Kultura, turystyka i współpraca międzyregionalna Działania: 7.1 Infrastruktura kultury i turystyki Kategoria II: Infrastruktura kultury w konkursie nr 07/RPOWL/7.1/2008 trwał w terminie od dnia 27 marca 2008 r. do dnia 25 kwietnia 2008 r.

Maksymalny poziom dofinansowania z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego dla wniosków składanych w ramach konkursu wynosi 85% kosztów kwalifikowanych.

Na realizację projektów w ramach w/w konkursu przewidziano do rozdysponowania kwotę 9.957.833,08 PLN (Kwota przeliczona zgodnie z kursem Europejskiego Banku Centralnego z przedostatniego dnia roboczego miesiąca poprzedzającego miesiąc ogłoszenia konkursu - 1 € = 3,5234 PLN). Niniejsza kwota obejmuje rezerwę finansową w wysokości 497.891,65 PLN przeznaczoną na dofinansowanie projektów, które pozytywnie przejdą procedurę odwoławczą.

Zarząd Województwa Lubelskiego wybrał do dofinansowania projekty:

L P	Wnioskodawca	Tytuł projektu	Całkowity koszt projektu (PLN)	Dotacja funduszu (EFRR)
1	Miasto Zamość	Budowa Centrum Kultury Filmowej w Zamościu	17.022.475,02	6.620.871,88

Nabór wniosków o dofinansowanie projektów ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego Osi Priorytetowej: VII Kultura, turystyka i współpraca międzyregionalna Działania: 7.1 Infrastruktura kultury i turystyki Kategoria II: Infrastruktura kultury w konkursie nr 18/RPOWL/7.1/2009 trwał w terminie od dnia 31.08.2009 r. do 02.10.2009 r.

Maksymalny poziom dofinansowania z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego dla wniosków składanych w ramach konkursu wynosi 70 % kosztów kwalifikowanych.

Na realizację projektów w ramach ww. konkursu przewidziano do rozdysponowania kwotę 42.874.935,75 PLN, która obejmuje rezerwę finansową w wysokości 4.287.493,57 PLN.

Zarząd Województwa Lubelskiego wybrał do dofinansowania projekty:

L P	Wnioskodawca	Tytuł projektu	Całkowity koszt projektu (PLN)	Dotacja funduszu (EFRR)
1	Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym	Odbudowa Muzeum Sztuki Złotniczej w Kazimierzu Dolnym przy ul. Rynek 19	7.962.970,95	4.578.763,65
2	Gmina Kazimierz Dolny	Zwiększenie dostępności do infrastruktury kulturalnej poprzez remont i doposażenie zabytkowego obiektu Kazimierskiego Ośrodka Kultury	2.628.343,88	1.839.840,72
3	Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie	Miasteczko prowincjonalne Europy Środkowej w Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie – etap I	13.172.260,17	7.557.854,19
4	Miasto Zamość	Europejska Przystań Kultur rozbudowa budynku Zamojskiego Domu Kultury w Zamościu przy ul. Partyzantów 13 dla potrzeb Orkiestry Symfonicznej im. K. Namysłowskiego i Zamojskiego Domu Kultury	19.998.159,70	13.998.711,59
5	Gmina Miejska Biała Podlaska	Modernizacja i rozbudowa infrastruktury Miejskiej Biblioteki Publicznej w Białej Podlaskiej: remont i modernizacja Biblioteki Głównej; utworzenie Multimedialnej Biblioteki dla Dzieci i Młodzieży wraz z MultiCentrum	9.895.747,74	6.571.734,90